

МОСКОВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
имени М. В. ЛОМОНОСОВА

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ФОНЕТИКА ЧЕШСКОГО ЯЗЫКА

Москва
2017

УДК 811.162.3'34(075.8)

ББК 81.2Чеш-1я73

ИЗ8

*Печатается в соответствии с решением редакционно-издательского совета
филологического факультета МГУ имени М.В. Ломоносова*

Рецензенты:

доктор филологических наук *В.Г. Кульпина*, доцент кафедры славянских языков и культур факультета иностранных языков и регионоведения МГУ имени М.В. Ломоносова,

кандидат педагогических наук *А.В. Литвинов*, доцент кафедры иностранных языков экономического факультета Российского университета дружбы народов

ИЗ8 Изотов А.И. Теоретическая фонетика чешского языка: Учебное пособие. – М.: МАКС Пресс, 2017. – 224 с.

ISBN 978-5-317-05593-6

Учебное пособие предлагает курс теоретической фонетики чешского языка, открывающий цикл теоретических дисциплин, читающихся на чешском языке студентам-богемистам (лексикология чешского языка, теоретическая грамматика чешского языка, история чешского языка, стилистика чешского языка) и знакомящий студентов с метаязыком чешской лингвистики.

Предназначается для студентов-богемистов филологических факультетов и факультетов иностранных языков, владеющих чешским языком на уровне В1-2.

Ключевые слова: славистика, богемистика, чешский язык, чешская фонетика

УДК 811.162.3'34(075.8)
ББК 81.2Чеш-1я73

Izotov, A.I. A Theoretical Course of Czech Phonetics: Textbook. – Moscow: MAKS Press, 2017. – 224 p.

The manual presents a theoretical course of Czech phonetics as the first one in the line of such courses as Czech lexicology, Czech Grammar, History of the Czech Language, Czech stylistics, which are taught in Czech for students of Czech as a foreign language.

Intended for students of linguistics and students of Czech studies of universities of the level B1-2 in the Czech language.

Keywords: Slavic studies, Czech studies, Czech phonetics, Czech language.

ISBN

© Авторы статей, 2017

СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

Предисловие	7
1. Fonetika a fonologie	9
Základní fonetické pojmy	9
Hlasové ústrojí a jeho činnost	9
Ústrojí modifikační. Činnost mluvních orgánů	9
Akustická stavba řeči	10
Fonetická transkripce	11
Základní pojmy z fonologie	12
Foném	12
Fonologická opozice	13
Morfoném	14
Fonologická transkripce	14
Ortofonie a ortoepie	15
Kontrolní otázky	15
Klíče	18
2. Samohlásky (vokály)	29
Inventář vokalických fonémů češtiny	29
Opozice kvantity	29
Vokalický trojúhelník	29
Využití vokalických fonémů	30
Alofony vokalických fonému	30
Alternace vokalických fonémů	31
Alternace kvantity	31
Jiné alternace vokálů	31
Dvojhásky	32
Kontrolní otázky	33
Klíče	34
3. Souhlásky (konsonanty)	40
Pravé (šumové) konsonanty	40
Inventář pravých konsonantů	40
Opozice znělosti	40
Přehled pravých konsonantů	41
Využití pravých konsonantů	41
Alofony pravých konsonantů	42
Alternace pravých konsonantů	43
Sonory	44
Inventář sonor	44

Přehled sonor.....	44
Využití sonor a jejich alofony.....	45
Alternace u sonor.....	45
Klouzavé souhlásky.....	45
Kontrolní otázky.....	46
Klíče.....	48
4. Stavba slabiky.....	53
Slabičné jádro.....	53
Svahy slabiky.....	53
Hranice slabiky.....	54
Kombinace fonémů v rámci slabiky.....	54
Slovo jako zvuková jednotka.....	55
Členění souvislé řeči.....	55
Předěly.....	56
Vyjadřování vnějšího předělu.....	56
Hlavní přízvuk.....	56
Jiné způsoby vyjádření vnějšího předělu.....	58
Výslovnost zkratk.....	59
Kontrolní otázky.....	59
Klíče.....	62
5. Vyjadřování vnitřního předělu.....	71
Vedlejší přízvuk.....	71
Jiné způsoby vyjádření vnitřního předělu.....	71
Vyjadřování terminálního předělu.....	71
Pauza.....	72
Intonace.....	72
Kadence.....	72
Antikadence.....	73
Polokadence.....	74
Kontrolní otázky.....	75
Klíče.....	77
6. Souvislá řeč.....	84
Výslovnost po pauze.....	84
Výslovnost před pauzou.....	84
Spojení vokál + vokál.....	84
Spojení konsonant + vokál.....	85
Výslovnost souhláskových skupin.....	85
Asimilace (spodoba).....	86
Asimilace znělosti.....	86
Asimilace artikulační.....	87
Zjednodušování souhláskových skupin.....	88

Kontrolní otázky.....	89
Klíče.....	91
7. Fonologické cizosti v češtině výslovnost přejatých slov.....	100
Zvuková stavba češtiny a její grafický záznam.....	102
Kontrolní otázky.....	104
Klíče.....	106
8. Hláskoslovný systém západoslovanských kmenových nářečí před rozpadem slovanské jazykové jednoty.....	115
Úvodní poznámky.....	115
Vokalismus.....	116
Konsonantismus.....	118
Slabika.....	119
Prosodické prostředky.....	119
Slovní přízvuk.....	119
Slabičná intonace.....	119
Vliv <i>j</i> na předcházející souhlásky.....	120
Západoslovanské zvláštnosti palatalizací velár.....	121
Skupiny <i>tl, dl</i>	122
Metathese likvid.....	122
Kontrolní otázky.....	122
Klíče.....	126
9. České hláskové změny do konce 13. století.....	138
Stahování.....	138
Zánik a vokalizace jerů.....	139
Denazalizace nosových samohlásek <i>ɛ</i> a <i>o</i>	140
Změna <i>ǰ</i> > <i>ž</i>	141
Vznik a vývoj párové měkkosti souhlásek.....	141
a) změna palatalizačních odstínů.....	142
b) depalatalizace měkkých souhlásek.....	143
c) vznik souhlásky <i>ř</i>	145
Vývoj slabikotvorných likvid.....	146
Přehláska <i>'a, ä</i> > <i>ě</i>	146
Změna <i>ě</i> > <i>e</i> po <i>l</i>	148
Vývoj souhlásky <i>g</i>	148
Vznik souhlásky <i>f</i>	149
Vývoj prosodických prostředků.....	149
Slovní přízvuk.....	149
Slabičná intonace.....	150
Kvantita.....	150
Kontrolní otázky.....	151
Klíče.....	154

10. Hláskosloví češtiny 14. století a pravopis	170
Kontrolní otázky	174
Klíče	175
11. Změny v soustavě hlásek během 14. století	180
Přehláska 'u > i	180
Přehláska 'o > ě	181
Diftongizace ó > uó (o > uo)	182
Změna ě > e (ztráta jotace)	184
Zánik párové měkkosti souhlásek	185
Vzájemná souvislost změn	187
Kontrolní otázky	188
Klíče	189
12. Hláskoslovný vývoj češtiny od konce 14. století	194
Vývoj pravopisu	194
Změny v soustavě hlásek od konce 14. století	195
Změny v rozložení samohlásek i a y	195
Diftongizace ý > ej	196
Diftongizace ú > ou	198
Změna y, ý > i, i	200
Monoftongizace ie > í	200
Monoftongizace uó > ů	201
Úžení é > í	202
Změna w > v	202
Relativní chronologie a souvislost hláskových změn	
od konce 14. století	203
Změny ve stavbě slabiky	204
Změny hlásek v proudu řeči	205
Změna aj > ej	205
Depalatalisace št' > št	206
Kontrolní otázky	206
Klíče	208
Seznam zkrátek	215
Литература	222

Мы не пытались править цитируемые тексты даже в тех случаях, когда речь шла о возможных или даже явных опечатках, ср. несогласованность в обозначении оттенков палатальности согласного *t* во фрагменте *šáti* (< *šějati*) × *sážěti*, *žáti* (< *žějati*) × *za*.

Всё, что мы себе позволили – это приведение цитируемых фрагментов в соответствие с действующими правилами чешской орфографии (например, слово *difhongišace* исходного текста у нас выглядит как *difhongižace*), раскрытие некоторых стандартных сокращений (*na př.* > *například*, *stol.* > *století*, *r.* > *roku*, *m.* > *místo* и т.д.), а также эпизодическое «развёртывание» в столбик пунктов, которые в исходном тексте были расположены в одном абзаце.

Каждая из двенадцати рассмотренных в пособии тем снабжена контрольными вопросами, а также ключами к данным контрольным вопросам, предлагающими варианты правильных ответов. Среди контрольных вопросов нередко попадаются и общие вопросы типа *Zda tradiční rozlišení na samohlásky a souhlásky postihuje složitost zvukové stavby řeči?*, на которые следует отвечать не просто утвердительно или отрицательно, а «полным предложением», поскольку, как уже упоминалось, одной из основных, если не просто основной задачей курса мы видим освоение студентом метаязыка чешской лингвистики.

А. И. Изотов

1. FONETIKA A FONOLOGIE

1. Fonetika a fonologie jsou vědní disciplíny, které studují a popisují zvukovou složku lidské komunikace tvořenou za pomoci mluvních orgánů, každá z nich však z poněkud jiného hlediska. **Fonetika** studuje činnost mluvních orgánů při řeči, charakter výsledného zvuku a jeho sluchové hodnocení. **Fonologie** se zaměřuje jen na ty složky zvukového signálu, které jsou v daném jazyce významotvorné, hodnotí tedy zvukový materiál z lingvistického hlediska. Obě disciplíny se ve svých poznatcích doplňují.

[Krčmová 1995: 21]

ZÁKLADNÍ FONETICKÉ POJMY

2. Zvuková forma každého jazyka vzniká koordinovanou činností mluvních orgánů, artikulací (článkováním). Při ní vzniká v hlasovém ústrojí základní tón řeči, který je upravován artikulačními orgány v užším slova smyslu, ústrojím modifikačním. V něm se hlas přetváří v řeč.

[Krčmová 1995: 21]

Hlasové ústrojí a jeho činnost

3. Hlasové ústrojí je uloženo v hrtanu. Nejdůležitější částí jsou **hlasivky**, mezi nimiž se vytváří při řeči **hlasivková štěrbina (glottis)**. Hlasivkové valy se v procesu fonace přibližují a oddalují a tak mění výdechový proud vycházející z plic v „základní tón“ lidské řeči. Počátek fonace je buď postupný (měkký), nebo se hlasivky pevněji sevřou a při jejich přechodu do fonace vzniká tvrdý hlasový začátek. V češtině je využíván jako prostředek signalizující hranice slabiky před vokálem. V této funkci se nazývá **ráz**; <...>. V hlasivkách se tvoří i české [h]. V tomto ústrojí se vytváří síla a základní výška hlasu, barva a její proměny vznikají průchodem zvuku nadhrtanovými prostory, kde se přidávají různé rezonance.

[Krčmová 1995: 21-22]

Ústrojí modifikační. Činnost mluvních orgánů

4. Mluvní orgány patřící k modifikačnímu ústrojí se dělí na **aktivní a pasivní**. Aktivní (rty, jazyk, hlasivky) mění svou pozici, pasivní jsou místa, kde vznikají souhlásky.

Artikulační podstata samohlásek je v **apertuře (otevřenosti)**; v mluvním ústrojí při nich nevzniká překážka. Rozlišení probíhá díky posunu jazyka v ústní dutině, dokresluje je činnost rtů. Kromě toho se samohlásky liší trváním, kvantitou.

Artikulační podstatu souhlásek tvoří přehrada (striktura); znění souhlásky závisí nejen na artikulujícím orgánu a místě vytvoření přehrady, ale i na jejím typu.

Způsobem tvoření souhlásek je:

závěr (okluze), úplná překážka výdechovému proudu, při níž vlastní zvuk vzniká až při zrušení překážky (např. [p], [t], [d'], [g], [n]);

úžina (konstrikce), při níž je překážka neúplná a zvuk vzniká průchodem mezi artikulujícími orgány (např. [ʃ], [s], [z], [ch], [j], [u], ale také [l] s úžinou napříč ústy); zvláštní konstrikcí se tvoří hlásky **kmitavé, vibrující** (např. [r], [ř]);

polozávěr (semiokluze), krátký závěr plynule přecházející v úžinu (např. [c], [č]).

Aktivním artikulačním orgánem je pro většinu souhlásek jazyk; rty a hlasivky jsou orgánem aktivním a pasivním zároveň. Místem tvoření souhlásek (**pasivním artikulačním orgánem**) jsou v češtině rty, oblast dásní u kořenů řezáků označovaná jako alveoly, tvrdé patro (palatum), měkké patro (velum) a pro hlásku [h] hlasivková štěrbina (glottis). Místo a způsob tvoření se využívá pro systematizaci souhlásek <...>. Doplnuje je činnost měkkého patra uvolňující průchod do nosní dutiny u souhlásek nosních (např. [m], [ň]) a činnost hlasivek u znělých souhlásek.

[Krčmová 1995: 22]

Akustická stavba řeči

5. Samohlásky jsou hlásky **tónové**, jsou to tóny složené. Díky tomu mohou být v souvislé řeči nositeli prozodických vlastností, především síly, výšky a barvy zvuku, a jsou jádrem slabiky <...>. Pro souhlásky je naopak typická existence specifického **šumu**, který má určitou výšku, trvání a strukturu. Přesné údaje o akustice hlásek se získávají rozbořem s využitím metod akustické fyziky. Běžně se hlásky posuzují spíše podle **sluchového dojmu** <...>.

Tradiční rozlišení na samohlásky a souhlásky nepostihuje složitost zvukové stavby řeči. Vedle **pravých (šumových) souhlásek** existují i hlásky pomezí. Jsou jimi sonory [l], [r], [m], [n], [ň] a jejich obměny <...>. Se souhláskami mají společný způsob tvoření, a tím i jistou míru šumu, se samohláskami je spojuje tónová složka vzniklá rezonancí. Zvláštnosti pozorujeme také u hlásek, které nemají plně rozvinutý šum typický pro konsonanty, ale ani tónovou složku. Taková hláska se nazývá **klouzavá**. V češtině je to [j] a [u] <...>.

Fonetické jevy na úrovni celků promluvy (intonace, barva a síla hlasu, řečové tempo) jsou zatím méně prozkoumány než jednotlivé hlásky. Jsou komplexní povahy a podílí se na nich celé artikulační ústrojí.

[Krčmová 1995: 22-23]

Fonetická transkripce

6. Zvukový signál řeči, který budeme dále sledovat, lze sice dnes zachytit v úplnosti např. magnetofonem, pro potřeby souvislých psaných textů je však nutno užít přepisu, **fonetické transkripce**. Umísťuje se do hranatých závorek [...]: ty signalizují čtenáři, že záznam odráží v mezích možností skutečnou výslovnost. Zde zvolená transkripce využívá principu a speciálních značek transkripčního systému Mezinárodní fonetické asociace (IPA). V přepisu pro přehlednost oddělujeme jednotlivé výrazy, i když výslovnost bývá u slov patřících k jednomu slovnímu přízvuku spojitá.

Pokud je to možné, užíváme pro transkripci běžných písmen: *a, á, e, é, i, í, o, ó, u, ú; b, c, d, d', f, g, h, j, k, l, m, n, ň, p, r, ř, s, š, t, t', v, z, ž*. Ustálenou sprežku *ch* v zápisech ponecháváme, přepisujeme však cizí grafémy *x, w* nebo *q*. Přepis se samozřejmě odlišuje od pravopisu, neboť při transkripci jsme povinni zaznamenat pouze to, co se skutečně spisovně vyslovuje: [stáf-ka] – stávka, [mňeká] – měkká, [núški] – nůžky.

Písmena stávající abecedy někdy záznamu zvuku nestačí, a proto je nutno užít **dalších značek**:

η = „zadní *n*“, hláska vyskytující se ve skupinách *n + k, n + g*: [han η ka] – Hanka; [tan η go] – tango <...>;

\check{r} = „znělé *ř*“, hláska vznikající spodobou znělosti, je-li v sousedství *ř* neznělá souhláska; vyslovuje se tak i *ř* před pauzou: [tř \check{r} i] – tři, [keř \check{r}] – keř <...>;

$^?$ = „ráz“, hlasivková závěrová hláska předcházející v pečlivější výslovnosti samohlásku na počátku slabiky: [s $^?$ u η chem] – s uchem <...>;

u = zvuk tvořící druhou, nevokalickou součást dvojhlásky: [lou u ka] – louka, [au u tomat]s – automat <...>;

l = „slabikotvorné *l*“: [vl l na] – vlna, [nes l] – nesl <...>;

r = „slabikotvorné *r*“: [tr r ch] – trh, [bratr r] – bratr; (a obdobně zcela ojedinelé m : [osm m] – osm <...>;

γ = „znělé *chs*“, hláska vznikající spodobou znělosti, výslovnost *ch* před znělou párovou souhláskou: [hro γ dovede] – hroch dovede <...>;

μ = „retozubné *m*“, vyskytující se ve skupinách *m + v, m + f*: [tra μ vaj] – tramvaj <...>;

\check{z} = „znělé *č*“, hláska běžnější v cizích slovech, v českých výslovnost *č* před znělou souhláskou nebo spojitá výslovnost *d(t)+ž*: [žes] – džez, [lužba] – lučba, [naž \check{z} ivotní] i [nadž \check{z} ivotní] – nadživotní <...>;

z = „znělé *c*“, hláska vznikající spodobou *c* k následující znělé souhlásce nebo při spojitě výslovnosti *d(t)+z*: [z z in z] – dzink, [po z im] i [pod z im] – podzim <...>.

Hlavní slovní přízvuk označujeme ´ před přízvuknou slabikou, vedlejší ˘, a to pouze ve víceslovných příkladech; u jednotlivých slov je totiž přízvuk

vždy na první slabice. Hranice slabik označujeme v nutných případech spojovníkem: [spo-jov-ní-kem].

Fonetické proměny řečového tempa, hlasové barvy, výšky hlasu nebo jeho síly nelze běžně reprodukovatelnými způsoby transkribovat. **Intonaci** zobrazujeme šipkou naznačující průběh zvuku: ↓ = klesavá intonace; ↑ = stoupavá intonace; → = intonace nekonečného úseku; <...>.

Srov. rozdíly mezi pravopisem a fonetickou transkripcí:

Pravopis:

Kráva i vůl knihy mají, a přece číst neumějí.

Transkripce:

[*'kráva'i'vůl'knihi'mají*→*'a'přece'číst'ne'umněji*↓]

Záznam pomocí fonetické transkripce je nezvyklý. Pokud to povaha výkladu dovoluje, dáváme přednost zápisu se zachováním pravopisných zásad.

Od transkripce je nutno odlišovat **transliteraci**, přepis z jednoho hláskového písma do jiného (z azbuky nebo řeckého písma do české verze latinky apod.) <...>.

[Krčmová 1995: 23-24]

ZÁKLADNÍ POJMY Z FONOLOGIE

7. **Fonologie** se zabývá těmi složkami zvukového signálu řeči, které jsou v daném jazyce významotvorné, tj. jsou schopny diferencovat slova a slovní tvary, ale i výpovědi s různou komunikační funkcí. Například změna znělosti tvoří v češtině nové slovo: *pere* – *bere*; změna intonace mění komunikační funkci, např. při poklesu hlasu na konci jde o konstatování (*Rozumíš.*), se stoupáním hlasuje tatáž posloupnost slabik otázkou (*Rozumíš?*). Složek zvukového signálu řeči, které jsou v daném jazyce takto relevantní, je omezený počet.

[Krčmová 1995: 25]

Foném

8. Foném je minimální zvukový prvek schopný rozlišovat samostatně jednotky významové (slova, tvary slov). Souvislá řeč se skládá z posloupnosti takových jednotek, lze ji na ně segmentovat, proto se mluví o **fonémech segmentálních**. Hodnocení, zda určitý jazykový zvuk je či není významotvorný, je záležitostí konkrétního jazyka. Přitom zjistíme, že některé fonémy jsou značně využívány, a tvoří tedy **centrum inventáře fonémů**; na **periferii** stojí fonémy využívané minimálně (v češtině např. /f/ nebo plnicí rozlišovací roli pouze u slov přejatých nebo u expresiv (v současné spisovné češtině např. dlouhé /ó/ <...>).

9. Foném jako abstraktní jednotka se realizuje v promluvách v podobě **fónů**, konkrétních zvuků jazyka, hlásek. Fóny, které jsou realizací jednoho fonémů, se nazývají **alofony** tohoto fonémů. Je jich mnoho, při popisech jazyka se obvykle postihují jen obměny pravidelné, související se spojováním realizací fonémů v řetězce souvislé řeči. Tyto alofony označujeme jako **poziční**. Ten z alofonů, který je nejméně ovlivněn hláskovým okolím, nazýváme **základním**. Z jeho vlastností vycházíme při systemizaci fonémů.

Hranice vyšších celků v rámci promluvy a jejich komunikační funkce se obvykle vyjadřují silovou a výškovou modulací celku <...>; vytvářejí se tak **fonémy suprasegmentální**.

[Krčmová 1995: 25]

Fonologická opozice

10. Fonémy jazyka mohou plnit svou rozlišovací funkci jen díky tomu, že mezi nimi existuje vztah **fonologické opozice**, tj. podobnosti a rozdílnosti.

Jde o tyto základní opozice:

1. vokálnost – nevokálnost: při vokálnosti je ve zvuku fonému přítomna tónová složka, artikulačně je vokálnost spojena s aperturou;

2. konsonantnost – nekonsonantnost: při konsonantnosti je ve zvuku fonému přítomna šumová složka vznikající v průběhu striktury nebo při jejím zrušení.

Odlišení jednotlivých skupin fonému můžeme zobrazit takto:

nekonsonantnost		konsonantnost	
nevokálnost	vokálnost	nevokálnost	vokálnost
klouzavé souhlásky	samohlásky	pravé souhlásky	sonory
/j u/	/a e i o u/ /á é í ó ú/	/b p d t d' t' k g/ /v f z s ž š ch h ř/ /ʒ c ž č/	/l r/ /m n ň/

11. Ostatní odlišující akustické vlastnosti se uplatňují jen u části fonému. Jejich analýza je předmětem práce teoretické fonologie. V praxi se zatím často využívá pojmosloví klasické fonetiky a pozornost se soustřeďuje na ty opozice, které odlišují fonémy artikulačně i zvukově poměrně blízké. Základem jsou pak vztahy korelační, tj. častěji využití vztahy dvojic fonému lišících se jen jediným fonologicky relevantním rysem. Takovým vztahem je u samohlásek opozice kvantity <...>, u pravých souhlásek opozice znělosti <...>. Ostatní vztahy, i když nikoli nedůležité, se odsouvají do pozadí.

Fonologicky relevantní korelační opozice znělosti se neuplatňuje ve všech pozicích: před pauzou je možná jen neznělá realizace <...>, ve skupinách pravých souhlásek je výslovnost ovlivněna asimilací <...>; znělost, fon-

logicky významná vlastnost českých souhlásek, podléhá v těchto případech neutralizaci.

[Krčmová 1995: 25-26]

Morfoném

12. Fonologická stavba významové jednotky nemusí být stálá. V češtině se např. mění podoba morfémů při ohýbání nebo odvozování: *rak – raci – racek; len – lnu – lněná; láska – laskavá; sůl – soli – slaná*. Účastníci komunikace však spojují tyto obměny do intuitivně chápaného celku a fonémy, které se v nich střídají, do jediného morfonému. Morfonémem tedy rozumíme množinu fonémů, které se střídají v rámci téhož morfému, tj. v kmene slova, předponě nebo příponě: v mluvnících se v těchto případech obvykle mluví o střídání hlásek, **hláskových alternacích**. Vznikly v historickém vývoji jazyka a jsou v daném typu odvozování nebo ohýbání závazné. Za alternaci lze pokládat i střídání znělých a neznělých fonémů, to však neproniklo do písma, a proto uniká pozornosti: */láfka/ – /lávek/, /muš/ – /mužem/, /od domu/ – /ot tebe/*.

[Krčmová 1995: 26-27]

Fonologická transkripce

13. Fonologická stavba řeči není totožná s jejím pravopisným záznamem <...>. Proto bylo nutno vytvořit fonologickou transkripci. Umisťuje se mezi šikmé závorky (/.../). Pro zápis fonémů lze užít běžných písmen (včetně vžitého *ch*) podle skutečného fonologického složení výrazů, tedy: */nic/, /mňekál/, /hnět/, /kobilka/, /kuže/,* neboť *y, é* nebo *ů* jsou v současné češtině pouze písmenem <...>. Velká písmena se neužívají. Ze zvláštních značek se uplatní pouze */ž/* a */z/*, neboť jen foném „*znělé č*“ a „*znělé c*“ nemá v češtině vlastní písmeno, a značka *u* pro foném tvořící druhou složku diftongů.

Pro fonologické **členění celku promluvy** užíváme tyto značky: # pro terminální předěl (hranice výpovědi a jejich úseků <...>), + pro vnější předěl (v podstatě hranice slov <...>), = pro vnitřní předěl (hranice menších jednotek <...>). Větný přízvuk je označen tučnými písmeny přízvučné slabiky slova tvořícího intonační centrum <...>. Relevantní průběh intonace je značen podobnými šipkami jako u zápisu fonetického, tj.: ↓ = klesavá intonace; ↑ = stoupavá intonace; → = intonace nekonečného úseku <...>.

Výrazy při přepisu oddělujeme kvůli přehlednosti podobně jako v písmu, i když to fonologickému členění neodpovídá.

Srov. rozdíly mezi pravopisem a fonologickou transkripcí:

Pravopis:

Kráva i vůl knihy mají, a přeče číst neumějí.

Transkripce:

/#kráva+i+vúl+kňihi+mají→#a+přece+číst+ne=umňeji\#/

[Krčmová 1995: 27]

ORTOFONIE A ORTOEPIE

14. Zvuková stavba češtiny se utváří v každodenní komunikaci. Výslovnost postačující v nenáročné denní praxi nevyhovuje v projevech veřejných. Jejich nároky může splňovat pouze **kultivovaná výslovnost, ortoepie**.

Kodifikace ortoepie, tj. závazná pravidla spisovného znění češtiny, se týká jednak **ortofonie**, správného znění hlásek, jednak spojování hlásek v proudu řeči a její modulace, **ortoepie v užším smyslu**. Pravidla jsou formulována v závislosti na psané podobě jazyka, což odpovídá zejména u českých slov v zásadě fonologickému způsobu psaní <...>. U cizích slov je vztah písma a výslovnosti nejednotný <...>.

Údaje o spisovné výslovnosti českých slov najdeme v příručce Výslovnost spisovné češtiny I (1967), pro cizí slova mohou být pomocníkem (kromě knížky Výslovnost spisovné češtiny II, 1978) i Pravidla českého pravopisu nebo slovníky cizích slov.

Výslovnost je diferencována: obvykle se připomíná **pečlivá** (slavnostní, explicitní), kdy zřetelně vyslovujeme hlásky v souhláskových skupinách, dodržujeme délku samohlásek a dbáme o to, aby nesplývala slova, dále **neutrální**, náležitá v projevech sice jazykově kultivovaných, ale nikoli reprezentativních (očekáváme ji např. u hlasatelů rozhlasu a televize nebo u řečníků obsahově závažných projevů), a konečně zběžná (běžná, implicitní) v nepřipravených veřejných mluvených projevech; tam je zjednodušování některých skupin souhlásek obvyklé. V rámci kultivované výslovnosti musíme tedy počítat s existencí dublet.

[Krčmová 1995: 27-28]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Co jsou fonetika a fonologie jako vědní disciplíny?
2. Co studuje fonetika?
3. Na co se zaměřuje fonologie?
4. Zda se obě disciplíny ve svých poznacích doplňují?
5. Jak vzniká zvuková forma každého jazyka?
6. Jak zní synonymum pro slovo „artikulace“?
7. Kde vzniká základní tón řeči?
8. Čím je základní tón řeči upravován?
9. Kde se hlas přetváří v řeč?
10. Kde je uloženo hlasové ústrojí?

11. Kde se vytváří při řeči hlasivková štěrbiná?
12. Jas se řekne „hlasivková štěrbiná“ latinsky?
13. Jak se mění výdechový proud vycházející z plic v „základní tón“ lidské řeči?
14. Jaký může být počátek fonace?
15. Jak vzniká tvrdý hlasový začátek?
16. K čemu je v češtině využíván tvrdý hlasový začátek?
17. Co to je ráz?
18. Která česká souhláska se tvoří v hlasivkách?
19. Kde se vytváří síla a základní výška hlasu?
20. Jak vznikají barva hlasu a její proměny?
21. Jak se dělí modifikačnímu ústrojí?
22. Proč aktivním mluvním orgánům tak říkáme?
23. Proč pasivním mluvním orgánům tak říkáme?
24. Proč je artikulační podstata samohlásek v apertuře (otevřenosti)?
25. Díky čemu probíhá rozlišení samohlásek?
26. Zda se české samohlásky liší kvantitou?
27. Co to je kvantita samohlásky?
28. Proč artikulační podstata souhlásek tvoří striktura (přehrada)?
29. Čemu říkáme okluze?
31. Čemu říkáme konstriktce?
32. Čemu říkáme semiokluze?
33. Co je aktivním artikulačním orgánem pro většinu souhlásek?
34. Rty a hlasivky jsou aktivním nebo pasivním artikulačním orgánem?
35. Jak je označována oblast dásní u kořenů řezáků?
36. Jak se řekne latinsky tvrdé patro?
37. Jak se řekne latinsky měkké patro?
38. K čemu se využívá místo a způsob tvoření souhlásek?
39. Jak systematizaci souhlásek doplňuje činnost měkkého patra uvolňující průchod do nosní dutiny?
40. Jak systematizaci souhlásek doplňuje činnost hlasivek?
41. Díky čemu mohou být samohlásky v souvislé řeči nositeli prozodických vlastností, především síly, výšky a barvy zvuku?
42. Co je typické pro souhlásky?
43. Jak se získávají přesné údaje o akustice hlásek?
44. Jak se běžně posuzují hlásky?
45. Zda tradiční rozlišení na samohlásky a souhlásky postihuje složitost zvukové stavby řeči?
46. Co ještě existuje vedle pravých (šumových) souhlásek?
47. Kolik sonorů má spisovná čeština?
48. Co mají sonory společného se souhláskami?
49. Co spojuje sonory se samohláskami?

50. Které hlásky označujeme jako klouzavé?
51. Zda jsou ve spisovné češtině klouzavá hlásky?
52. Které fonetické jevy na úrovni celků promluvy znáte?
53. Proč jsou zatím méně prozkoumány než jednotlivé hlásky?
54. Jak můžeme zachytit zvukový signál řeči?
55. Čemu říkáme fonetická transkripce?
56. Co signalizují hranaté závorky?
57. Čeho využívá zde zvolená transkripce?
58. Co děláme pro přehlednost?
59. Zda užíváme pro transkripce, pokud je to možné, běžných písmen současné české abecedy?
60. Která písmena současné české abecedy ponecháváme a která přepisujeme?
61. Zda písmena stávající abecedy někdy záznamu zvuku nestačí?
62. Jak označujeme a k čemu užíváme značku η ?
63. Jak označujeme a k čemu užíváme značku ξ ?
64. Jak označujeme a k čemu užíváme značku ζ ?
65. Jak označujeme a k čemu užíváme značku μ ?
66. Jak označujeme a k čemu užíváme značku λ ?
67. Jak označujeme a k čemu užíváme značku r_0 ?
68. Jak označujeme a k čemu užíváme značku γ ?
69. Jak označujeme a k čemu užíváme značku μ ?
70. Jak označujeme a k čemu užíváme značku ξ ?
71. Jak označujeme a k čemu užíváme značku ζ ?
72. Jak a za jakých okolností označujeme hlavní slovní přízvuk a vedlejší slovní přízvuk?
73. Jak a za jakých okolností označujeme hranice slabik?
74. Zda můžeme běžně reprodukovatelnými způsoby transkribovat fonetické proměny řečového tempa, hlasové barvy, výšky hlasu nebo jeho síly?
75. Jak zobrazujeme intonaci?
76. Jak se nazývá přepis z jednoho hláskového písma do jiného?
77. Které příklady transliterace znáte?
78. Čím se zabývá fonologie?
79. Co to je foném?
80. Proč se mluví o segmentálních fonémech?
81. Čí záležitostí je, zda určitý jazykový zvuk je či není významotvorný?
82. Které fonémy tvoří centrum inventáře fonémů?
83. Které fonémy stojí na periférii inventáře fonémů?
84. Jak se realizuje v promluvách foném?
85. Co označujeme jako alofony?
86. Které alofony označujeme jako poziční?

87. Který z alofonů nazýváme základním?
88. Jak se vytvářejí fonémy suprasegmentální?
89. Díky čemu mohou fonémy jazyka plnit svou rozlišovací funkci?
90. Které základní fonologické opozice znáte?
91. Jak můžeme popsat opozici vokálnost – nevokálnost?
92. Jak můžeme popsat opozici konsonantnost – nekonsonantnost?
93. Za jakých okolností mluvíme o neutralizaci fonologicky relevantní korelační opozice znělosti?
94. Co to je morfoném?
95. Jak vznikly morfonémy?
96. Proč alternace střídání znělých a neznělých fonémů uniká pozornosti?
97. Zda fonologická stavba řeči je totožná s jejím pravopisným záznamem?
98. Proč bylo nutno vytvořit fonologickou transkripci?
99. Zda pro zápis fonémů lze užít běžných písmen včetně vžitého *ch* podle skutečného fonologického složení výrazů?
100. Proč ze zvláštních značek se uplatní pro účely fonologické transkripce pouze /ʒ/ a /ʒ/?
101. Co to je terminální předěl?
102. Co to je ortoepie?
103. Kde najdeme údaje o spisovné výslovnosti českých slov?
104. Jak je výslovnost diferencována?
105. Co to je pečlivá, neutrální a zběžná výslovnost?

KLÍČE

1.	Co jsou fonetika a fonologie jako vědní disciplíny?	Fonetika a fonologie jsou vědní disciplíny, které studují a popisují zvukovou složku lidské komunikace tvořenou za pomoci mluvních orgánů, každá z nich však z poněkud jiného hlediska.
2.	Co studuje fonetika?	Fonetika studuje činnost mluvních orgánů při řeči, charakter výsledného zvuku a jeho sluchové hodnocení.
3.	Na co se zaměřuje fonologie?	Fonologie se zaměřuje jen na ty složky zvukového signálu, které jsou v daném jazyce významotvorné, hodnotí tedy zvukový materiál z lingvistického hlediska.

4.	Zda se obě disciplíny ve svých poznacích doplňují?	Ano. Obě disciplíny se ve svých poznacích doplňují.
5.	Jak vzniká zvuková forma každého jazyka?	Zvuková forma každého jazyka vzniká koordinovanou činností mluvních orgánů, artikulací.
6.	Jak zní synonymum pro slovo „artikulace“?	Synonymum pro slovo „artikulace“ zní „článekování“.
7.	Kde vzniká základní tón řeči?	Základní tón řeči vzniká v hlasovém ústrojí.
8.	Čím je základní tón řeči upravován?	Základní tón řeči je upravován artikulacími orgány v užším slova smyslu, ústrojím modifikačním.
9.	Kde se hlas přetváří v řeč?	Hlas se přetváří v řeč v ústrojí modifikačním, kde je základní tón řeči upravován artikulacími orgány v užším slova smyslu.
10.	Kde je uloženo hlasové ústrojí?	Hlasové ústrojí je uloženo v hrtanu.
11.	Kde se vytváří při řeči hlasivková štěrbina?	Hlasivková štěrbina se vytváří při řeči v hrtanu mezi hlasivkami.
12.	Jas se řekne „hlasivková štěrbina“ latinsky?	Latinsky „hlasivková štěrbina“ je „glottis“.
13.	Jak se mění výdechový proud vycházející z plic v „základní tón“ lidské řeči?	Hlasivkové valy se v procesu fonace přibližují a oddalují a tak mění výdechový proud vycházející z plic v „základní tón“ lidské řeči.
14.	Jaký může být počátek fonace?	Počátek fonace je buď postupný (měkký) nebo tvrdý.
15.	Jak vzniká tvrdý hlasový začátek?	Tvrdý hlasový začátek vzniká tím, že se hlasivky bezprostředně před jejich přechodem do fonace pevněji sevrou.
16.	K čemu je v češtině využíván tvrdý hlasový začátek?	Tvrdý hlasový začátek je v češtině využíván jako prostředek signalizující hranice slabiky před vokálem.

17.	Co to je ráz?	Ráz je tvrdý hlasový začátek signalizující hranice slabiky před vokálem.
18.	Která česká souhláska se tvoří v hlasivkách?	V hlasivkách se tvoří české [h].
19.	Kde se vytváří síla a základní výška hlasu?	Síla a základní výška hlasu se vytváří v hlasivkách.
20.	Jak vznikají barva hlasu a její proměny?	Barva hlasu a její proměny vznikají průchodem zvuku nadhrtanovými prostory, kde se přidávají různé rezonance.
21.	Jak se dělí mluvné orgány patřící modifikačnímu ústrojí?	Mluvné orgány patřící k modifikačnímu ústrojí se dělí na aktivní a pasivní.
22.	Proč aktivním mluvním orgánům tak říkáme?	Aktivní mluvné orgány (rty, jazyk, hlasivky) mění svou pozici při tvoření hlásek.
23.	Proč pasivním mluvním orgánům tak říkáme?	Pasivní mluvné orgány jsou místa, kde vznikají hlásky.
24.	Proč je artikulační podstata samohlásek v apertuře (otevřenosti)?	Artikulační podstata samohlásek je v apertuře (otevřenosti), což znamená, že v mluvním ústrojí při nich nevzniká překážka.
25.	Díky čemu probíhá rozlišení samohlásek?	Rozlišení samohlásek probíhá díky posunu jazyka v ústní dutině, dokresluje je činnost rtů.
26.	Zda se české samohlásky liší kvantitou?	Ano. České samohlásky se liší kvantitou.
27.	Co to je kvantita samohlásky?	Kvantita samohlásky je její trvání.
28.	Proč artikulační podstatu souhlásek tvoří striktura (přehrada)?	Artikulační podstatu souhlásek tvoří přehrada (striktura), protože znění souhlásky závisí na artikulujícím orgánu a místě vytvoření přehradu, a také na jejím typu.
29.	Čemu říkáme okluze?	Okluze nebo závěr je způsob tvoření souhlásek, když máme úplnou překáž-

- ku výdechovému proudu, při níž vlastní zvuk vzniká až při zrušení překážky, například [p], [t], [d'], [g], [n].
31. Čemu říkáme konstrikce? Konstrikce či úžina je způsob tvoření souhlásek, když je překážka neúplná a zvuk vzniká průchodem mezi artikulačními orgány, například [f], [s], [ž], [ch], [j], [u] nebo [l] s úžinou napříč ústy. Zvláštní konstrikcí se tvoří hlásky kmitavé, vibrující, například [r], [ř].
32. Čemu říkáme semiokluze? Semiokluze či polozávěr je způsob tvoření souhlásek, když máme krátký závěr plynule přecházející v úžinu, například [c], [č].
33. Co je aktivním artikulačním orgánem pro většinu souhlásek? Aktivním artikulačním orgánem je pro většinu souhlásek jazyk.
34. Rty a hlasivky jsou aktivním nebo pasivním artikulačním orgánem? Rty a hlasivky jsou orgánem aktivním a pasivním zároveň.
35. Jak je označována oblast dásní u kořenů řezáků? Oblast dásní u kořenů řezáků označovaná jako alveoly
36. Jak se řekne latinsky tvrdé patro? Latinsky „tvrdé patro“ je „palatum“.
37. Jak se řekne latinsky měkké patro? Latinsky „měkké patro“ je „velum“.
38. K čemu se využívá místo a způsob tvoření souhlásek? Místo a způsob tvoření souhlásek se využívá pro jejich systematizaci.
39. Zda systematizaci souhlásek doplňuje činnost měkkého patra uvolňující průchod do nosní dutiny? Ano. Systematizaci souhlásek doplňuje činnost měkkého patra uvolňující průchod do nosní dutiny, například [m], [ň].
40. Zda systematizaci souhlásek doplňuje činnost hlasivek? Ano. Systematizaci souhlásek doplňuje činnost hlasivek u znělých souhlásek.

41.	Díky čemu mohou být samohlásky v souvislé řeči nositeli prozodických vlastností, především síly, výšky a barvy zvuku?	Samohlásky mohou být v souvislé řeči nositeli prozodických vlastností, především síly, výšky a barvy zvuku, protože samohlásky jsou hlásky tónové.
42.	Co je typické pro souhlásky?	Pro souhlásky je typická existence specifického šumu, který má určitou výšku, trvání a strukturu.
43.	Jak se získávají přesné údaje o akustice hlásek?	Přesné údaje o akustice hlásek se získávají rozborem s využitím metod akustické fyziky.
44.	Jak se běžně posuzují hlásky?	Běžně se hlásky posuzují spíše podle sluchového dojmu.
45.	Zda tradiční rozlišení na samohlásky a souhlásky postihuje složitost zvukové stavby řeči?	Ne. Tradiční rozlišení na samohlásky a souhlásky nepostihuje složitost zvukové stavby řeči.
46.	Co ještě existuje vedle pravých (šumových) souhlásek?	Vedle pravých (šumových) souhlásek existují i hlásky pomezí. Jsou jimi sonory [l], [r], [m], [n], [ŋ] a jejich obměny.
47.	Kolik sonorů má spisovná čeština?	Spisovná čeština má 5 sonorů.
48.	Co mají sonory společného se souhláskami?	Se souhláskami mají sonory společný způsob tvoření, a tím i jistou míru šumu.
49.	Co spojuje sonory se samohláskami?	Se samohláskami sonory spojuje tónová složka vzniklá rezonancí.
50.	Které hlásky označujeme jako klouzavé?	Jako klouzavé označujeme hlásky, které nemají plně rozvinutý šum typický pro konsonanty, ale ani tónovou složku.
51.	Zda jsou ve spisovné češtině klouzavé hlásky?	V češtině je to [j] a [u].

52.	Které fonetické jevy na úrovni celků promluvy můžeme připomenout?	Na úrovni celků promluvy jsou to intonace, barva a síla hlasu, řečové tempo.
53.	Proč jsou zatím méně prozkoumány než jednotlivé hlásky?	Jsou zatím méně prozkoumány než jednotlivé hlásky, protože jsou komplexní povahy a podílí se na nich celé artikulační ústrojí.
54.	Jak můžeme zachytit zvukový signál řeči?	Zvukový signál řeči lze dnes zachytit v úplnosti třeba magnetofonem.
55.	Čemu říkáme fonetická transkripce?	Fonetická transkripce je přepis zvukových signálů, vynalezený pro potřeby zpracování souvislých psaných textů.
56.	Co signalizují hranaté závorky?	Hranaté závorky signalizují čtenáři, že záznam odráží v mezích možností skutečnou výslovnost.
57.	Čeho využívá zde zvolená transkripce?	Zde zvolená transkripce využívá principu a speciálních značek transkripčního systému Mezinárodní fonetické asociace (IPA).
58.	Co děláme pro přehlednost?	V přepisu pro přehlednost oddělujeme jednotlivé výrazy, i když výslovnost bývá u slov patřících k jednomu slovnímu přízvuku spojitá.
59.	Zda užíváme pro transkripci, pokud je to možné, běžných písmen současné české abecedy?	Ano. Pokud je to možné, užíváme pro transkripci běžných písmen současné české abecedy.
60.	Která písmena současné české abecedy ponecháváme a která přepisujeme?	Ustálenou spřežku <i>ch</i> v zápisech ponecháváme, přepisujeme však cizí grafémy <i>x</i> , <i>w</i> nebo <i>q</i> .
61.	Zda písmena stávající abecedy někdy záznamu zvuku nestačí?	Ano. Písmena stávající abecedy někdy záznamu zvuku nestačí, a proto je nutno užít dalších značek.
62.	Jak označujeme a k čemu užíváme značku <i>ŋ</i> ?	Značku <i>ŋ</i> užíváme pro „zadní <i>n</i> “, totiž hlásku vyskytující se ve skupinách <i>n + k</i> , <i>n + g</i> : [<i>haŋka</i>] – <i>Hanka</i> ; [<i>taŋgo</i>] – <i>tango</i> .

63. Jak označujeme a k čemu užíváme značku \check{r} ? Značku \check{r} užíváme pro „neznělé \check{r} “, totiž hlásku vznikající spodobou znělosti, je-li v sousedství \check{r} neznělá souhláska; vyslovuje se tak i \check{r} před pauzou: [t \check{r} i] – tři, [ke \check{r}] – keř.
64. Jak označujeme a k čemu užíváme značku $^{\circ}$? Značku $^{\circ}$ užíváme pro „ráz“, totiž hlasívkovou závěrovou hlásku předcházející v pečlivější výslovnosti samohlásku na počátku slabiky: [s $^{\circ}$ uchem] – s uchem
65. Jak označujeme a k čemu užíváme značku u ? Značku u užíváme pro zvuk tvořící druhou, nevokalickou součást dvojhlásky ve slovech [lou u ka] – louka, [au u tomat] – automat.
66. Jak označujeme a k čemu užíváme značku l ? Značku l užíváme pro „slabikotvorné l “: [vl l na] – vlna, [nes l] – nesl.
67. Jak označujeme a k čemu užíváme značku r ? Značku r užíváme pro „slabikotvorné r “: [tr r ch] – trh, [bratr r] – bratr.
68. Jak označujeme a k čemu užíváme značku γ ? Značku γ užíváme pro „znělé ch “, totiž hlásku vznikající spodobou znělosti před znělou párovou souhláskou: [hroydove γ] – hroch dovede
69. Jak označujeme a k čemu užíváme značku μ ? Značku μ užíváme pro „retozubné m “, které se vyskytuje ve skupinách $m + v$, $m + f$: [tra μ vaj] – tramvaj.
70. Jak označujeme a k čemu užíváme značku \check{z} ? Značku \check{z} užíváme pro „znělé \check{c} “, tato souhláska je běžnější v cizích slovech; v českých výslovnost \check{c} před znělou souhláskou nebo spojitá výslovnost $d(t) + \check{z}$: [žes] – džez, [lužba] – lučba, [naživotní] i [nadživotní] – nadživotní.
71. Jak označujeme a k čemu užíváme značku z ? Značku z užíváme pro „znělé c “, totiž pro hlásku vznikající spodobou c k následující znělé souhlásce nebo při spojitě výslovnosti $d(t) + z$: [zink] – dzink, [pozim] i [podzim] – podzim.

72. Jak a za jakých okolností označujeme hlavní slovní přízvuk a vedlejší slovní přízvuk? Hlavní slovní přízvuk označujeme ´ před přízvučnou slabikou, vedlejší ` , a to pouze ve víceslovných příkladech; u jednotlivých slov je totiž přízvuk vždy na první slabice.
73. Jak a za jakých okolností označujeme hranice slabik? Hranice slabik označujeme v nutných případech spojovníkem: [spo-jov-ní-kem].
74. Zda můžeme běžně reprodukovatelnými způsoby transkribovat fonetické proměny řečového tempa, hlasové barvy, výšky hlasu nebo jeho síly Ne. Fonetické proměny řečového tempa, hlasové barvy, výšky hlasu nebo jeho síly nelze běžně reprodukovatelnými způsoby transkribovat.
75. Jak zobrazujeme intonaci? Intonaci zobrazujeme šipkou naznačující průběh zvuku: ↓ = klesavá intonace; ↑ = stoupavá intonace; → = intonace nekonečného úseku.
76. Jak se nazývá přepis z jednoho hláskového písma do jiného? Přepis z jednoho hláskového písma do jiného (třeba z azbuky nebo řeckého písma do české verze latinky) je transliterace.
77. Které příklady transliterace znáte? Příklady transliterace jsou třeba přepis z azbuky do české abecedy nebo přepis z řeckého písma do latinky.
78. Čím se zabývá fonologie? Fonologie se zabývá těmi složkami zvukového signálu řeči, které jsou v daném jazyce významotvorné, tj. jsou schopny diferencovat slova a slovní tvary, ale i výpovědi s různou komunikační funkcí.
79. Co to je foném? Foném je minimální zvukový prvek schopný rozlišovat samostatné jednotky významové (slova, tvary slov).
80. Proč se mluví o segmentálních fonémech? Souvislá řeč se skládá z posloupnosti takových jednotek, lze ji na ně segmentovat, proto se mluví o fonémech segmentálních.

81.	Čí záležitostí je, zda určitý jazykový zvuk je či není významotvorný?	Hodnocení, zda určitý jazykový zvuk je či není významotvorný, je záležitostí konkrétního jazyka.
82.	Které fonémy tvoří centrum inventáře fonémů?	Centrum inventáře fonémů tvoří ty fonémy, které jsou nejvíc využívány.
83.	Které fonémy stojí na periferii inventáře fonémů?	Na periferii stojí fonémy využívané minimálně (v češtině např. /f/ nebo plnicí rozlišovací roli pouze u slov přejatých nebo u expresiv (v současné spisovné češtině např. dlouhé /ó/.
84.	Jak se realizuje v promluvách foném?	Foném jako abstraktní jednotka se realizuje v promluvách v podobě fónů, konkrétních zvuků jazyka, hlásek.
85.	Co označujeme jako alofony?	Alofony označujeme fóny, které jsou realizací jednoho fonémů
86.	Které alofony označujeme jako poziční?	Jako poziční alofony označujeme pravidelné obměny, související se spojováním realizací fonémů v řetězce souvislé řeči.
87.	Který z alofonů nazýváme základním?	Základním nazýváme ten z alofonů, který je nejméně ovlivněn hláskovým okolím.
88.	Jak se vytvářejí fonémy suprasegmentální?	Fonémy suprasegmentální se vytvářejí tím, že hranice vyšších celků v rámci promluvy a jejich komunikační funkce se obvykle vyjadřují silovou a výškovou modulací celku.
89.	Díky čemu mohou fonémy jazyka plnit svou rozlišovací funkci?	Fonémy jazyka mohou plnit svou rozlišovací funkci jen díky tomu, že mezi nimi existuje vztah fonologické opozice, tj. podobnosti a rozdílnosti.
90.	Které základní fonologické opozice znáte?	Základními fonologickými opozicemi jsou vokálnost – nevokálnost a konsonantnost – nekonzonantnost.
91.	Jak můžeme popsat opozici vokálnost – nevokálnost?	Při vokálnosti je ve zvuku fonému přítomna tónová složka, artikulačně je

- nost?
- vokálnost spojena s aperturou.
92. Jak můžeme popsat opozici konsonantnost – nekonsonantnost? Při konsonantnosti je ve zvuku fonému přítomna šumová složka vznikající v průběhu striktury nebo při jejím zrušení.
93. Za jakých okolnostech mluvíme o neutralizaci fonologicky relevantní korelační opozice znělosti? O neutralizaci fonologicky relevantní korelační opozice znělosti lze mluvit v pozici před pauzou, kde je možná jen neznělá realizace, pak ve skupinách pravých souhlásek, kde je výslovnost ovlivněna asimilací.
94. Co to je morfoném? Morfonémem rozumíme množinu fonémů, které se střídají v rámci téhož morfému, tj. v kmeni slova, předponě nebo příponě: v mluvnicích se v těchto případech obvykle mluví o střídání hlásek, hláskových alternacích.
95. Jak vznikly morfonémy? Morfonémy vznikly v historickém vývoji jazyka a jsou v daném typu odvozování nebo ohýbání závazné.
96. Proč alternace střídání znělých a neznělých fonémů uniká pozornosti? Za alternaci lze pokládat i střídání znělých a neznělých fonémů, to však neproniklo do písma, a proto uniká pozornosti: */láfka/ – /lávek/, /muš/ – /mužem/, /od domu/ – /ot tebe/.*
97. Zda fonologická stavba řeči je totožná s jejím pravopisným záznamem? Ne. Fonologická stavba řeči není totožná s jejím pravopisným záznamem.
98. Proč bylo nutno vytvořit fonologickou transkripci? Právě proto, že fonologická stavba řeči není totožná s jejím pravopisným záznamem.
99. Zda pro zápis fonémů lze užít běžných písmen včetně vžitého *ch* podle skutečného fonologického složení výrazů? Pro zápis fonémů lze užít běžných písmen (včetně vžitého *ch*) podle skutečného fonologického složení výrazů, tedy: */nic/, /mňekál/, /hnět/, /kobilka/, /kúžel/,* neboť *y, ě* nebo *ů* jsou v současné češtině pouze písmeny.

100. Proč ze zvláštních značek se uplatní pro účely fonologické transkripce pouze /ʒ/ a /ʒʲ/? Ze zvláštních značek se uplatní pouze /ʒ/ a /ʒʲ/, neboť jen foném „znělé č“ a „znělé c“ nemá v češtině vlastní písmeno, a značka *u* pro foném tvořící druhou složku diftongů.
101. Co to je terminální předěl? Terminální předěl je hranice výpovědi a jejich úseků.
102. Co to je ortoepie? Ortoepie je kultivovaná výslovnost.
103. Kde najdeme údaje o spisovné výslovnosti českých slov? Údaje o spisovné výslovnosti českých slov najdeme v příručce Výslovnost spisovné češtiny I (1967), pro cizí slova mohou být pomocníkem (kromě knížky Výslovnost spisovné češtiny II, 1978) i Pravidla českého pravopisu nebo slovníky cizích slov.
104. Jak je výslovnost diferencována? Obvykle se připomíná pečlivá (slavnostní, explicitní), neutrální a zběžná (běžná, implicitní) výslovnost.
105. Co to je pečlivá výslovnost? Když jde o pečlivou (slavnostní, explicitní) výslovnost, zřetelně vyslovujeme hlásky v souhláskových skupinách, dodržujeme délku samohlásek a dbáme o to, aby nesplývala slova.
106. Co to je neutrální výslovnost? Neutrální výslovnost náležitá v projevech sice jazykově kultivovaných, ale nikoli reprezentativních. Očekáváme ji například u hlasatelů rozhlasu a televize nebo u řečníků obsahově závažných projevů.
107. Co to je zběžná výslovnost? Zběžná výslovnost se uplatňuje v nepřipravených veřejných mluvených projevech. Tam je zjednodušování některých skupin souhlásek obvyklé.

2. SAMOHLÁSKY (VOKÁLY)

INVENTÁŘ VOKALICKÝCH FONÉMŮ ČEŠTINY

15. Čeština má 10 vokalických fonémů: /a/, /e/, /i/, /o/, /u/, /á/, /é/, /í/, /ó/, /ú/. Všechny samohlásky mají společný příznak nekonzonantnosti a vokálnosti (to jest mají tónovou strukturu bez doplňujících šumů); liší se vzájemně výškou a vztahem jednotlivých tónů, tak zvaných formantů, ze kterých jsou složeny.

Těmto fonémům odpovídá 14 **grafémů**: písmena *y, ý* jsou způsobem psaní fonémů /i/ a /í/ po pravopisně tvrdých souhláskách a po souhláskách pravopisně obojetných <...>; písmeno *ů* se užívá pro záznam dlouhého /ú/ uvnitř českých slov a v koncovkách <...>; písmeno *ě* tvoří jednotu s předcházejícím souhláskovým písmenem a podle toho značí buď /j/ + /e/ ve slabikách *bě, pě, vě, fě* (/bježí/, /pjjet/, /vjedal/, /harfje/), /ň/ + /e/ v psaném *mě* (/mňela/), nebo mění platnost předcházející souhlásky ve slabikách *dě, tě, ně* (/d'elá/, /'elol/, /ňeco/) <...>. V případech *y, ý, ů, é* jde tedy v dnešní češtině o pouhé grafémy.

Jednotu tvoří v domácích slovech také písmeno *i, í* s předcházejícím *d, t, n*: /d'ivná/, /t'ichol/, /ňic/ <...>.

[Krčmová 1995: 28-29]

OPOZICE KVANTITY

16. Opozice kvantity, tedy vztah mezi krátkým a odpovídajícím dlouhým vokalickým fonémem, je důležitým rysem češtiny; na jejím podkladě se vytváří pět korelačních dvojic: /a/-/á/, /e/-/é/, /i/-/í/, /o/-/ó/, /u/-/ú/. Pomocí nich se odlišují dvojice slov zvukově podobných, ale s rozdílným významem: *láska – laská, peče – péče, psi – psí, ustup – ústup* (k opozici /o/-/ó/ viz dále). Volba dlouhého nebo krátkého vokálu je v češtině součástí pevné zvukové stavby slova, počet dubletních forem je v kořenech domácích slov velmi malý: např. *dveře – dvěře, pero – péro*; častější je u odvozenin: *vypočítatelný i vypočítatelný, vypravěč i vyprávěč, nepostradatelný i nepostrádatelný, obkladač i obkládač* apod.

[Krčmová 1995: 29]

VOKALICKÝ TROJÚHELNÍK

17. Tradičně se systém českých vokalických fonémů zobrazuje ve formě trojúhelníku, který naznačuje rozdíly založené na pohybu jazyka při tvoření jednotlivých samohlásek: jde o posun horizontální (foném přední – střední –

zadní) a vertikální (foném vysoký – středový – nízký). Zaokrouhlení rtů (**la-bializace**) doprovází všechny zadní samohlásky.

krátké				dlouhé		
/i/		/u/	vysoké	/i/		/ú/
/e/		/o/	středové	/é/		/ó/
	/a/		nízké		/á/	
přední	střední	zadní		přední	střední	zadní

[Krčmová 1995: 29]

VYUŽITÍ VOKALICKÝCH FONÉMŮ

18. Jednotlivé fonémy jsou využívány nestejnou měrou. Zejména **dlouhé /ó/** je řídké. Jako samostatný foném se objeví vlastně jen ve slovech přejatých: *móda, próza, tónovat*; velmi často není v grafice označováno a výslovnost kolísá: *telefon* [-on] i [-ón], *auditorium* [-to-] i [-tó-]; dubletní je někdy i psaní (*citron* i *citrón*). Opozici dlouhého a krátkého /o/ lze doložit pouze v protikladu slova domácího a přejatého: *polem* – *pólem*, *boje* – *bóje*. O dlouhém /ó/ můžeme oprávněně říct, že jde o **foném periferní**. Hlávka [ó] se v domácích slovech objevuje v citoslovcích ([bóže]) nebo jako realizace původního krátkého fonému /o/ při emfatickém prodloužení: [*má móře peňes*].

Na periferii se dostává i **dlouhé /é/**. Je nahrazováno /i/: *létat* – *lítat*, *kvést* – *kvíst*. Podoby s /i/ jsou z hlediska spisovnosti hodnoceny různě: ve slovních základech jsou někdy dosud nespisovné (*mlíko, plíst*), jindy jsou hovorovými dubletami v rámci spisovnosti (*kolíbka* i *kolébka*, *zavlíkat* i *zavlékat*, *polívka* i *polévka*) a podoby s /é/ jsou chápány jako knižnější až knižní. Jednoznačné pravidlo určující výběr vhodné hláskové podoby slova tu neexistuje, obecně lze pouze říci, že ve výrazech označujících pojmy kulturní oblasti se /é/ užívá více než u slov běžné slovní zásoby (srov. *péče, lékař; lépe*, ale *líp*). Samozřejmě je /é/ u slov přejatých; *plénum, trénovat, věba*, ale není vždy označeno v písmu: *drogerie* [-ge-] i [-gé-], *leukemie* [-ke-] i [-ké-]. V koncovkách adjektivního sklonění je /é/ nutné: *nové šaty, novému (sousedovi)*; tvary jako *nový šaty, novému (sousedovi)* jsou substandardní.

[Krčmová 1995: 29-30]

ALOFONY VOKALICKÝCH FONÉMU

19. Fonologické schéma nepostihuje variantnost znění samohlásek. Ty se obměňují vlivem souhláskového okolí nebo díky pozici. Protahování koncových samohlásek je signálem nepečlivé výslovnosti. Prodloužení může být jindy signálem exprese: *To není móóžný; Tam byl ale náávál*. Zkracují se

naopak realizace fonému /i/ a /ú/: ve slovesné koncovce *-ím*: [*prosim*], [*no-sim*], [*umim*] se krácení nevhodně objevuje i v projevech zamýšlených jako spisovně.

Znění promluvy značně ovlivňují obměny samohlásek vznikající z nepřesné pozice artikulačních orgánů. Pro kultivované projevy je vhodná výslovnost jasně odlišující jednotlivé samohlásky a bez regionálního zabarvení.

[Křčmová 1995: 30]

ALTERNACE VOKALICKÝCH FONÉMŮ

Alternace kvantity

20. Střídání dlouhého a krátkého vokálu **při flexi** najdeme například u sloves s jednoslabičným infinitivem: *kryt – kryje, nést – nese, svítit – svít, chránit – chraň*, nebo při skloňování mnohých jednoslabičných maskulin: *hrách -hrachu, lín – líhu*, a také dvouslabičných feminin a neuter: *tráva – trav, lípa – lip, jméno – jmen*. Často existují dublety s dlouhou a krátkou samohláskou: *trávou i travou, skálách i skalách, lipou i lipou*; celkem pravidelné je jen krácení v Gen. pl. feminin (*bab, lžic, ran*) <...>.

Podobné střídání existuje ve slovním základu i **při odvozování slov** jako doprovodný rys některých typů tvoření: *háj – hajný, vysávat – vysavač, kázat – kazatel, dar – dárek, břicho – břicho*. Významový rozdíl je u adjektiv tvořených od sloves 4. třídy: *kropící konev, brzdící zařízení jsou* předměty určené k jisté činnosti, ale ta nemusí právě probíhat, zatímco *muž kropící zahradu* právě kropí, *brzdící vůz* právě brzdí atd. Krátkou i dlouhou variantu má přípona *-ař/-ář*, také předpony *na-, při-, u-, vy-, za-* mají i variantu dlouhou: *přístát – přístav, vybrat – výbor*); využití variant souvisí s procesem odvozování <...>.

Celkově je kvantita ustálená, v praxi činí potíže jen jednotlivé výrazy: spisovně je např. *výjimka, přijdu, přijmeme, výhybka, zastávka, páteř, přírůstek, říditelný, zánártí, tchyně*.

[Křčmová 1995: 30-31]

Jiné alternace vokálů

21. V kořeni slov **při flexi** alternují zejména:

/ů/ : /o/ *sůl – soli, kůň – koně*;

/í/ : /e/ *dílo – děl, příst – přede*;

/á/ : /e/ *třást – třese*.

Po retnicích /b/, /p/, /v/, /f/ má alternace /e/ variantu /je/, psané *ě* (*bída – běd, vát – věje*), po /m/ pak /ňe/, psané opět *ě* (*míra – měř, smát se – směje se*).

K těmto střídáním můžeme přiřadit i alternaci /ou/ – /u/ (*kroupa – krup, koupit – kup*) a střídání „zánikové“, při němž se v některých tvarech /e/ vypouští (*pes – psa, domek – domku*), nebo naopak „vznikové“, při němž se /e/ vkládá (*písmo – písem, cihla – cihel*).

Alternace při skloňování nebo časování jsou důsledkem starších vývojových fází jazyka. Mnohé podoby s alternací (např. *horou, březou, švec*) jsou knižní, nebo i archaické.

Složitější je situace **při odvozování** slov, kde alternace vokálních fonémů nebývají pravidelné. Běžnější jsou:

/l/ : /e/ *hřích – hřešit, česat – čísnout*; (po retnici /jel/, po /m/ /ňel/, oboje psané ě: *bílá – běloba, měřit – míra*);
 /ú/ : /o/ *stůl – stolovat, vodit – vůdce*;
 /o/ : /á/ *hodit – házet, sklonit – sklánět, kráčet – krok*,
 /e/ : /á/ *šťěstí – šťastný, po retnicích /jel/, eventuálně /ňel/, psané ě (svatá – světít)*;
 /á/ : /í/ *smát se – usmívat se, přítel – přátelit se*.

K těmto střídáním můžeme přiřadit i alternaci /u/ – /ou/ (*chlup – chloupek*).

I při tvoření slov najdeme alternace zánikové a vznikové: *pes – psí, peklo – pekelný*. Vedle /e/ se takto (nepravidelně) objeví i jiné vokály: *vybrat – výbor, vymlít – výmol, zapnout – zapínat*. Vokální alternace se stávají součástí nově vytvořeného slova (např. *hrabat – hrob*).

22. V praxi činívají problémy **vokalizace předložek**, kdy se střídají (ve výslovnosti i v písmu) neslabičné podoby *k, v, s, z* se slabičnými *ke, ve, se, ze*: vokalizovaná předložka je na místě před slovem začínajícím týmž konsonantem (*ke kolenům, ve vodě, se solí, ze země*) nebo souhláskovou skupinou, pokud není její součástí /l/ nebo /r/, /ř/: *ke vznícení, se vstupem, ale k prádlu, s přáteli*. Obtížnost výslovnosti takových seskupení je však individuální (*ke tvé i k tvé*). Před slovy začínajícími retnou souhláskou <...> má předložka *k* vokalizovanou obměnu *ku*: dnes je knižní (*husité táhli ku Praze*), zachovala se v některých spřezkách (*kupříkladu, kupodivu*). Vokalizace se týká rovněž shodně znějících předpon (*zesmutnět, ale zblednout*). Slabičné předložky a předpony končící souhláskou se vokalizují nepravidelně: *nade dveře i nad dveře, oddechat, ale odepsat, odeznít i odznít, nadejít, ale nadjet, předevčírem i předevčírem* a podobně <...>.

[Krčmová 1995: 31-32]

DVOJHLÁSKY

23. V mnohých gramatikách se k samohláskovému systému přiřazují **dvojhlásky (diftongy)**, české /ou/ psané *ou*, v přejatých slovech i /au/ psané *au*, eventuálně /eu/ psané *eu*. Jde o složitější seskupení hlásek, v němž si

skutečnou vokaličnost zachovává první část, zatímco koncový *u*-ový element je oslabený, a nemá proto schopnost tvořit slabiku. Pro chápání takových seskupení jako jediného fonému se složitější zvukovou stavbou mluví kromě tradice i fakt, že [ou] tvoří morfoném s fonémem /u/ (*loupit* – *lupič*, viz výše) a že ve zvukové realizaci se celek artikuluje jediným pohybem mluvidel. V jiném pojetí, kterému zde dáváme přednost, jde o spojení samohlásky a klouzavé souhlásky *u* <...>.

[Křmová 1995: 32]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Kolik má čeština vokálních fonémů?
2. Jaký společný příznak mají všechny samohlásky?
3. Čím se samohlásky vzájemně liší?
4. Kolik grafémů odpovídá těmto fonémům?
5. K čemu se užívá písmeno *ů*?
6. Čím jsou písmena *y*, *ý*?
7. K čemu se užívá písmeno *ě*?
8. Zda jednotu s předcházejícím *d*, *t*, *n* tvoří v domácích slovech také písmena *i*, *í*?
9. Čemu říkáme opozice kvantity v češtině?
10. Kolik korelačních dvojic se na podkladě opozice kvantity v češtině vytváří?
11. Jak se tradičně zobrazuje systém českých vokálních fonémů?
12. Jak se řekne latinsky zaokrouhlení rtů?
13. Zda jednotlivé fonémy jsou využívány stejnou měrou?
14. Kde se objeví dlouhé /ó/ jako samostatný foném?
15. Kde lze doložit opozici dlouhého a krátkého /o/?
16. Zda můžeme oprávněně říci o dlouhém /ó/, že jde o foném periferní?
17. Kde se objevuje v domácích slovech hláska [ó]?
18. Zda se dostává na periferii se dostává i dlouhé /é/?
19. Čím je nahrazováno dlouhé /é/?
20. Jak jsou hodnoceny z hlediska spisovnosti podoby s /i/?
21. Zda tu existuje jednoznačné pravidlo určující výběr vhodné hláskové podoby slova?
22. Zda je /é/ nutné v koncovkách adjektivního sklonění (*nové šaty*, *novému sousedovi*)?
23. Zda jsou tvary jako *nový šaty*, *novýmu (sousedovi)* jsou standardní?
24. Zda fonologické schéma nepostihuje variantnost znění samohlásek?
25. Proč se samohlásky obměňují?
26. Čím může být prodloužení krátké samohlásky (*To není móóžný; Tam byl ale náávál*)?

27. Kde se zkracují realizace fonému /i/?
28. Zda se krácení objevuje i v projevech zamýšlených jako spisovné?
29. Jaká výslovnost je vhodná pro kultivované projevy?
30. Kde najdeme střídání dlouhého a krátkého vokálu při flexi?
31. Zda existují dublety s dlouhou a krátkou samohláskou?
32. Zda střídání dlouhého a krátkého vokálu existuje ve slovním základu i při odvozování slov jako doprovodný rys některých typů tvoření?
33. Zda krátkou i dlouhou variantu má přípona -ař/-ář?
34. Zda je celkově kvantita ustálená a v praxi činí potíže jen jednotlivé výrazy?
35. Uveďte příklady alternace vokálů /û/ : /o/.
36. Uveďte příklady alternace vokálů /i/ : /e/.
37. Uveďte příklady alternace vokálů /á/ : /e/.
38. Uveďte příklady alternace /ou/ – /u/.
39. Uveďte příklady střídání „zánikové“, při němž se v některých tvarech /e/ vypouští.
40. Uveďte příklady střídání „vznikové“, při němž se /e/ vkládá.
41. Důsledkem čeho jsou alternace při skloňování nebo časování?
42. Zda jsou mnohé podoby s alternací knižní, nebo i archaické?
43. Zda jsou alternace vokalických fonémů při odvozování slov pravidelné?
44. Čemu říkáme vokalizace předložek?
45. Kde má předložka *k* vokalizovanou obměnu *ku*?
46. Zda se slabičné předložky a předpony končící souhláskou vokalizují pravidelně?
47. Zda se v mnohých gramatikách k samohláskovému systému přiřazují dvojhlásky (diftongy) /ou/, /au/, /eu/?
48. Které z těchto dvojhlásek se vyskytují pouze v přejatých slovech?
49. Zda [ou] tvoří morfoném s fonémem /u/ (*loupit* – *lupič*)?
50. Zda jde o spojení samohlásky a klouzavé souhlásky *u*?

KLÍČE

1.	Kolik má čeština vokalických fonémů?	Čeština má 10 vokalických fonémů: /a/, /e/, /i/, /o/, /u/, /á/, /é/, /í/, /ó/, /ú/.
2.	Jaký společný příznak mají všechny samohlásky?	Všechny samohlásky mají společný příznak nekonsonantnosti a vokálnosti, to jest mají tónovou strukturu bez doplňujících šumů.
3.	Čím se samohlásky vzájemně liší?	Samohlásky se vzájemně liší výškou a vztahem jednotlivých tónů, tak zvaných

	jemně líší?	formantů, ze kterých jsou složeny.
4.	Kolik grafémů odpovídá těmto fonémům?	Těmto fonémům odpovídá 14 grafémů.
5.	K čemu se užívá písmeno <i>ů</i> ?	Písmeno <i>ů</i> se užívá pro záznam dlouhého /ú/ uvnitř českých slov a v koncovkách.
6.	Čím jsou písmena <i>y, ý</i> ?	Písmena <i>y, ý</i> jsou způsobem psaní fonémů /i/ a /í/ po pravopisně tvrdých souhláskách a po souhláskách pravopisně obojetných.
7.	K čemu se užívá písmeno <i>ě</i> ?	Písmeno <i>ě</i> tvoří jednotu s předcházejícím souhláskovým písmenem a podle toho značí buď /j/ + /e/ ve slabikách <i>bě, pě, vě, fě</i> (<i>/bježí/, /pjjet/, /vjedal/, /harfjel/</i>), /ň/ + /e/ v psaném <i>mě</i> (<i>/mňela/</i>), nebo mění platnost předcházející souhlásky ve slabikách <i>dě, tě, ně</i> (<i>/d'elál/, /'elol/, /něcol/</i>).
8.	Zda jednotu s předcházejícím <i>d, t, n</i> tvoří v domácích slovech také písmena <i>i, í</i> ?	Ano. Jednotu tvoří v domácích slovech také písmeno <i>i, í</i> s předcházejícím <i>d, t, n</i> : <i>/d'ivnál/, /'ičol/, /ňic/</i> .
9.	Čemu říkáme opozice kvantity v češtině?	Opozice kvantity je vztah mezi krátkým a odpovídajícím dlouhým vokalickým fonémem, je důležitým rysem češtiny;
10.	Kolik korelačních dvojic se na podkladě opozice kvantity v češtině vytváří?	Na podkladě opozice kvantity v češtině se vytváří pět korelačních dvojic: <i>/a/-/á/, /e/-/é/, /i/-/í/, /o/-/ó/, /u/-/ú/</i> .
11.	Jak se tradičně zobrazuje systém českých vokalic-
kých fonémů?	Tradičně se systém českých vokalic-
kých fonémů zobrazuje ve formě trojúhelníku,
který naznačuje rozdíly založené na
pohybu jazyka při tvoření jednotlivých
samohlásek: jde o posun horizontální
(foném přední – střední – zadní) a verti-
kální (foném vysoký – středový – nízký).

12.	Jak se řekne latinsky zaokrouhlení rtů?	Zaokrouhlení rtů je latinsky labializace.
13.	Zda jednotlivé fonémy jsou využívány stejnou měrou?	Ne. Jednotlivé fonémy nejsou využívány stejnou měrou.
14.	Kde se objeví dlouhé /ó/ jako samostatný foném?	Dlouhé /ó/ jako samostatný foném se objeví vlastně jen ve slovech přejatých, například <i>móda, próza, tónovat</i> .
15.	Kde lze doložit opozici dlouhého a krátkého /o/?	Opozici dlouhého a krátkého /o/ lze doložit pouze v protikladu slova domácího a přejatého: <i>polem – pólem, boje – bóje</i> .
16.	Zda můžeme oprávněně říci o dlouhém /ó/, že jde o foném periferní?	Ano. O dlouhém /ó/ můžeme oprávněně říct, že jde o foném periferní.
17.	Kde se objevuje v domácích slovech hláska [ó]?	Hláska [ó] se v domácích slovech objevuje v citoslovcích ([bóže]) nebo jako realizace původního krátkého fonému /o/ při empatickém dloužení: [<i>má móře peňes</i>].
18.	Zda se dostává na periferii se dostává i dlouhé /é/?	Ano. Na periferii se dostává i dlouhé /é/.
19.	Čím je nahrazováno dlouhé /é/?	Dlouhé /é/ je nahrazováno /í/: <i>létat – lítat, kvést – kvíst</i> .
20.	Jak jsou hodnoceny z hlediska spisovnosti podoby s /í/?	Podoby s /í/ jsou z hlediska spisovnosti hodnoceny různě: ve slovních základech jsou někdy dosud nespisovné (<i>mlíko, plíst</i>), jindy jsou hovorovými dubletami v rámci spisovnosti (<i>kolíbka</i> i <i>kolébka</i> , <i>zavlíkat</i> i <i>zavlékat</i> , <i>polívka</i> i <i>polévka</i>) a podoby s /é/ jsou chápány jako knižnější až knižní.
21.	Zda tu existuje jednoznačné pravidlo určující výběr vhodné hláskové podoby slova?	Jednoznačné pravidlo určující výběr vhodné hláskové podoby slova tu neexistuje, obecně lze pouze říci, že ve výrazech označujících pojmy kulturní oblasti se /é/ užívá více než u slov běžné

- slovní zásoby, srov. *péče, lékař; lépe, ale líp*.
22. Zda je /é/ nutné v koncovkách adjektivního sklonění (*nové šaty, novému sousedovi*)? Ano. V koncovkách adjektivního sklonění je /é/ nutné: *nové šaty, novému (sousedovi)*.
23. Zda jsou tvary jako *nový šaty, novému (sousedovi)* jsou standardní? Ano. Tvary jako *nový šaty, novému (sousedovi)* jsou substandardní.
24. Zda fonologické schéma nepostihuje variantnost znění samohlásek? Fonologické schéma nepostihuje variantnost znění samohlásek.
25. Proč se samohlásky obměňují? Samohlásky se obměňují vlivem souhláskového okolí nebo díky pozici.
26. Čím může být prodloužení krátké samohlásky? Prodloužení může být jindy signálem exprese: *To není móóžný; Tam byl ale náávál*.
27. Kde se zkracují realizace fonému /i/? Realizace fonému /i/ se zkracuje ve slovesné koncovce *-ím*: [*prosim*], [*nosim*], [*umim*].
28. Zda se krácení objevuje i v projevech zamýšlených jako spisovné? Ano. Krácení se nevhodně objevuje i v projevech zamýšlených jako spisovné.
29. Jaká výslovnost je vhodná pro kultivované projevy? Pro kultivované projevy je vhodná výslovnost jasně odlišující jednotlivé samohlásky a bez regionálního zabarvení.
30. Kde najdeme střídání dlouhého a krátkého vokálu při flexi? Střídání dlouhého a krátkého vokálu při flexi najdeme například u sloves s jednoslabičným infinitivem: *kryt – kryje, nést – nese, svítit – svít, chránit – chraň*, nebo při skloňování mnohých jednoslabičných maskulin: *hrách – hrachu, líh – lihu*, a také dvouslabičných feminin a neuter: *tráva – trav, lípa – lip, jméno – jmen*.
31. Zda existují dublety s dlouhou a krátkou samo-
- Ano. Často existují dublety s dlouhou a krátkou samohláskou: *trávou i travou*,

- hláskou? *skálách i skalách, lipou i lipou.*
32. Zda střídání dlouhého a krátkého vokálu existuje ve slovním základu i při odvozování slov jako doprovodný rys některých typů tvoření? *Ano. Podobné střídání existuje ve slovním základu i při odvozování slov jako doprovodný rys některých typů tvoření: háj – hajný, vysávat – vysavač, kázat – kazatel, dar – dárek, břicho – břicho.*
33. Zda krátkou i dlouhou variantu má přípona -ař/-ář? *Ano. Přípona -ař/-ář má krátkou i dlouhou variantu.*
34. Zda je celkově kvantita ustálená a v praxi činí potíže jen jednotlivé výrazy? *Ano. Celkově je kvantita ustálená, v praxi činí potíže jen jednotlivé výrazy.*
35. Uveďte příklady alternace vokálů /ů/ : /o/. *Jako příklady alternace vokálů /ů/ : /o/ můžeme uvést například páry slov *sůl – soli, kůň – koně.**
36. Uveďte příklady alternace vokálů /í/ : /e/. *Jako příklady alternace vokálů /í/ : /e/ můžeme uvést například páry slov *dílo – děl, příst – přede.**
37. Uveďte příklady alternace vokálů /á/ : /e/. *Jako příklady alternace vokálů /á/ : /e/ můžeme uvést například páry slov *třást – třese.**
38. Uveďte příklady alternace /ou/ – /u/. *Jako příklady alternace vokálů /ou/ – /u/ můžeme uvést například páry slov *kroupa – krup, koupit – kup.**
39. Uveďte příklady střídání „zánikového“, při němž se v některých tvarech /e/ vypouští. *Jako příklady střídání „zánikového“, při němž se v některých tvarech /e/ vypouští, můžeme uvést například tvary *pes – psa, domek – domku.**
40. Uveďte příklady střídání „vznikového“, při němž se /e/ vkládá. *Jako příklady střídání „vznikového“, při němž se /e/ vkládá, můžeme uvést například tvary *písmo – písem, cihla – cihel.**
41. Důsledkem čeho jsou alternace při skloňování? *Alternace při skloňování nebo časování jsou důsledkem starších vývojových fází*

- nebo časování? jazyka.
42. Zda jsou mnohé podoby s alternací knižní, nebo i archaické? Ano. Mnohé podoby s alternací (například *horou, březou, švec*) jsou knižní, nebo i archaické.
43. Zda jsou alternace vokálních fonémů při odvozování slov pravidelné? Ne. Alternace vokálních fonémů při odvozování slov nejsou pravidelné.
44. Čemu říkáme vokalizace předložek? Vokalizace předložek je střídání se (ve výslovnosti i v písmu) neslabičné podoby předložky *k, v, s, z* se slabičnými podobami *ke, ve, se, ze*.
45. Kde má předložka *k* vokalizovanou obměnu *ku*? Předložka *k* má vokalizovanou obměnu *ku* před slovy začínajícími retnou souhláskou; dnes je knižní (*husité táhli ku Praze*), zachovala se v některých spřežkách (*kupříkladu, kupodivu*).
46. Zda se slabičné předložky a předpony končící souhláskou vokalizují pravidelně? Ne. Slabičné předložky a předpony končící souhláskou se vokalizují nepravidelně: *nade dveře i nad dveře, oddechovat, ale odepsat, odeznít i odznít, nadějit, ale nadjet*
47. Zda se v mnohých gramatikách k samohláskovému systému přiřazují dvojhlásky (diftongy) /ou/, /au/, /eu/? Ano. V mnohých gramatikách se k samohláskovému systému přiřazují dvojhlásky (diftongy) /ou/ psané *ou*, /au/ psané *au*, /eu/ psané *eu*.
48. Které z těchto dvojhlásek se vyskytují pouze v přejatých slovech? Pouze v přejatých slovech se vyskytují /au/ psané *au* a /eu/ psané *eu*.
49. Zda [ou] tvoří morfoném s fonémem /u/ (*loupit – lupič*)? Ano. Podoba [ou] tvoří morfoném s fonémem /u/ (*loupit – lupič*).
50. Zda jde o spojení samohlásky a klouzavé souhlásky *u*? V pojetí autorů Příruční mluvnice češtiny v takových případech jde o spojení samohlásky a klouzavé souhlásky *u*.

3. SOUHLÁSKY (KONSONANTY)

24. Společným názvem souhlásky se označují tři skupiny hlásek: **pravé**, šumové souhlásky s jasně vymežitelným místem a způsobem artikulace, jejichž akustickou podstatou je šum; **sonory** se zvláštním způsobem tvoření a složitější akustickou stavbou složenou z šumu a tónu; **klouzavé** souhlásky s nevýrazným tvořením i akustickou stavbou. Všechny tři typy se řadí do protikladu k samohláskám, jejich spojování s jinými konsonanty v rámci slabiky, slova i vyšších celků však ukazuje, že je vnitřní rozlišení v rámci souhlásek potřebné.

[Krčmová 1995: 33]

PRAVÉ (ŠUMOVÉ) KONSONANTY

Inventář pravých konsonantů

25. Čeština má 21 pravých (šumových) konsonantických fonémů: /p/, /b/, /t/, /d/, /tʰ/, /dʰ/, /i/, /g/, /f/, /v/, /s/, /z/, /š/, /ž/, /ch/, /h/, /c/, /ʒ/, /č/, /ʒ/ a /ř/. Pro jejich označení v písmu je k dispozici jen 18 grafémů; ustálená je spřežka *ch*, jejíž složenost si už ani neuvědomujeme, pomocí spřežky (spojením grafémů *d+z*, *d+ž*) se píše v češtině okrajové fonémy /ʒ/ a /ʒ/ (*džudo*). V přejatých slovech se mohou objevit další grafémy (zejména *x*, *q*, *w*) <...>.

[Krčmová 1995: 33]

Opozice znělosti

26. České šumové (pravé) souhláskové fonémy se tradičně třídí podle místa a způsobu tvoření základního alofonu <...>. Doplnujícím kritériem je rozdíl znělostní. Právě opozice znělosti tvoří osu fonologického systému. Tvoří ji znělostní páry /b/-/p/, /d/-/t/, /dʰ/-/tʰ/, /g/-/k/, /v/-/f/, /z/-/s/, /ž/-/š/, /ʒ/-/c/, /ʒ/-/č/, /h/-/ch/ (první z dvojice je vždy znělý, druhý neznělý foném). Mimo korelaci stojí /ř/. Konsonanty ve dvojicích se označují jako **párové**. Znělostní opozice podléhá neutralizaci před pauzou a v souhláskových skupinách <...>.

Zvláštní postavení má mezi znalostními dvojicemi vztah /h/ a /ch/: liší se totiž nejen znělostí, ale i místem artikulace: /h/ je glottální, /ch/ velární. Znělé [h] se střídá při asimilaci znělosti s neznělým [ch] ([*pruhem*] – [*pruch*]), neznělému [ch] může odpovídat jak znělé [h], tak znělé [ɣ] (*rád bych byl* – [*rád bih bil*] i [*rád biɣ bil*]).

Foném [ř] má znělou i neznělou realizaci. Základní je výslovnost znělá: [*dřevo*], [*řepa*]; neznělé [r] se uplatní v sousedství neznělých fonémů nebo na konci slova: [*tříška*], [*dvířka*], [*keř*]; výslovnostní rozdíl není fonologický, jde o pouhou poziční obměnu.

Jen neznělou podobu má souhláska zvaná **ráz** [ʔ], ta však samostatným fonémem není <...>.

[Krčmová 1995: 33-34]

Přehled pravých konsonantů

způsob tvoření		okluzivy závěrové		semiokluzivy polozávěrové		konstruktivy úžinové		vibranty kmitavé
místo tvoření	sluchový dojem	explozivní řazené		afrikáty polotřené		frikativy třené		
labiály	bilabiály	/p/	/b/					
	labiodentály					/f/	/v/	
alveoláry	prealveoláry	/t/	/d/	/c/	/ɟ/	/s/	/z/	/ʀ/
	postalveoláry			/č/	/ž/	/š/	/ž/	
	palatály	/tʰ/	/dʰ/					
	veláry	/k/	/g/			/ch/		
	glottály						/h/	
znělost		neznělé	znělé	neznělé	znělé	neznělé	znělé	znělé

27. Opozice znělosti rozlišuje v tomto zobrazení fonémy s nejbližší podobnými vlastnostmi.

V běžných mluvnicích se při rozlišování hlásek podle místa tvoření užívají i české termíny, labiály, tj. retnice, zahrnují hlásky obouretné (bilabiály) a retozubné (labiodentály); mezi alveoláry, souhlásky dásňové, patří předodásňové (prealveoláry) a zadodásňové (postalveoláry); palatály jsou souhlásky středopatrové, veláry zadopatrové, glottály hlasivkové.

Souhláskou je také **ráz**, závěrová neznělá glottální hláska předcházející (fakultativně) samohlásku na počátku slabiky. Je způsobem vyjádření předělu, sama o sobě však v češtině není samostatným fonémem <...>.

Z **akustického hlediska** je společnou vlastností těchto hlásek konsonantnost a nevokálnost, další rozlišení probíhá na základě vztahu složek šumu.

V praxi se vžil termín sykavka (sibilanta) pro /s/, /z/, /š/, /ž/ (/s/, /z/ jsou ostré, /š/, /ž/ tupé); /d/, /č/, /ɟ/, /ž/ jsou polosykavky (asibiláty).

V povědomí je i termín **souhláska tvrdá, měkká a obojetná**: jde o rozlišení založené na pravopisu: po písmenech označujících tvrdé souhlásky (*h, ch, k, r, d, t, n, g*) se v českých slovech píše vždy tvrdé *y, ý*; po měkkých *ž, š, č, ř, c, j, d', t', ň* se píše *i, í* měkké; po obojetných *b, f, l, m, p, s, v, z* a cizím grafému *x* se volba *i* a *y* (*í* a *ý*) řídí podle pravopisných pravidel. Formulaci „*r je tvrdá souhláska*“ je vhodné chápat jako zkrácené vyjádření místo „*r je písmeno označující souhlásku, po níž se v českých slovech píše tvrdé y*“.

[Krčmová 1995: 34-35]

Využití pravých konsonantů

28. Většina konsonantů je běžnou součástí českých slov. Na **periferii** stojí:

Foném /z/, který se uplatní pouze ve zvukomalebných slovech: *cinká* v opozici k /ʒýnkál/, psáno *dzinka*; mnohdy se za samostatný foném nepokládá a počítá se jen s (neznělým) fonémem /c/. Hlávka [z] vyniká při výslovnosti vlivem následující znělé: *moc by plakal*, vysl. [mozbi..]

Foném /ʒ/ ji v opozici k /č/, který pronikl do češtiny s přejatými šlový: *čin* proti /žin/, psáno *džin* nebo *gin*, *čemu* proti /žemu/, psáno *džemu*; nemá vlastní písmeno. V české slovní zásobě je [ž] způsobem výslovnosti /č/ před znělou souhláskou: *lučba*, vysl. [lužba], *nač bych se zlobil*, vysl. [naž bich se...].

Foném /g/ v opozici proti /k/: *krokem* – *grogem*. V české slovní zásobě je [g] výslovností /k/ před znělou souhláskou: *kdo*, vysl. /gdól/, *k domu*, vysl. [g domu].

Foném /f/ tvoří sice opozici ke znělému /v/, jeho fonologická funkce se však uplatní v české slovní zásobě ojedinele: *zouvat* – *zoufat* nebo u zvukomalebných slov jako *frčet* – *vrčet*. Jinak je /f/ součástí slov přejatých (*fórum*, *fráze*, *fyzika*), v nichž vytváří i opozice typu *frak-vrak*.

Okrajovost všech uvedených fonémů má své výslovnostní důsledky: pro některé mluvčí je například /ž/ dosud při pečlivé výslovnosti kombinací [d]+[ž] (*Bydžov*, vysl. [bidžof], ale i [bižof]), jiní mluvčí vnášejí [g] do výslovnosti přejatých slov nadbytečně (častá nesprávná výslovnost [demograt], [degret]); souhláskový foném /f/ se do češtiny integroval nejlépe, zvláštnosti má naopak jeho protějšek /v/ <...>.

[Krčmová 1995: 35]

Alofony pravých konsonantů

29. Fonologické schéma je zobecněním odvozeným ze základních realizací fonémů. V souvislé řeči se obměňují některé vlastnosti souhlásek, například jejich trvání nebo místo tvoření u /k/, /g/, /ch/ vlivem následující přední samohlásky (srov. výslovnost /k/ ve slově *ruku* a *ruky*, /ch/ ve slově *hochu* a *hochy* nebo /g/ ve slovech *gazela* a *Gizela*). Tyto jemné obměny vznikající spojováním hlásek unikají pozornosti vnímatelů.

V závislosti na (sou)hláskovém okolí se střídají i znělé a neznělé realizace.

U realizací konsonantických fonémů jsou z hlediska komunikace významné změny vznikající z nedokonalé artikulace, vady **řeči**. Jde o prohřešky proti ortofonii <...>. Nesprávná výslovnost sykavek /s/, /z/, /š/, /ž/, eventuálně i /c/, /ʒ/, /č/, /ž/ se nazývá **sigmatismus**. Nejběžnějším výslovnostním nedostatkem je **rotacismus bohemicus**, nesprávná realizace fonémů /ř/. Velmi často souvisí s prostým **rotacismem** (nesprávnou výslovností /r/). Nápravou vad řeči se zabývá logopedie.

[Krčmová 1995: 35-36]

Alternace pravých konsonantů

14. **Alternace fonémů v korelačním vztahu**, tj. střídání párových znělých a neznělých, bývá chápána jako jev pouze fonetický, jako projev neutralizace znělostní opozice v některých pozicích <...>. Alternace je velmi pravidelná: na konci slova nebo před jiným neznělým konsonantem je ve výslovnosti možná pouze neznělá souhláska: [nápat], ale [nápadem], [vada], ale [vat], [ponoška], ale [ponožek], [sad'it], ale [sat']; před vokálem, sonorou, klouzavou souhláskou a [v] může být znělá i neznělá: [ten], [den]; [sňí], [zňí]; [sje], [nadje]; [tvoje], [dvoje]; před znělou souhláskou jen znělá: [sebrat] – [zbyer]; [k tobje] – [g domu]. Znělostní alternace probíhají spolu s ostatními typy střídání souhlásek, proto např. vedle alternace /d/ : /d'/, o níž mluvíme dále, existuje i střídání /d/ : /t'/ ([vede], [vet']), podmíněné navíc pozicí v řetězci hlásek. Jako samostatný typ je neuvádíme.

31. **Další alternace šumových konsonantů jsou** patrné i v psané podobě slov. **Při flexi** se v jednotlivých tvarech střídají:

/t/ : /t'/ vata – vatě, svatý – svatí, zamete – zameť;

/d/ : /d'/ hradem – hradě, chudý – chudí, jedu – jed'

(Obdobná je alternace sonor /n/ : /ň/ : vana – vaně, hubený – hubení, prominu-promiň); /d'/, /t'/, /ň/ se v textu obvykle objeví ve slabikách psaných dě, tě, (ně), di, ti, (ni);

/k/ : /c/ kluk – kluci, středisko – střediscích, velký – velcí, řekl – říct;

/h/ : /z/ kruh – kruzích, strouha – strouze, dlouhý – dlouzí, pomohu – pomoz;

/g/ : /z/ Olga – Olze;

/k/ : /č/ skákat – skáče, plakat – pláče; ojed. člověk – člověče;

/h/ : /ž/ lhát – lže, mohu – může;

/ch/ : /š/ hoch – hoši, hluchý – hluší;

/r/ : /ř/ sestra – sestře, bratr – bratři, chorý – choří, vypáral – vypáře;

/s/ : /š/ česat – češu, psát – píše;

/z/ : /ž/ mazat – mažu, ukázat – ukáže;

Střídání probíhá i v souhláskových skupinách, např. /ck/ – /čt'/ (turecký – turečtí) nebo /sk/ – /št'/ (český – čeští).

K alternaci dochází **před koncovkou** /-e/ (psanou i ě) a před koncovkami začínajícími na /i/, /í/, které bylo původně měkké (tj. koncovky se dnes píše s měkkým i, î): úvaha – úvaze, sluha – sluzích.

V současném jazyce alternace poněkud ustupují vlivem změn koncovek: srov. na potoce i na potoku; starší o jablcích, dnes o jablkách; mech, dříve na meších, dnes na mechách; беру, archaicky on bére, dnes bere; mohu, dnes obvykle můžu; v slovesných tvarech i přechodem k jinému typu konjugace (tešu – tesám, knižní tresce, dnes trestá) <...>

Při **tvoreni slov** dochází k alternacím zejména před příponami začínajícími na /i/, /í/ (původně měkké, psané í, î: např. voda – vodička, ruka –

ručit, moucha – mušinec, socha – sousoší, a to i v souhláskových skupinách: *francouzský – francouzština*. Mnoho alternací se pojí s jednotlivými sufixy (*knih* – *knížka*, *zvuk* – *zvučná*, *vycházet* – *východ*). V jednom kořeni mohou při odvozování alternovat i více než dva fonémy, např. /k/ – /c/ – /č/; *tenký*, *tence*, *ztenčit*; /h/ – /z/ – /ž/; *ubohý*, *ubože*, *ubožák*, nebo /t/ – /tʰ/ – /c/: *plat*, *platit*, *placená* <...>.

Také při tvoření slov dnes alternace poněkud ustupují, ve spisovném jazyce najdeme jako dublety tvary s alternací (starší) i bez ní: *Helžin* i *Helgin*, *Konžan* i *Kongan*, *mražené* i *mraženě*, *mísení* i *míšení*, *jezdění* i *ježdění*, *sedění* i *sezení*, *dotknut* i *dotčen* apod. Viz Slovník spisovné češtiny nebo Pravidla.

[Křmová 1995: 36-37]

SONORY

Inventář sonor

32. Jde o fonémy s příznakem konsonantnosti i vokálnosti, při jejich realizaci je přítomen jak šum, tak tón. Nemají znělostní protějšky, jsou znělé a znělost neztrácejí. Mohou tvořit jádro slabiky ([v]lk, [sr]st) <...> a nepůsobí znělostní asimilaci <...>.

Mezi sonory patří

nazály /m/, /n/, /ň/, při nichž tónová složka vzniká vlivem resonance nosní dutiny;

likvidy // a /r/, které mají zvláštní způsob tvoření úžiny: u // je úžina napříč ústní dutinou (// je bokové, laterální), u /r/ má úžina proměnlivou velikost díky vibraci artikulačního orgánu.

[Křmová 1995: 37-38]

Přehled sonor

způsob tvoření		okluzivy nazální	konstruktivy laterální vibranty	
místo tvoření	sluchový dojem	explozivny nazální	likvidy frikativy	vibranty
bilabiály		/m/		
prealveoláry		/n/	//	/r/
palatály		/ň/		

33. V české terminologii se nazální okluzivy označují jako nosní závěrové souhlásky, ve skupině konstruktiv (úžinových souhlásek) se odlišuje hláska boková (laterální) a kmitavá (vibranta): společně tvoří skupinu nazývanou

likvidy, souhlásky plynné. Ostatní české termíny jsou stejné jako u jiných souhlásek: bilabiály = souhlásky obouretné, prealveoláry = souhlásky předodásňové, palatály = souhlásky středopatrové; explozivny = souhlásky ražené, frikativy = souhlásky třené.

[Krčmová 1995: 38]

Využití sonor a jejich alofony

34. Sonory jsou v češtině bohatě využívány, a patří proto do centra jejího inventáře.

Nazály /m/, /n/, /ň/ mají obměny závisující na hláskovém okolí. Nejvýraznější z nich je [ŋ], velární nosní hláska, která je spisovnou realizací /n/ před /k/, /g/: [veŋku], [skleŋka], [biŋgo]. Méně doložena je spisovná výslovnost retozubného [μ] jako realizace /m/ před retozubným /v/ a /f/: [traμvaj], [siμfonije]. Artikulačně se nazály spojují se sousední ústní hláskou tvořenou na toméž místě ([dnes], [lampa]) a ve výslovnosti se někdy zaměňují (*homba*, nepřesně vysloveno jako [homba]). Ojediněle jsou nazály v češtině slabikotvorné.

Likvidy /l/ a /r/ jsou mnohem složitější: jejich realizace se někdy zaměňují: [velriba], nespr. [verliba], [celer], nespr. [cerel]. Oba fonémy existují ve formě slabičné i neslabičné; jejich střídání [nesl] – [nesla], [bratr] – [bratra] je dáno hláskovým okolím a nemění fonologický sklad výrazu.

Nazály jsou artikulačně snadné, poruchy jejich tvoření jsou spojeny s vadou v činnosti měkkého patra.

Foném /l/ má regionální zvukové obměny pronikající nezáměrně až do spisovných projevů.

Výslovnost **fonému** /r/ je obtížná. Při **rotacismu** buď scházejí kmity, nebo se dějí nesprávným artikulačním orgánem a v nevhodné frekvenci.

Alternace u sonor

35. Střídání je obdobné jako u /d/ – /d'/, /t/ – /t'/ a vzniká za stejných podmínek. Alternují:

/n/ : /ň/ zelená – zeleň, sednout – sedni, rána – ráně, honit – hon; /ň/ je v psaném textu obvykle součástí slabiky psané *ni, ní, ně*;
/r/ : /ř/ míra – míře, stařec – starci, utírat – utřít.

KLOUZAVÉ SOUHLÁSKY

36. České klouzavé /j/ a /u/ patří mezi konstriktivy a liší se místem tvoření: /u/ je bilabiální, /j/ palatální. V jejich základní realizaci nenajdeme výraznější tón ani šum, také artikulačně jsou málo vyhraněny. Užívá se pro ně mezinárodní termín glidy [glajdi].

Foném /u/ existuje v češtině jen na konci slabiky po /o/: /louka/, /nesou/, v přejatých slovech také po /á/: /auťomat/, obvykle i po /e/: /pneumatika/; psané *eu* se někdy vyslovuje i jako [e+u], např. slovo psané *feudál* může být spisovně dvou i trojslabičné.

Spojení samohlásky a [u] se tradičně označuje jako diftong, dvojhhláska <...>. V písmu nemá klouzavé /u/ vlastní grafém, užívá se písmeno pro *u* a jen z kontextu můžeme poznat, kdy grafické slovo *pouřil* znamená „poněkud ulil“ (*po-u-lit*) a kdy jde naopak o slovo dvouslabičné (*pou-lil*, např. *oči*).

Foném /j/ je v češtině běžný, může být na začátku i na konci slabiky (*ja-ro, máj, májka, májová*). Zvláštní situace nastává ve spojení /e/ + /j/: v některých frazémeh odrařejících obecně řskou výslovnost je toto spojení ve starším pojetí diftongem (*je v reži; má na nose heřla*), zatímco tam, kde /e/ a /j/ patří v jiných tvarech slova řným slabikám (*/zlo-d'ej/ – /zlo-d'e-je/*), jde o samostatné fonemy. Chápeme-li /j/ jako klouzavou souhlásku, jsou tyto úvahy zbytečné.

Klouzavé fonemy stojí mimo obvyklé konsonantické vztahy, v některých vlastnostech se blíží sonorám (např. nemají neznělý protějšek a nepůsobí asimilaci), v jiných se od nich liší (nemohou být jádrem slabiky, jsou artikulačně i akusticky málo výrazné). V běžných řkolních učebnicích je pro jednoduchost popisu /j/ přiřazováno k sonorám do společné skupiny **souhlásek jedinečných**, zatímco s fonémem /u/ se nepočítá a skupiny /ou/, /au/, ev. /eu/ se chápeu jako jediný celek <...>.

Foném /u/ je vyslovován ve spisovných projevech bez potíží, foném /j/ je naopak slabý a v některých pozicích zaniká: *to je moc – nepeřlivě* [toemoc], *přiřdu – nepeřlivě* [přiřdu]. Oba fonemy se podílejí na „zánikových“ alternacích, ř. v rámci jediného morfému mohou mizet nebo vznikat: *kroupa – krup*, fonologicky /kroupa/ – /krup/; *loupit – lupič*, ř. /loupit/ – /lupič/; *vítr – věřřik*, fonologicky /vitr/ – /vjetřik/; *bílá – běloba*, ř. fonologicky /bílá/ – /bjeloba/.

[Křřmová 1995: 39-40]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Které ři skupiny hlásek se označují společným názvem souhlásky?
2. Zda všechny ři typy se řadí do protikladu k samohláskám?
3. Kolik pravých (řumových) konsonantických fonémů řeřtina má?
4. Kolik grafémů je k dispozici pro jejich označení v písmu?
5. Které spřeřky pro označení řeských pravých konsonantických fonémů řeřtina má?
6. Kde se mohou objevit grafémy *x, q, w*?
7. Podle řeho se tradičně řřídí řeské řumové (pravé) souhláskové fonemy?
8. Která řeská pravá souhláska je mimo znělostní korelaci?

9. Kde znělostní opozice podléhá neutralizaci?
10. Proč má mezi znělostními dvojicemi vztah /h/ a /ch/ zvláštní postavení?
11. Zda má foném /ř/ znělou i neznělou realizaci?
12. Zda je u fonému /ř/ základní výslovnost znělá nebo naopak?
13. Zda je výslovnostní rozdíl mezi [ř] a [ř̥] fonologický nebo jde o pouhou poziční obměnu?
14. Zda má jen neznělou podobu souhlásky zvaná ráz?
15. Které skupiny hlásek zahrnují labiály?
16. Jak se řekne česky bilabiály?
17. Jak se řekne česky labiodentály?
18. Jak se řekne česky prealveolary?
19. Jak se řekne česky postalveolary?
20. Jakými souhláskami jsou palatály?
21. Jakými souhláskami jsou velary?
22. Jakými souhláskami jsou glottály?
23. Zda je v češtině samostatným fonémem ráz?
24. Pro které české souhlásky se vžil termín sibilanta?
25. Jak se řekne česky sibilanta?
26. Které sykavky čeština má?
27. Jak se řekne česky asibilata?
28. Jak se nazývá nesprávná výslovnost sykavek /s/, /z/, /š/, /ž/, eventuálně i /c/, /ɟ/, /č/, /ǰ/?
29. Čemu říkáme prostým rotacismus?
30. Čím se zabývá logopedie?
31. Kde je ve výslovnosti možná pouze neznělá souhlásky?
32. Které hlásky patří mezi sonory?
33. Jak se v české terminologii označují nazální okluzivy?
34. Které hlásky se odlišují ve skupině konstriktiv(úžinových souhlásek)?
35. Jak se řekne česky exploziv?
36. Jak se řekne česky frikativy?
37. Jaké odměny mají nazály /m/, /n/?
38. Zda jsou sonory v češtině bohatě využívány?
39. Kam patří české klouzavé /j/ a /u/?
40. Čím se liší klouzavé /j/ a /u/?
41. Jaký mezinárodní termín se užívá pro klouzavé /j/ a /u/?
42. Kde v češtině máme foném /u/?
43. Zda se spojení samohlásky a [u] tradičně označuje jako diftong?
44. Jak se řekne česky diftong?
45. Zda má v písmu klouzavé /u/ vlastní grafém?
46. Zda je foném /j/ v češtině běžný?
47. Zda stojí klouzavé fonémy mimo obvyklé konsonantické vztahy?
48. Kam je přiřazováno /j/ v běžných školních učebnicích?

49. Zda je foném /u/ vyslovován ve spisovných projevech bez potíží?
 50. Zda je foném /j/ slabý a v některých pozicích zaniká?

KLÍČE

1. Které tři skupiny hlásek se označují společným názvem souhlásky?
 Společným názvem souhlásky se označují tři skupiny hlásek, a to (1) pravé, **šumové souhlásky** s jasně vymežitelným místem a způsobem artikulace, jejichž akustickou podstatou je šum; (2) **sonory** se zvláštním způsobem tvoření a složitější akustickou stavbou složenou z šumu a tónu; (3) **klouzavé souhlásky** s nevýrazným tvořením i akustickou stavbou.
2. Zda všechny tři typy se řadí do protikladu k samohláskám?
 Všechny tři typy se řadí do protikladu k samohláskám, jejich spojování s jinými konsonanty v rámci slabiky, slova i vyšších celků však ukazuje, že je vnitřní rozlišení v rámci souhlásek potřebné.
3. Kolik pravých (šumových) konsonantických fonémů čeština má?
 Čeština má 21 pravých (šumových) konsonantických fonémů: /p/, /b/, /t/, /d/, /tʰ/, /dʰ/, /l/, /g/, /f/, /v/, /s/, /z/, /ʃ/, /ž/, /ch/, /h/, /c/, /ʒ/, /č/, /ž/ a /ř/.
4. Kolik grafémů je k dispozici pro jejich označení v písmu?
 Pro jejich označení v písmu je k dispozici jen 18 grafémů.
5. Které spřežky pro označení českých pravých konsonantických fonémů čeština má?
 Ustálená je spřežka *ch*, jejíž složenost si už ani neuvědomujeme; pomocí spřežky (spojením grafémů *d+z*, *d+ž*) se píše v češtině okrajové fonémy /ʒ/ a /ž/ (*džudo*).
6. Kde se mohou objevit grafémy *x*, *q*, *w*?
 V přejatých slovech se mohou objevit další grafémy (zejména *x*, *q*, *w*).
7. Podle čeho se tradičně třídí české šumové (pravé) souhláskové fonémy?
 České šumové (pravé) souhláskové fonémy se tradičně třídí podle místa a způsobu tvoření základního alofonu. Doplňujícím kritériem je rozdíl znělostní.
8. Která česká pravá souhláska je mimo znělost-
 Mimo znělostní korelaci stojí /ř/.

- ní korelaci?
9. Kde znělostní opozice podléhá neutralizaci? Znělostní opozice podléhá neutralizaci před pauzou a v souhláskových skupinách.
 10. Proč má mezi znělostními dvojicemi vztah /h/ a /ch/ zvláštní postavení? Zvláštní postavení má mezi znalostními dvojicemi vztah /h/ a /ch/: liší se totiž nejen znělostí, ale i místem artikulace: /h/ je glottální, /ch/ velární. Znělé [h] se střídá při asimilaci znělosti s neznělým [ch] ([pruhem] – [pruch]), neznělému [ch] může odpovídat jak znělé [h], tak znělé [ɣ] (rád bych byl – [rád bih bil] i [rád biɣ bil]).
 11. Zda má foném /ř/ znělou i neznělou realizaci? Ano. Foném [ř] má znělou i neznělou realizaci.
 12. Zda je u fonému /ř/ základní výslovnost znělá nebo naopak? Základní je výslovnost znělá: [dřevo], [řepa]; neznělé [r] se uplatní v sousedství neznělých fonémů nebo na konci slova: [třiška], [dvířka], [keř].
 13. Zda je výslovnostní rozdíl mezi [ř] a [r] fonologický nebo jde o pouhou poziční obměnu? Výslovnostní rozdíl mezi [ř] a [r] není fonologický, jde o pouhou poziční obměnu.
 14. Zda má jen neznělou podobu souhláska zvaná ráz? Jen neznělou podobu má souhláska zvaná ráz [ʔ].
 15. Které skupiny hlásek zahrnují labiály? Labiály zahrnují bilabiály /p/, /b/ a labiodentály /f/, /v/.
 16. Jak se řekne česky bilabiály? Česky se to řekne „hlásky obouretné“.
 17. Jak se řekne česky labiodentály? Česky se to řekne „hlásky retozubné“.
 18. Jak se řekne česky prealveoláry? Česky se to řekne „hlásky předodásňové“.
 19. Jak se řekne česky postalveoláry? Česky se to řekne „hlásky zadodásňové“.

20.	Jakými souhlásky jsou palatály?	Palatály jsou souhlásky středopatrové.
21.	Jakými souhlásky jsou veláry?	Veláry jsou souhlásky zadopatrové.
22.	Jakými souhlásky jsou glottály?	Glottály jsou souhlásky hlasivkové.
23.	Jak můžeme definovat ráz jako hlásku?	Ráz je závěrová neznělá glottální hláska předcházející fakultativně samohlásku na počátku slabiky. Je způsobem vyjádření předělu, sama o sobě však v češtině není samostatným fonémem.
24.	Pro které české souhlásky se vžil termín sibilanta?	Termín sibilanta se vžil pro /s/, /z/, /š/, /ž/.
25.	Jak se řekne česky sibilanta?	Česky se to řekne „sykavka“.
26.	Které sykavky čeština má?	Čeština má ostré sykavky (/s/, /z/) a tupé sykavky (/š/, /ž/).
27.	Jak se řekne česky asibiláta?	Česky se to řekne „polosykavka“.
28.	Jak se nazývá nesprávná výslovnost sykavek /s/, /z/, /š/, /ž/, eventuálně i /c/, /ɟ/, /č/, /ž/?	Nesprávná výslovnost sykavek /s/, /z/, /š/, /ž/, eventuálně i /c/, /ɟ/, /č/, /ž/ se nazývá sigmatismus.
29.	Jak rozlišujeme rotacismus bohemicus a prostý rotacismus?	Rotacismus bohemicus je nesprávná výslovnost /ř/, kdyžto prostý rotacismus je nesprávná výslovnost /r/.
30.	Čím se zabývá logopedie?	Logopedie se zabývá nápravou vad řeči.
31.	Kde je ve výslovnosti možná pouze neznělá souhláska?	Pouze neznělá souhláska ve výslovnosti je možná na konci slova nebo před jiným neznělým konsonantem: [nápat], ale [nápadem], [vada], ale [vat], [ponoška], ale [ponožek], [sad'it], ale [sat']
32.	Které hlásky patří mezi sonory?	Mezi sonory patří nazály /m/, /n/, /ň/, při nichž tónová složka vzniká vlivem reso-

- sonory?
- nance nosní dutiny, a likvidy /l/ a /r/, které mají zvláštní způsob tvoření úžiny: u /l/ je úžina napříč ústní dutiny (/l/ je bokové, laterální), u /r/ má úžina proměnlivou velikost díky vibraci artikulačního orgánu.
33. Jak se v české terminologii označují nazální okluzivy? V české terminologii se nazální okluzivy označují jako nosní závěrové souhlásky.
34. Které hlásky se odlišují ve skupině konstriktiv (úžinových souhlásek)? Ve skupině konstriktiv (úžinových souhlásek) se odlišuje hláska boková (laterální) /l/ a kmitavá (vibranta) /r/; společně tvoří skupinu nazývanou likvidy, souhlásky plynné.
35. Jak se řekne česky explozivny? Česky se to řekne „souhlásky ražené“.
36. Jak se řekne česky frikativny? Česky se to řekne „souhlásky třené“.
37. Jaké odměny mají nazály /m/, /n/? Nazály /m/, /n/, /ň/ mají obměny závisující na hláskovém okolí. Nejvýraznější z nich je [ŋ], velární nosní hláska, která je spisovnou realizací /n/ před /k/, /g/: [vejku], [skleŋka], [biŋgo]. Méně doložena je spisovná výslovnost retozubného [μ] jako realizace /m/ před retozubným /v/ a /f/: [traμvaj], [siμfonije].
38. Zda jsou sonory v češtině bohatě využívány? Ano. Sonory jsou v češtině bohatě využívány, a patří proto do centra jejího inventáře.
39. Kam patří české klouzavé /j/ a /u/? České klouzavé /j/ a /u/ patří mezi konstriktivy.
40. Čím se liší klouzavé /j/ a /u/? České klouzavé /j/ a /u/ se liší místem tvoření: /u/ je bilabiální, /j/ palatální.
41. Jaký mezinárodní termín se užívá pro klouzavé /j/ a /u/? Pro klouzavé /j/ a /u/ se užívá mezinárodní termín glidy [glajdi].
42. Kde v češtině máme foném /u/? Foném /u/ existuje v češtině jen na konci slabiky po /o/: /loukal/, /nesoul/, v přejatých

- foném /u/?
- slovesch také po /á/: /au^tomat/, obvykle i po /e/: /pneumatika/; psané *eu* se někdy vyslovuje i jako [e+u], např. slovo psané *feudál* může být spisovně dvou i trojslabičné.
43. Zda se spojení samohlásky a [u] tradičně označuje jako diftong? Ano. Spojení samohlásky a [u] se tradičně označuje jako diftong.
44. Jak se řekne česky diftong? Česky se to řekne „dvojhláska“.
45. Zda má v písmu klouzavé /u/ vlastní grafém? V písmu nemá klouzavé /u/ vlastní grafém, užívá se písmeno pro *u* a jen z kontextu můžeme poznat, kdy grafické slovo *použil znamená* „poněkud ulil“ (*po-u-lit*) a kdy jde naopak o slovo dvouslabičné (*pou-lil*, např. *očí*).
46. Zda je foném /j/ v češtině běžný? Ano. Foném /j/ je v češtině běžný, může být na začátku i na konci slabiky (*jaro*, *máj*, *májka*, *májová*).
47. Zda stojí klouzavé fonémy mimo obvyklé konsonantické vztahy? Ano. Klouzavé fonémy stojí mimo obvyklé konsonantické vztahy, v některých vlastnostech se blíží sonorám (např. nemá neznělý protějšek a nepůsobí asimilaci), v jiných se od nich liší (nemohou být jádrem slabiky, jsou artikulačně i akusticky málo výrazné).
48. Kam je přiřazováno /j/ v běžných školních učebnicích? V běžných školních učebnicích je pro jednoduchost popisu /j/ přiřazováno k sonorám do společné skupiny souhlásek jedinečných.
49. Zda je foném /u/ vyslovován ve spisovných projevech bez potíží? Ano. Foném /u/ je vyslovován ve spisovných projevech bez potíží.
50. Zda je foném /j/ slabý a v některých pozicích zaniká? Ano. Foném /j/ je slabý a v některých pozicích zaniká: *to je moc* – nepečlivě [toemoc], *přijdu* – nepečlivě [přídu].

4. STAVBA SLABIKY

37. Základním seskupením fonémů v jazyce je **fonologická slabika** (sy-laba). Tvoří ji **slabičné jádro**, před jádrem a za ním jsou **svahy slabiky**.

Model spojování fonémů je velmi ustálený, výjimky najdeme jen na periferii slovní zásoby. Pouze ve zvukomalebných slovech najdeme seskupení souhlásek typu *bz*, *pst*, v nichž chybí samohláska nebo sonora, jinde pro existenci slabiky nutná.

[Křčmová 1995: 40]

SLABIČNÉ JÁDRO

Tvoří je foném s příznakem vokálnosti. Je v kontrastu se svahy slabiky, jež tvoří fonémy konsonantické. Slabičné jádro je obvykle tvořeno **vokálem**, který vytváří kontrast k ostatním typům hlásek ve slabičných svazích: */já-drol*, */krás-ka/*, */po-dla-ha/*, */pro-vá-d'et/*, */po-dle/*, */zá-voj/*, */stromek/*.

Jádrem slabiky mohou být také **likvidy** */l/* a */r/*: [l̥] a [r̥] je **slabikotvorné** mezi jinými konsonanty: *[pl-no]*, *[kr-va-vje]*, nebo po konsonantu na konci výrazu: *[kle-s̥]*, *[če-t̥]*, *[bra-tr̥]*, *[sve-tr̥]*, *[pro-ni-k̥]*.

Likvidy před jinou souhláskou na počátku slova slabičné nejsou: */lze/*, */rve/*, */lstí-vá/*, */rmou-tít/*, vytvářejí však tzv. **pobočnou slabiku**, menší vrchol zvučnosti před vlastním jádrem. Takové slabiky jsou výslovnostně poněkud obtížné, jejich zjednodušování (*[žlička]* místo *[lžička]*) však není vhodné.

Slabikotvorné mohou být i **nazály**, ale doklady jsou ojedinělé: slabikotvorné */m/* je pouze v *[osm̥]*, *[sedm̥]*, spisovně však vyslovovaném i *[osum]*, *[sedum]*, a odvozeninách; slabičné */n/* a */ň/* existuje jen v nářečí. Sonorita nazál je menší než u likvid, tvoří totiž svah slabiky vedle likvidy v slabičném jádru: *[m̥s-ná]*, *[m̥r̥-zu-tá]*.

[Křčmová 1995: 40-41]

SVAHY SLABIKY

38. Před slabičným jádrem i za ním jsou svahy tvořené šumovými souhláskami. Ve slabikách s vokalickým jádrem mohou svah tvořit také sonory a glidy.

Počátek slabiky tvoří jeden nebo více konsonantů: *[ra-dost]*, *[vzlétnout]*, *[sklá-dal]*. Složitější seskupení souhlásek na počátku slova se někdy v běžné výslovnosti zjednodušuje: *[vzbudit]* i *[zbudit]*, většinou je však zjednodušení substandardní <...>.

Existují i slabiky **začínající vokalickým jádrem**. Nejsou v české slovní zásobě běžné, v textech však mají díky vysoké frekvenci některých spojek (*a*,

ale, ani, i), zájmena *on* a odvozenin s předponami *o-, od-, ob-, u-* dosti velké využití.

Začátek takových slabik bývá často doplněn **rázem**: [^oaňi], [^ouši], [*do^oorat*], [*k^oočím*], [^ooňi], [^ookolo] <...>. V nespisovných projevech je před *o* **protetické v-**: [*vodnese*] <...>. V cizích slovech, kde jsou slabiky začínající vokálem častější, vzniká na švů mezi různoslabičnými samohláskami uvnitř slova **hiát** a samohlásky ve výslovnosti volně navazují. Ráz se tu neuzivá: *kontinuum*, vysl. [*kon-ti-nu-um*], *reagovat*, vysl. [*re-a-go-vat*]. Objeví-li se na švů slabik skupina *i + vokál*, vkládá se **hiátové** [j]: *martyrium*, vysl. [*mar-tí-ri-jum*] <...>.

Tvoří-li **zakončení slabiky** konsonant(y), vzniká slabika **zavřená**: [*vjer-ním*], [*roz-dej*], [^oob-lak], [*prv-ňím*], [*mls-nich*]. **Slabika otevřená** nemá po jádru (vokalickém i tvořeném sonorou) žádný svah: [*do-ko-la*], [*ko-pr*], [*sč-za*], [*do-vo-le-ná*].

[Krčmová 1995: 41]

HRANICE SLABIKY

39. Začátek a konec slabiky je zřejmý tam, kde se shoduje s okrajem slova, nebo tam, kde je slovo složeno ze slabik otevřených. Ve skupině souhlásek uvnitř slova je možné různé řešení: [*hru-tka*] i [*hru-t-ka*], [*prav-ňic-ká*], [*prá-vňi-cká*], [*práv-ňi-cká*] i [*prá-vňic-ká*]. Toto členění je jevem čistě fonetickým. U slov odvozených se do něho může promítat vědomí stavby slova: [*pod-ra-zit*], ale [*po-dráž-dít*], jindy je rozhodnutí náhodné: [*švest-ka*], [*šves-tič-ka*]. Fonologie na určování hranic slabik uvnitř souhláskových skupin rezignuje tam, kde není předěl (tj. kde není hranice předpony nebo složek kompozita).

Dělení slov v písmu sleduje slabičný sklad slova a jeho tvoření: *ve-se-lá, ná-vlek, šťast-ná, nej-mé-ně, ne-jme-no-vat, pod-ro-bit*, odliš od stejně psaného *po-dro-bit*, tj. „rozdobit“. Pokud je hranice nejasná, je zvykem umístit na konec řádku první souhlásku ze skupiny (*hrs-tič-ka*). Není vhodné nechat na konci řádku jediné písmeno, i když je samostatnou slabikou (*ule-tět*, nevhodně *u-le-tět*).

[Krčmová 1995: 41-42]

Kombinace fonémů v rámci slabiky

40. Možnosti kombinace fonémů jsou značné, ne však neomezené. Například zadní vokál /*o*/, /*u*/, /*ó*/, /*ú*/ nebývá v kmeni domácích slov připojen za zadodášňové nebo palatální konsonanty, takže slabiky jako /*čol*/, /*žol*/, /*šol*/, /*žol*/, /*ďol*/, /*ťol*/, /*ňol*/, /*jol*/ najdeme jen v expresivech, přejatých slovech nebo na švu kmene a koncovky či přípony: /*čokoláda*/, /*žolík*/, /*ďobat*/, /*ňouma*/, /*máňo*/, /*hájová*/, /*žop*/.

[Krčmová 1995: 42]

SLOVO JAKO ZVUKOVÁ JEDNOTKA

41. Seskupení fonémů, které se běžně označuje jako „slovo“, nemusí být z fonetického ani fonologického hlediska vyděleno. Artikuluje se spolu se sousedícími výrazy, pokud s nimi tvoří jediný takt <...> nebo i promluvový úsek <...>, naopak vnitřní předěl <...> může jistým způsobem členit i výraz jinak spojitý. Přesto v souvislé řeči jednotlivá slova poznáváme: slovo může mít samostatný hlavní přízvuk <...>, pomáhá i český slovosled, který umožňuje přeskupovat slova v rámci výpovědi <...>.

Počátek slova může být kromě přízvuku signalizován také způsobem konfigurace fonémů: seskupení $n+k$ nebo $m+k$ není např. v češtině nikdy na začátku slova, vokalický začátek je méně pravděpodobný než vokalický konec apod. U výrazů začínajících vokálem je na počátku často **ráz**: [*ˈmáʔasiˈstarostʔi*→*ˈʔaˈʔaɲiˈʔo ɲichˈnemluviː*].

V obecné češtině se na počátku slova před /o/ vkládá **protetické v-** (*vokno, vodnese, vomejvá, vomluva, vokopávat, voná*); jde o trvalou součást slova, zachovává se proto i při odvozování (*zavopatřit, nevopatrna, zvorat, modrovoká*). Podoby s protezí najdeme především u domácích slov, individuálně však nejsou vyloučeny ani u slov přejatých (*vopereta, voptika*). Do pečlivé promluvy nepatří, v mluvené publicistice se mohou objevit, a to nejčastěji v citaci substandardní mluvy nebo ve frazémeh (*ten to zvorat*).

V psané podobě jazyka jsou hranice slov, tj. rozhodování o tom, zda jde o jeden grafický celek, nebo celky dva, dány stavbou výrazu. Je to patrné zejména u spřežek a nepravých kompozit <...>: *Byl tam do poledne* (= do 12 hodin); *Byl tam dopoledne* (= kdykoli mezi ránem a polednem). Není-li rozdíl ve významu zřetelný, jsou v písmu dublety: *k večeru* i *kvečeru*. Složitější číselné výrazy tvoří grafický celek (*dvacet pět tisíc sedm set třináct*), dohromady se píšou jen v hospodářských písemnostech.

Slovo může mít v češtině i více než deset slabik, běžné jsou však výrazy kratší, existují i slova neslabičná (některé předložky). Slabičný sklad jednotlivých vyřazuje poměrně stálý, jen v nespisovné výslovnosti někdy slabika mizí: nespr. [*rac-jo-na-li-za-ce*] místo [*ra-ci-jo-na-li-za-ce*], [*mat-ri-jál*] místo [*ma-te-ri-jál*]. Často se krátí slova velmi frekventovaná: [*naschle*] místo [*naschledanou*], [*samo*] místo [*samozřejmě*].

[Křmová 1995: 42-43]

ČLENĚNÍ SOUVISLÉ ŘEČI

42. Zvukový signál řeči tvoří souvislý celek, v němž na sebe navazují zvuky nejen v rámci jedné slabiky, ale i uvnitř slova a velmi často dokonce přes hranice toho, co intuitivně jako slovo chápeme. Zvukový celek tvoří v češtině obvykle např. vlastní předložka s následujícím podstatným jménem, k

prvnímu přízvučnému slovu ve větě se zvukově připojují příklonky atd. Toto propojení zvuků souvisí s plynulostí artikulačních pohybů, má však význam i pro percepci, protože tranzienty, přechodové zvuky tvořící se mezi jednotlivými vrcholovými fázemi hlásek, jsou důležité, a to především pro identifikaci souhlásek.

[Krčmová 1995: 43]

PŘEDĚLY

43. Uvnitř řetězce zvuků existují vlastní způsoby vyjádření hranic významových jednotek. Jde o tzv. předěly (disjunkturny). Mají povahu segmentálních fonémů, neboť jejich užití rozhoduje o významu obdobně jako užití jiných typů fonémů: srov. rozdíl (*vrátil se*) /k=ladem/ (*ležící půdě*) × /kladem/ (*a záporom*), který je podobně významný jako rozdíl slov /vodka/ a /voda/ nebo /stúl/ a /súl/, lišících se také pouhou přítomností nebo nepřítomností určitého fonému. K vyjádření jednotlivých předělů se užívají prostředky prozodické (pauza, přízvuk, intonace) nebo způsob ovlivňování realizací fonému (akomodace, asimilace); vyjádření předělu rázem je většinou jen fakultativní <...>.

Rozlišujeme tři typy předělů:

předěl terminální odděluje rozsáhlejší celky, výpovědi nebo výpovědní úseky – značka /#/;

předěl vnější ohraničuje úseky menší, srovnatelné přibližně se slovem – značka /+/;

předěl vnitřní odděluje předložku od jména v předložkovém spojení, předponu od základu slova nebo složky kompozita. Je zvukově nejméně výrazný – značka /=/.

[Krčmová 1995: 43-44]

VIJADŘOVÁNÍ VNĚJŠÍHO PŘEDĚLU

K vyjádření vnějšího předělu slouží v češtině především slovní přízvuk, začíná-li výraz vokálem, je časté užití rázu. Vzájemné ovlivňování realizací fonému, mezi nimiž je tento předěl, je minimální.

[Krčmová 1995: 44]

Hlavní přízvuk

44. Přízvuk je v češtině silový, tj. přízvučná slabika je silnější než ostatní, nepřízvučné slabiky téhož výrazu; méně se v něm uplatňuje proměna hlasové výšky.

V izolované pozici má hlavní přízvuk (značka [ˈ]) na první slabice každá skupina hlásek, kterou jako slovo chápeme, tedy nejen běžná slova jazyka:

[*'police*], [*'králík*], ale i neologismy: [*'botula*], [*'matuka*]. Proto se tento přízvuk nazývá také „slovní“. V proudu řeči se některé výrazy stávají nepřívzvučnými a připojují se k sousedním přízvukovým výrazům jako součást jediné jednotky, tzv. **přízvukového taktu** (fonetického slova); ten je tedy roven slovu, nebo zahrnuje více slov. Přízvukové takty nejsou příliš dlouhé, nejběžnější jsou 2-3slabičné, delší než šest slabik jsou řídké.

Výrazy, které v souvislé řeči vlastní přízvuk nemají, se častěji připojují k předcházejícímu přízvukovému výrazu jako jeho **příklonky** (enklitika); **stálými enklitiky** jsou v češtině „krátké“ tvary zájmen *mě, tě, se, mi, ti, si, ho, ji, jí apod.*, neplnovýznamové složky složených slovesných tvarů jako tvary pomocného slovesa *být* a kondicionálové *bych, bys...*, příklonné bývají také částice nebo spojky. Stálé příklonky se v češtině připojují zásadně za první přízvukový celek věty (slovo, ev. sousloví): [*'to bi bil 'do něho 'něgdo 'neřekl*], [*'jan bi se 'i bil 'ofiečno 'postaral*]. Do příklonné pozice se mohou ve výpovědi dostat i jiné kratší výrazy: [*'nejnovější vjec* → *'na kterou...*] <...>.

Vedle příklonek existují v jazyce **předklonky (proklitika)**, výrazy bez vlastního přízvuku tvořící zvukovou jednotku s následujícím přízvukovým slovem. Předklonné jsou často navazovací částice, spojky, ale i sémanticky méně závažná kratší slova tvořící jeden větný člen se slovem závažnějším: [*'řekl* → *že 'přijde* ↓], [*pan 'souset se 'na to 'podívá* ↓]; [*'víte* → *můj 'otec s 'tím 'nesosuhlasí* ↓]. Před přízvukovým slovem bývá jen jedna, maximálně dvě předklonky: [*jen to 'nejlepší 'pro vaše 'děti*]. Existence předklonek umožňuje (vedle jiných prostředků) realizovat v českém verši jambický rytmus. I když je v češtině v zásadě **takt sestupný**, tj. začíná slabikou přízvukovou, nepřívzvučné začátky výpovědi jsou ve spontánně mluveném projevu poměrně časté.

45. **Jednoslabičná vlastní předložka s následujícím jménem** vstupuje do výpovědi jako celek, v němž přízvuk nese právě předložka, začátek celého spojení: [*'do večera*], [*'na cestách*], [*'ve všech 'situacích*], [*'ke klášteru*]; neslabičná předložka je samozřejmě přízvukována s následujícím jménem: [*'k'odborníkovi*], [*'z domu*]. **Nevlastní předložky** mají (slabší) slovní přízvuk: [*'okolo 'stavení*], [*'díki 'sponzorům*], jednoslabičné podoby jsou předklonné: [*stran 'vašeho 'návrhu*], [*dík 'dobré 'účasti*]. Nově vznikající nepůvodní předložky <...> si udržují přízvuk spojení, z něhož vznikly: [*'v 'dúsetku 'rosporů*].

Pravidlo o přízvukování předložek bylo poměrně striktně formulováno již v minulém století, dnešní jazyková praxe je však odlišná. I ve spisovném projevu lze přesunout přízvuk na jméno po předložce v případech zdůraznění jména (častý je tento přesun u jmen vlastních, a to i mimo důraz). Také tam, kde by vznikl větší nepoměr mezi délkou sousedících taktů, je přízvukování jména spíše pravidlem: [*'dal na 'ujišťování 'okolí*].

Slovní přízvuk je základním zvukovým prostředkem vydělujícím slova v souvislém mluveném projevu. U stálých příklonek se samozřejmě neuplatní, přesto běžně o jejich samostatnosti nepochybujeme. Vodičkem je nám jednak jazyková zkušenost, fakultativní možnost přízvukovat stálou příklonku tam, kde ji potřebujeme zdůraznit: [vždit'viš → 'že je hrát'si → 'a 'ne hrát'se ↓], ale také možnost přesunu celé jednotky v rámci výpovědi: *Přinesla bych ti tu knížku zítra; Zítra bych ti tu knížku přinesla; Tu knížku bych ti přinesla zítra* <...>.

46. V souvislé řeči se přízvukové takty seskupují do **promluvových úseků**, taktových skupin. Takty ve skupině jsou vysloveny spojitě, „na jeden nádech“, mezi skupinami vzniká kratičká pauza potřebná k doplnění dechu (značíme ji //). Text: *Na Mezinárodním folklórním festivalu ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm vystupují od čtvrtka do neděle bezmála tři desítky souborů z tuzemska a ze zahraničí* má šedesát slabik tvořících jedinou výpověď. Rozdělení na promluvové úseky tu může být různé podle potřeb mluvčího, např.: *Na Mezinárodním folklórním festivalu ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm // vystupují od čtvrtka do neděle // bezmála tři desítky souborů // z tuzemska a zahraničí* nebo *Na Mezinárodním folklórním festivalu // ve Valašském muzeu v přírodě v Rožnově pod Radhoštěm // vystupují od čtvrtka do neděle // bezmála tři desítky souborů z tuzemska a zahraničí*, ale i jinak, vždy však tak, aby nádech neoddelil výrazy, které k sobě významově patří (v našem textu např. několikáslovná vlastní jména, časový údaj). Zvukové ztvárnění má tedy v ortoepické výslovnosti odpovídat členění významovému, i když sám promluvový úsek je celkem pouze výslovnostním. Přízvuky slov jednoho úseku jsou hierarchizovány, u výrazu významově nejzávažnějšího je přízvuk výraznější.

[Krčmová 1995: 44-46]

Jiné způsoby vyjádření vnějšího předělu

47. Kromě některých hláskových kombinací typických pro hranice výrazů <...> a užití rázu před vokálem ['to 'at' 'ned'elá], ['jan 'a 'alena] <...> se předěl projevů i ve spojování realizací. Na předělu může být pauza a pak je před ním ve spisovné výslovnosti možná jen neznělá párová souhláska: ['kamarát // 'dodnes 'nevi], ['zájest // 'doprahi], nebo – před znělým začátkem dalšího výrazu při spojitě výslovnosti v rámci promluvového úseku – může dojít k zachování znělosti nebo i ke spodobě: ['zájezd' doprahi], [kuz'buchti]. Začíná-li další slovo sonorou, /v/ nebo /j/, je vhodná jen realizace neznělá: ['nápat 'neňi 'dobří], ['zájest 'musel bít 'odvolán]. Jiné obměny, zvláště splývání hlásek, jsou nevhodné: ['zajez'doprahi] „zájezd do Prahy“, ['lice'radoval] „lid se radoval“ <...>.

[Krčmová 1995: 46]

VÝSLOVNOST ZKRATEK

48. Předěl se vyskytuje také mezi jednotlivými částmi zkratek. Písmena, z nichž se zkratka skládá, se ve spisovném projevu čtou obvykle samostatně. **Souhlásková písmena** se přitom ustáleným způsobem vokalizují. Připojuje se tak za souhlásku [é]: [bé], [cé], [čé], [dé], [d'é], [gé], [jé], [pé], [té], [t'é], [ve], nebo [e] před ní: [ef], [el], [em], [en], [eň], [ér], [eř], [es], [eš]. Souhláska *h*, *ch*, *k* se vokalizuje pomocí [á]: [há], [chá], [ká]. Zvláštní čtení mají grafémy *z*, *ž*: [zet], [žet]. Cizí grafémy se česky jmenují: *q* [kvé], *x* [iks], *w* [dvojitě ve], [dvojevě]. **Samohlásková písmena** nepůsobí potíže kromě *y*, které má jméno [ipsilon]. Vokály se při čtení zkratek většinou prodlužují: *OSN* [ó-es-'en] a je před nimi možný i ráz: *OOP* [ʔó-ʔó-'pé]. Nikdy nemá splynout hranice slabik (*ZN*, vysl. [zet-en], nikoli [ʔeten] nebo [ze-'ten]. Přízvuk je na poslední části. Správně tedy čteme *DNA* [dé-en-'á], *ČSD* [čé- ez-'dé], *KDU-ČSL* [ká-dé-'ú čé-es-'el], *XXL* [ʔiks-iks-el] atd.

Pokud je to možné, užíváme v mluveném projevu místo zkratky celého názvu: *MS* – [ʔem-'es], vhodněji ['mladí 'svjet]: zkratka je totiž výslovnostně obtížná a nemusí být jednoznačná; zkratka *MS* znamená podle kontextu např. nejen *Mladý svět*, ale také *Ministerstvo spravedlnosti*, *mistrovství světa*, *Matica slovenská* nebo *mezzosoprán*. Administrativní zkratky typu *apod.*, *atd.*, *kupř.* čteme vždy jako slova: [a 'podobně], [ʔa tak 'dále], protože jde o zkrácení pouze grafická.

Zkratky, v nichž se písmena seskupují do celků podobných slabikám, se někdy čtou spojitě: *Irská republikánská armáda*, zkratka *IRA* – ['ira], což je prvním krokem k jejich přechodu ve slova zkratková; viz Slootovorba.

Kontakt s cizími jazyky způsobuje, že se některé zkratky čtou jak počesštěně, tak s nápodobou cizí, zejména anglické výslovnosti (*USA* jako [ʔú-es-'á] i [jú-es-'ej]), nebo zcela cizím způsobem (*VW* čteno [fau-'vé]). Ustálení výslovnosti zkratek je poznamenáno náhodností: starší LP deska se četla [ʔel-'pí], odtud slangové *elpičko*, novější CD [cé-dé], slangově *céděčko*, a jen ojedinele [si-'dí]; počítač *PC*, slangově *pécéčko ipisičko*.

[Křmová 1995: 46-47]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Jak hodnotíme fonologickou slabiku?
2. Jak se řekne fonologická slabika latinsky?
3. Které elementy tvoří fonologickou slabiku?
4. V jakých slovech můžeme najít seskupení souhlásek typu *bz*, *pst*, v nichž chybí samohláska nebo sonora?
5. Čím je tvořeno slabičné jádro?
6. Čím jsou tvořeny svahy slabiky?
7. Zda jádrem slabiky mohou být také likvidy //l/ a /r/?

8. Za jakých okolnostech jsou likvidy // a /r/ slabikotvorné?
9. Za jakých okolnostech likvidy // a /r/ slabikotvorné nejsou?
10. Co to je pobočná slabika?
11. Zda mohou být slabikotvorné také nazály?
12. Čím jsou tvořeny svahy ve slabikách s vokalickým jádrem?
13. Zda jsou v české slovní zásobě běžné slabiky začínající vokalickým jádrem?
14. Proč mají dosti velké využití v textech slabiky začínající vokalickým jádrem?
15. Čím může být doplněn začátek takových slabik?
16. Co se stane, když se na švů slabik objeví skupina *i* + vokál?
17. Čemu říkáme slabika zavřená?
18. Čemu říkáme slabika otevřená?
19. Za jakých okolností je začátek a konec slabiky zřejmý?
20. Zda ve skupině souhlásek uvnitř slova je možné různé řešení jako [hru-*tka*] i [hrut-*ka*]?
21. Zda u slov odvozených se do něho může promítat vědomí stavby slova: [pod-*ra-zit*], ale [po-*dráž-dít*], jindy je rozhodnutí náhodné: [švest-*ka*], [šves-*tíč-ka*]?
22. Zda dělení slov v písmu sleduje slabičný sklad slova a jeho tvoření?
23. Zda je vhodné nechat na konci řádku jediné písmeno, i když je samostatnou slabikou type *u-letět* ?
24. Zda jsou možnosti kombinace fonémů neomezené?
25. Zda seskupení fonémů, které se běžně označuje jako „slovo“, musí být z fonetického a fonologického hlediska vyděleno?
26. Zda se artikuluje spolu se sousedícími výrazy, pokud s nimi tvoří jediný takt nebo i promluvový úsek?
27. Díky čemu poznáváme jednotlivá slova i v souvislé řeči?
28. Zda v psané podobě jazyka hranice slov jsou dány stavbou výrazu, jako *Byl tam do poledne* (= do 12 hodin); *Byl tam dopoledne* (= kdykoli mezi ránem a polednem).
29. Která česká slova se často krátí?
30. Jas se řekne česky disjunkturní?
31. Proč říkáme, že mají povahu segmentálních fonémů?
32. Které prostředky prozodické se užívají k vyjádření jednotlivých předělů?
33. Které tři typů předělů rozlišujeme?
34. Co odděluje předěl terminální?
35. Co ohraničuje předěl vnější?
36. Co odděluje předěl vnitřní?
37. Co slouží v češtině k vyjádření vnějšího předělu?
38. Co můžeme říci o vzájemném ovlivňování realizací fonému, mezi nimiž je tento předěl?

39. Co znamená silový přízvuk?
40. Proč se hlavní přízvuk nazývá také „slovní“?
41. Co se stává v proudu řeči s některými výrazy?
42. Jak se řekne „přízvukový takt“ jinak?
43. Zda jsou přízvukové takty dlouhé?
44. Jak se nazývají výrazy, které v souvislé řeči vlastní přízvuk nemají a proto se připojují k předcházejícímu přízvučnému výrazu?
45. Zda máme v češtině stálá enklitika?
46. Kam se v češtině zásadně připojují stálé příklonky?
47. Jak nazýváme v češtině výrazy bez vlastního přízvuku tvořící zvukovou jednotku s následujícím přízvučným slovem?
48. Kolik předklonek bývá před přízvučným slovem?
49. Co umožňuje realizovat v českém verši jambický rytmus?
50. Co znamená takt sestupný?
51. Zda jednoslabičná vlastní předložka s následujícím jménem vstupuje do výpovědi jako celek, v němž přízvuk nese právě předložka?
52. Jak je přízvukována neslabičná předložka?
53. Zda nově vznikající nepůvodní předložky si udržují přízvuk spojení, z něhož vznikly?
54. Kdy bylo pravidlo o přízvukování předložek bylo poměrně striktně formulováno?
55. Za jakých okolností setkáváme se s porušením tohoto pravidla?
56. Zda je slovní přízvuk základním zvukovým prostředkem vydělujícím slova v souvislém mluveném projevu?
57. Zda se v souvislé řeči seskupují přízvukové takty do promluvových úseků, taktových skupin?
58. Jak jsou vyslovovány takty ve skupině?
59. Zda mezi skupinami vzniká kratičká pauza potřebná k doplnění dechu?
60. Zda zvukové ztvárnění má v ortoepické výslovnosti odpovídat členění významovému?
61. Zda jsou přízvuky slov jednoho úseku hierarchizovány, takže u výrazu významově nejzávažnějšího je přízvuk výraznější?
62. Zda se předěl vyskytuje také mezi jednotlivými částmi zkratek?
63. Jak se čtou ve spisovném projevu písmena, z nichž se zkratka skládá?
64. Zda se přitom souhlásková písmena ustáleným způsobem vokalizují?
65. Co se připojuje za souhlásku a před souhlásku?
66. Jak se vokalizují souhlásky *h, ch, k*?
67. Jak se čtou cizí grafémy *q, x, w*?
68. Jaké jméno má samohláskové písmeno *y*?
69. Zda se vokály se při čtení zkratek většinou prodlužují?
70. Kde je při čtení zkratek přízvuk?
71. Zda je vhodněji užívat v mluveném projevu místo zkratky celého názvu a proč?

72. Jak se čtou administrativní zkratky typu *apod.*, *atd.*, *kupř.*?
73. Zda se některé zkratky čtou jak počeštěné, tak s nápodobou cizí výslovnosti?
74. Čím je poznamenáno ustálení výslovnosti zkratk?

KLÍČE

1.	Jak hodnotíme fonologickou slabiku?	Fonologická slabika je základním seskupením fonémů v jazyce.
2.	Jak se řekne fonologická slabika latinsky?	Fonologická slabika je latinsky <i>syllaba</i> .
3.	Které elementy tvoří fonologickou slabiku?	Fonologickou slabiku tvoří slabičné jádro, před jádrem a za ním jsou svahy slabiky.
4.	V jakých slovech můžeme najít seskupení souhlásek typu <i>bz</i> , <i>pst</i> , v nichž chybí samohláska nebo sonora?	Seskupení souhlásek typu <i>bz</i> , <i>pst</i> , v nichž chybí samohláska nebo sonora, můžeme najít pouze ve zvukomalebných slovech.
5.	Čím je tvořeno slabičné jádro?	Slabičné jádro je tvořeno fonémem s příznakem vokálnosti.
6.	Čím jsou tvořeny svahy slabiky?	Svahy slabiky jsou tvořeny fonémy konsonantickými.
7.	Zda jádrem slabiky mohou být také likvidy // a /r/?	Ano. Jádrem slabiky mohou být také likvidy // a /r/.
8.	Za jakých okolností jsou likvidy // a /r/ slabikotvorné?	Likvidy [l] a [r] jsou slabikotvorné mezi jinými konsonanty ([pl-no], [kr-va-vje]) nebo po konsonantu na konci výrazu ([kle-sl], [če-tl], [bra-tr], [sve-tr], [pro-ni-k]).
9.	Za jakých okolností likvidy // a /r/ slabikotvorné nejsou?	Likvidy před jinou souhláskou na počátku slova slabičné nejsou: /lze/, /rve/, /lsti-vá/, /rmou-tit/.
10.	Co to je pobočná slabika?	Pobočná slabika je to menší vrchol zvučnosti před vlastním jádrem, který tvoří likvidy před jinou souhláskou na

- počátku slova: /lze/, /rve/ a podobně.
11. Zda mohou být slabikotvorné také nazály?
Ano. Slabikotvorné mohou být i nazály, ale doklady jsou ojedinělé: slabikotvorné /m/ je pouze v [osm_s], [sedm_s] a odvozeninách.
 12. Čím jsou tvořeny svahy ve slabikách s vokalic-
kým jádrem?
Před slabičným jádrem i za ním jsou svahy tvořené šumovými souhláskami. Ve slabikách s vokalic-
kým jádrem mohou svah tvořit také sonory a glidy.
 13. Zda jsou v české slovní
zásobě běžné slabiky
začínající vokalic-
kým jádrem?
Ne. Slabiky začínající vokalic-
kým jádrem nejsou v české slovní zásobě běž-
né.
 14. Proč mají dosti velké
využití v textech slabiky
začínající vokalic-
kým jádrem?
Slabiky začínající vokalic-
kým jádrem mají dosti velké využití v textech díky
vysoké frekvenci některých spojek (a,
ale, ani, i), zájmena on a odvozenin s
předponami o-, od-, ob-, u-.
 15. Čím může být doplněn
začátek takových slabik?
Začátek takových slabik bývá často
doplněn rázem: [ʔaňi], [ʔuši], [doʔorat],
[kʔočí̯m], [ʔoňi], [ʔokolo]. V nespisov-
ných projevech je před o protetické v-:
[vodnese].
 16. Co se stane, když se na
švů slabik objeví skupi-
na i + vokál?
Objeví-li se na švů slabik skupina i +
vokál, vkládá se hiátové [j]: *martyrium*,
vyslovujeme [mar-tí-ri-jum].
 17. Čemu říkáme slabika
zavřená?
 18. Čemu říkáme slabika
otevřená?
Slabika otevřená nemá po jádru (voka-
lickém i tvořeném sonorou) žádný svah:
[do-ko-la], [ko-pr̩], [sl̩-za], [do-vo-le-
ná].
 19. Za jakých okolností je
začátek a konec slabiky
zřejmý?
Začátek a konec slabiky je zřejmý tam,
kde se shoduje s okrajem slova, nebo
tam, kde je slovo složeno ze slabik ote-
vřených.

20. Zda ve skupině souhlásek uvnitř slova je možné různé řešení jako [hru-tka] i [hrut-ka]?
- Ano. Ve skupině souhlásek uvnitř slova je možné různé řešení: [hru-tka] i [hrut-ka], [prav-ňic-ká], [prá-vňi-cká], [práv-ňi-cká] i [prá-vňic-ká].
21. Zda u slov odvozených se do tohoto členění může promítat vědomí stavby slova: [pod-ra-zit], ale [po-dráž-dít], jindy je rozhodnutí náhodné: [švest-ka], [šves-tič-ka]?
- Ano. U slov odvozených se do tohoto členění může promítat vědomí stavby slova: [pod-ra-zit], ale [po-dráž-dít], jindy je rozhodnutí náhodné: [švest-ka], [šves-tič-ka].
22. Zda dělení slov v písmu sleduje slabičný sklad slova a jeho tvoření?
- Ano. Dělení slov v písmu sleduje slabičný sklad slova a jeho tvoření: *ve-se-lá, ná-vlek, šťast-ná, nej-mé-ně, ne-jme-novat, pod-ro-bit*, odliš od stejně psaného *po-dro-bit*, tj. „rozdrobit“.
23. Zda je vhodné nechat na konci řádku jediné písmeno, i když je samostatnou slabikou?
- Ne. Není vhodné nechat na konci řádku jediné písmeno, i když je samostatnou slabikou (*ule-tět*, nevhodně *u-le-tět*).
24. Zda jsou možnosti kombinace fonémů neomezené?
- Ne. Možnosti kombinace fonémů jsou značné, ne však neomezené. Například zadní vokál /ol/, /ul/, /ól/, /úl/ nebývá v kmeni domácích slov připojen za zado-dásňové nebo palatální konsonanty, takže slabiky jako /čol/, /žol/, /šol/, /žol/, /d'ol/, /t'ol/, /ňol/, /jol/ najdeme jen v expresivech, přejatých slovech nebo na švu kmene a koncovky či přípony: /čokoláda/, /žolík/, /d'obat/, /ňouma/, /máňo/, /hájová/, /žop/.
25. Zda seskupení fonémů, které se běžně označuje jako „slovo“, musí být z fonetického a fonologického hlediska vyděleno?
- Ne. Seskupení fonémů, které se běžně označuje jako „slovo“, nemusí být z fonetického ani fonologického hlediska vyděleno.
26. Zda se artikuluje slovo spolu se sousedícími
- Ano. Slovo se artikuluje spolu se sousedícími výrazy, pokud s nimi tvoří jediný

- výrazy, pokud s nimi tvoří jediný takt nebo i promluvový úsek?
27. Díky čemu poznáváme jednotlivá slova i v souvislé řeči?
28. Zda v psané podobě jazyka hranice slov jsou dány stavbou výrazu?
29. Která česká slova se často krátí?
30. Jak se řekne česky disjunkturní?
31. Proč říkáme, že mají povahu segmentálních fonémů?
- takt nebo i promluvový úsek, naopak vnitřní předěl může jistým způsobem členit i výraz jinak spojitý.
- Jednotlivá slova i v souvislé řeči poznáváme díky řadě věcí. Tak, slovo může mít samostatný hlavní přízvuk, pomáhá i český slovosled, který umožňuje přeskupovat slova v rámci výpovědi. Počátek slova může být kromě přízvuku signalizován také způsobem konfigurace fonémů: seskupení $n+k$ nebo $m+k$ není např. v češtině nikdy na začátku slova, vokalický začátek je méně pravděpodobný než vokalický konec a podobně. U výrazů začínajících vokálem je na počátku často ráz: ['má'asi 'starosti → 'a 'aňi 'o ňich 'nemluví↓]. V obecné češtině se na počátku slova před /o/ vkládá **protetické v-** (*vokno, vodnese, vomejvá, vomluva, vokopávat, voná*); jde o trvalou součást slova, zachovává se proto i při odvozování (*zavopatřit, nevo-patrna, zvorat, modrovoká*).
- Ano. V psané podobě jazyka jsou hranice slov, tj. rozhodování o tom, zda jde o jeden grafický celek, nebo celky dva, dány stavbou výrazu, například *Byl tam do poledne* (= do 12 hodin); *Byl tam dopoledne* (= kdykoli mezi ránem a polednem).
- Často se krátí slova velmi frekventovaná: [*naschle*] místo [*naschledanou*], [*samo*] místo [*samozřejmě*].
- Česky se to řekne předěly.
- Mají povahu segmentálních fonémů, protože jejich užití rozhoduje o významu obdobně jako užití jiných typů fonémů: srovnej rozdíl (*vrátil se*) /*k=ladem*/ (*le-žící půdě*) × /*kladem*/ (*a záporem*), který

- je podobně významný jako rozdíl slov /vodka/ a /voda/ nebo /stúl/ a /súl/, lišících se také pouhou přítomností nebo nepřítomností určitého fonému.
32. Které prostředky prozodické se užívají k vyjádření jednotlivých předělů?
K vyjádření jednotlivých předělů se užívají prostředky prozodické (pauza, přízvuk, intonace) nebo způsob ovlivňování realizací fonému (akomodace, asimilace); vyjádření předělu rázem je většinou jen fakultativní.
33. Které tři typů předělů rozlišujeme?
Rozlišujeme tři typy předělů:
předěl terminální – značka /#/;
předěl vnější – značka /+/
předěl vnitřní – značka /=/.
34. Co odděluje předěl terminální?
Předěl terminální odděluje rozsáhlejší celky, výpovědi nebo výpovědní úseky.
35. Co ohraničuje předěl vnější?
Předěl vnější ohraničuje úseky menší, srovnatelné přibližně se slovem.
36. Co odděluje předěl vnitřní?
Předěl vnitřní odděluje předložku od jména v předložkovém spojení, předponu od základu slova nebo složky kompozita; je zvukově nejméně výrazný.
37. Co slouží v češtině k vyjádření vnějšího předělu?
K vyjádření vnějšího předělu slouží v češtině především slovní přízvuk, začíná-li výraz vokálem, je časté užití rázu.
38. Co můžeme říci o vzájemném ovlivňování realizací fonému, mezi nimiž je vnější předěl?
Vzájemné ovlivňování realizací fonému, mezi nimiž je vnější předěl, je minimální.
39. Co znamená silový přízvuk?
Silový přízvuk znamená, že přízvučná slabika je silnější než ostatní, nepřízvučné slabiky téhož výrazu.
40. Proč se hlavní přízvuk nazývá také „slovní“?
Hlavní přízvuk se nazývá také „slovní“, protože v izolované pozici má hlavní přízvuk (značka [´]) na první slabice každá skupina hlásek, kterou jako slovo

- chápeme, tedy nejen běžná slova jazyka: [*'police*], [*'králík*], ale i neologismy: [*'botula*], [*'matuka*].
41. Co se stává v proudu řeči s některými výrazy? V proudu řeči se některé výrazy stávají nepřízvučnými a připojují se k sousedním přízvučným výrazům jako součást jediné jednotky, tzv. přízvukového taktu; ten je tedy roven slovu, nebo zahrnuje více slov.
42. Jak se řekne „přízvukový takt“ jinak? „Přízvukový takt“ se řekne jinak „fonetické slovo“.
43. Zda jsou přízvukové takty dlouhé? Přízvukové takty nejsou příliš dlouhé, nejběžnější jsou 2-3slabičné, delší než šest slabik jsou řídké.
44. Jak se nazývají výrazy, které v souvislé řeči vlastní přízvuk nemají a proto se připojují k předcházejícímu přízvučnému výrazu? Výrazy, které v souvislé řeči vlastní přízvuk nemají, se častěji připojují k předcházejícímu přízvučnému výrazu jako jeho příklonky či enklitika.
45. Zda máme v češtině stálá enklitika? Stálými enklitiky jsou v češtině „krátké“ tvary zájmen *mě, tě, se, mi, ti, si, ho, ji, jí apod.*, neplnovýznamové složky složených slovesných tvarů jako tvary pomocného slovesa *být* a kondicionálové *bych, bys...*, příklonně bývají také částice nebo spojky.
46. Kam se v češtině zásadně připojují stálé příklonky? Stálé příklonky se v češtině připojují zásadně za první přízvučný celek věty (slovo, eventuálně sousloví): [*'to bi bil 'do něho 'nigdo 'neřekl*], [*'jan bi se 'ti bil 'ofitechno 'postaral*].
47. Jak nazýváme v češtině výrazy bez vlastního přízvuku tvořící zvukovou jednotku s následujícím přízvučným slovem? Výrazy bez vlastního přízvuku tvořící zvukovou jednotku s následujícím přízvučným slovem nazýváme předklonky či proklitika.

48. Kolik předklonek bývá před přízvučným slovem? Před přízvučným slovem bývá jen jedna, maximálně dvě předklonky: [*jen to 'nejlepší pro vaše 'děti*].
49. Co umožňuje realizovat v českém verši jambický rytmus? Existence předklonek umožňuje (vedle jiných prostředků) realizovat v českém verši jambický rytmus.
50. Co znamená takt sestupný? Takt sestupný, to je takt, který začíná slabikou přízvučnou.
51. Zda jednoslabičná vlastní předložka s následujícím jménem vstupuje do výpovědi jako celek, v němž přízvuk nese právě předložka, začátek celého spojení: [*'do večera*], [*'na cestách*], [*'ve všech 'situacích*], [*'ke klášteru*]
52. Jak je přízvukována neslabičná předložka? Neslabičná předložka je přízvukována s následujícím slovem: [*'k²odborníkovi*], [*'z domu*].
53. Zda nově vznikající nepůvodní předložky si udržují přízvuk spojení, z něhož vznikly? Ano. Nově vznikající nepůvodní předložky si udržují přízvuk spojení, z něhož vznikly: [*'v důsletku 'rosporů*].
54. Kdy bylo pravidlo o přízvukování předložek bylo poměrně striktně formulováno? Pravidlo o přízvukování předložek bylo poměrně striktně formulováno již v minulém století, dnešní jazyková praxe je však odlišná.
55. Za jakých okolností setkáváme se s porušením tohoto pravidla? I ve spisovném projevu lze přesunout přízvuk na jméno po předložce v případech zdůraznění jména. Také tam, kde by vznikl větší nepoměr mezi délkou sousedících taktů, je přízvukování jména spíše pravidlem: [*'dal na 'ujišťování 'okolí*].
56. Zda je slovní přízvuk základním zvukovým prostředkem vydělujícím slova v souvislém mluveném projevu? Ano. Slovní přízvuk je základním zvukovým prostředkem vydělujícím slova v souvislém mluveném projevu.

57. Zda se v souvislé řeči seskupují přízvukové takty do promluvrových úseků, taktových skupin?
- Ano. V souvislé řeči se přízvukové takty seskupují do promluvrových úseků, taktových skupin.
58. Jak jsou vyslovovány takty ve skupině?
- Takty ve skupině jsou vysloveny spojitě, „na jeden nádech“.
59. Zda mezi skupinami vzniká kratičká pauza potřebná k doplnění dechu?
- Ano. Mezi skupinami vzniká kratičká pauza potřebná k doplnění dechu.
60. Zda zvukové ztvárnění má v ortoepické výslovnosti odpovídat členění významovému?
- Ano. Zvukové ztvárnění má tedy v ortoepické výslovnosti odpovídat členění významovému, i když sám promluvrový úsek je celkem pouze výslovnostním.
61. Zda jsou přízvuky slov jednoho úseku hierarchizovány, takže u výrazu významově nejzávažnějšího je přízvuk výraznější?
- Ano. Přízvuky slov jednoho úseku jsou hierarchizovány, u výrazu významově nejzávažnějšího je přízvuk výraznější.
62. Zda se předěl vyskytuje také mezi jednotlivými částmi zkratk?
- Ano. Předěl se vyskytuje také mezi jednotlivými částmi zkratk.
63. Jak se čtou ve spisovném projevu písmena, z nichž se zkratka skládá?
- Písmena, z nichž se zkratka skládá, se ve spisovném projevu čtou obvykle samostatně.
64. Zda se přitom souhlásková písmena ustáleným způsobem vokalizují?
- Ano. Souhlásková písmena se přitom ustáleným způsobem vokalizují.
65. Co se připojuje za souhlásku a před souhlásku?
- Připojuje se tak za souhlásku [é]: [bé], [cé], [čé], [dé], [d'é], [gé], [jé], [pé], [té], [t'é], [ve], nebo [e] před ní: [ef], [el], [em], [en], [eň], [ér], [eř], [es], [eš].
66. Jak se vokalizují souhlásky *h, ch, k*?
- Souhlásky *h, ch, k* se vokalizují pomocí [á]: [ha], [chá], [ká]. Zvláštní čtení mají grafémy *z, ž*: [zet], [žet].

67. Jak se čtou cizí grafémy *q, x, w*? Cizí grafémy se česky jmenují: *q* [kvé], *x* [iks], *w* [dvojité ve], [dvojevé].
68. Jaké jméno má samohláskové písmeno *y*? Samohláskové písmeno *y* má jméno [ipsilon].
69. Zda se vokály se při čtení zkratk většinou prodlužují? Vokály se při čtení zkratk většinou prodlužují: *OSN* [ó-es-'en] a je před nimi možný i ráz: *OOP* [ʔó-ʔó-'pé].
70. Kde je při čtení zkratk přízvuk? Přízvuk je na poslední části. Správně tedy čteme *DNA* [dé-en-'á], *ČSD* [čé-éz-'dé], *KDU-ČSL* [ká-dé-'ú cé-es-'el], *XXL* [ʔiks-iks-el] atd.
71. Zda je vhodněji užívat v mluveném projevu místo zkratky celého názvu a proč? Ano. Pokud je to možné, užíváme v mluveném projevu místo zkratky celého názvu: *MS* – [ʔem-'es], vhodněji [ʔmladí 'svjet]: zkratka je totiž výslovnostně obtížná a nemusí být jednoznačná; zkratka *MS* znamená podle kontextu např. nejen *Mladý svět*, ale také *Ministerstvo spravedlnosti*, *mistrovství světa*, *Matica slovenská* nebo *mezzosoprán*.
72. Jak se čtou administrativní zkratky typu *apod., atd., kupř.*? Administrativní zkratky typu *apod., atd., kupř.* čteme vždy jako slova: [a 'podobně], [ʔa tak 'dále], protože jde o zkrácení pouze grafická.
73. Zda se některé zkratky čtou jak počeštěné, tak s nápodobou cizí výslovnosti? Ano. Některé zkratky se čtou jak počeštěné, tak s nápodobou cizí, zejména anglické výslovnosti (*USA* jako [ʔú-es-'á] i [jú-es-'ej]), nebo zcela cizím způsobem (*VW* čteno [fau-'vé]).
74. Čím je poznamenáno ustálení výslovnosti zkratk? Ustálení výslovnosti zkratk je poznamenáno náhodností: starší LP deska se četla [ʔel-'pí], odtud slangové *elpíčko*, novější CD [cé-dé], slangově *céděčko*, a jen ojediněle [si-'dí]; počítač *PC*, slangově *pécéčko* *ipisičko*.

5. VYJADŘOVÁNÍ VNITŘNÍHO PŘEDĚLU

VEDLEJŠÍ PŘÍZVUK

49. Kromě hlavního přízvuku umístěného na první slabice slova existuje v češtině i **přízvuk vedlejší** (značka [˘]). Je slabší a uplatňuje se spíše v pomalé promluvě, v níž hraje (nefonologickou) roli rytmickou. S jeho existencí počítá i metrům českého verše. V těchto případech se očekává, že vedlejší přízvuk je v delších slovech vždy na liché slabice: [˘vipo˘zoro˘vála], [˘poznám˘kovím].

Ve skutečnosti může mít tento přízvuk také funkci delimitativní, a to ve **složených slovech**, kde je umístěn na počátku druhé části složeniny: /svjeto=bježník/, vysl. [˘svjeto˘bježník], /koleno=toč/, vysl. [˘koleno˘toč], /velko=lepál/, vysl. [˘velkolepál]. Rozdíl mezi výslovností hlavního přízvuku a přízvukem vedlejším je dobře patrný u nevlastních složenin: výchozí sousloví má dva hlavní přízvuky, kompozitum již jen jeden: [˘modro ˘fjialová] znamená dvojici barev, zatímco [˘modro˘fjialová] jen odstín jedné barvy. Přízvukování tu může být vodítkem pro chápání významového rozdílu.

[Krčmová 1995: 47-48]

JINÉ ZPŮSOBY VYJÁDŘENÍ VNITŘNÍHO PŘEDĚLU

50. V případech, kdy spadá vnitřní předěl před morfém začínající vokálem (tj. vokálem začíná druhá část kompozita, základová část slova po předponě nebo kdy má takový začátek jméno v předložkovém spojení), může být prostředkem vyjádření vnitřního předělu také **ráz**. Jeho užití je fakultativní, nutný je jen v předložkových spojeních s neslabičnou předložkou: /s=opravami/ – [s˘opravami] <...>.

Je-li mezi konsonanty vnitřní předěl, neprobíhají asimilace místa a způsobu artikulace, takže se (kromě znělosti) uchovává sklad souhláskového spojení: /pod=důstojník/ – [poddůstojník], /roz=zuřil/ – [rozzuřil], /púl=litr/ – [púllitr], /od=domáciho/ – [˘oddomáciho] <...>. Splývat by neměly ani samohlásky, ať už užijeme rázu, nebo ne: celoústavní – [celo-ústavní] i [celo˘ústavní]. V předložkových spojeních ukazuje navíc na existenci předělu možnost přesunu přízvuku z předložky na jméno <...>.

VYJADŘOVÁNÍ TERMINÁLNÍHO PŘEDĚLU

51. Terminální předěl, tj. hranice výpovědi a výpovědních úseků <...>, se vyjadřuje především prozodickými prostředky: pauzou a proměnami výšky a

síly hlasu, tvořícími intonací. Přes tento předěl není možné žádné ovlivňování realizací hlásek. Před pauzou vyznačující předěl se vyslovuje pouze neznělá párová souhláska, po předělu se před výraz začínající vokálem předsouvá ráz <...>.

[Krčmová 1995: 48]

Pauza

Přerušeni artikulace jako prostředek vyjádření terminálního předělu se uplatní spolu s intonací. V kultivované výslovnosti slouží zároveň k doplnění dechu. Pauza může mít i další komunikativní funkce, např. vyjadřuje (spolu se specifickou intonací) nedokončenost promluvy.

[Krčmová 1995: 48]

Intonace

52. Intonací rozumíme v jazyce ustálený model kombinace síly a výšky hlasu, který signalizuje hranice řečových celků. Zvukový průběh intonace má mnoho obměn. Vyjadřuje jak ukončenost nebo neukončenost výpovědi či jejího úseku (**delimitativní funkce intonace**, vyjádření terminálního předělu), tak i odstíny významové, např. různou komunikační funkci výpovědi stejného lexikálního obsazení (**distinktivní funkce intonace**). Kromě toho může být průběh intonace projevem emotivního stavu a postoje mluvčího. Delimitativní funkci plní kterýkoli z typů intonace, funkci distinktivní, tj. funkci suprasegmentálního fonému, má však až specifický průběh intonace v rámci výpovědi nebo jejího úseku, na němž se podílejí jak proměny hlasové síly, tak změny výšky; mluvíme pak o **intonému**. Proměny hlasové výšky, kterými se intonémy liší, se označují termínem **melodém**.

Proměny hlasu v intonému se realizují postupně od místa větného přízvu-ku, které se stává **intonačním centrem** (IC) výpovědi. Základní melodémy se mohou v češtině plně realizovat v průběhu tří slabik, avšak dostačuje i jediná slabika, pokud je koncové slovo nesoucí intonační centrum jednoslabičné. Pokud je intonační centrum umístěno jinde než na konci výpovědi, bývá silově i melodicky více zvýrazněné: tím je zřetelněji odlišeno od jiných částí promluvy a intonace je vnímána jako příznaková.

Výpovědi a výpovědní úseky, které jsou uzavřeny některým z intonému, mohou být **koncové** nebo **nekoncové**. Koncové úseky jsou uzavřeny kadencí nebo antikadencí, nekoncové úseky uzavírá polokadence.

[Krčmová 1995: 49]

Kadence

53. Vyjadřuje ukončenost výpovědi. Dochází při ní k poklesu hlasu na konci úseku ([↓]). Má dvě základní varianty: (a) kadenci klesavou a (b) kadenci stoupavě klesavou, které se liší komunikační funkcí.

(a) **Klesavá kadence** ([↓a]) je charakteristická tím, že od intonačního centra hlas klesá pod střed výšky hlasu postupně až do konce výpovědi. Takový průběh hlasuje typický pro výpovědi oznamovací:

/# při=jede + f=pole=dne ↓a #/
 ['přijede 'fpoledne ↓a]

Přijede v poledne.

--- - -

.....střední výška hlasu

IC

b) **Kadence stoupavě klesavá** ([↓b]) má intonační centrum položeno výrazně nad střed hlasové výšky a ostatní slabiky za ním klesají až k dolní hlasové hranici. Je charakteristická pro „zvolací“ výpovědi oznamovací nebo rozkazovací, jako základní je v doplňovacích otázkách a ve výpovědích pracích.

/# při=jede + f=pole=dne ↓b #/
 ['přijede 'fpoledne ↓b]

Přijede v poledne!

--- - -

.....střední výška hlasu

IC

/# jenom+at' + ne=prší ↓b #/
 ['jenom'at' + 'neprší ↓b]

Jenom at' neprší!

-- - - -

.....střední výška hlasu

IC

/# kam+vlastně + jedete ↓b #/
 ['kam vlastně 'jedete ↓b]

Kam vlastně jedete!

- - - - -

.....střední výška hlasu

IC

Je-li intonační centrum umístěno na prvním slově výpovědi, nerealizuje se samozřejmě první část intonace a tón prostě klesá již od této slabiky.

[Krčmová 1995: 49-50]

Antikadence

54. Jde o intonaci ukončených výpovědí s komunikační funkcí zjišťovací otázky. Je charakterizována stoupáním melodické složky intonému od into-

načního centra ([↑]). To může být níže, než je střední poloha. Má dvě regionálně podmíněné obměny: intonaci stoupavou (a) a stoupavě klesavou (b); ta je obvyklejší v Čechách.

(a) **Antikadence stoupavá** ([↑a]) se vyznačuje tím, že od slabiky s intonačním centrem, která má snížený tón, melodie ke konci výpovědi prudce stoupá.

/#do=neseš+**brambory** ↑a#/
['doneseš 'brambory ↑a]

Doneseš brambory?

— — — — —
— — — — —
IC

.....střední výška hlasu

(b) **Antikadence stoupavě klesavá** ([↑b]) je charakteristická tím, že slabika s větým přízvukem je nejnižší, po ní tón prudce stoupne a další slabika taktu již mírně klesá.

/#do=neseš+**brambory** ↑b#/
['doneseš 'brambory ↑b]

Doneseš brambory?

— — — — —
— — — — —
IC

.....střední výška hlasu

[Krčmová 1995: 51]

Polokadence

55. Polokadence, nekoncová kadence ([→]) se uplatňuje v nekoncových větých úsecích, slouží tedy k vnitřní segmentaci výpovědi. I tu existuje několik typů:

(a) **V základním typu** ([→a]) je intonační centrum úseku nejniž a zvuk postupně stoupá k předělu:

/#správu+z=**jednání** →a#/
['správu 'zjednání →a]

Zprávu z jednání, ...

— — — — —
— — — — —
IC

.....střední výška hlasu

(b) Polokadence stoupavě klesavá ([→b]) se vyznačuje tím, že nejniž klesá slabika před intonačním centrem a pak dochází ke stoupání a poslední slabika před předělem eventuálně poklesne.

Zprávu z jednání, ...

/#správu+z=**jednání** →b#.../
 ['správu 'z jednání →b...]

- - - -
 IC

.....střední výška hlasu

Taková intonace může výpovědi i uzavírat; pak signalizuje pochybnost, obavu a podobné postoje mluvčího.

Že by mě nepoznal?

/#že+z+bi+mě+**ne**=poznal →b#.../
 ['žebi mě 'nepoznal →b...]

- - - -
 IC

.....střední výška hlasu

Ten vlak ti ujede!

/#ten+vlak+ti+mě+**u**=ede →b#.../
 [ten vlak ti 'uede→b...]

- - - -
 IC

.....střední výška hlasu

<...>

Skutečná realizace intonačních modelů souvisí i se stylem výslovnosti. Ve spontánním projevu bývá repertoár komunikativních funkcí pestřejší, ale intoném nebývá dokonale realizován a někdy je dokonce nahrazen pouhou krátkou pauzou. Ve veřejném projevu je však takové zjednodušení nenáležitě.

[Krčmová 1995: 51-53]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Zda Kromě hlavního přízvuku umístěného na první slabice slova existuje v češtině i přízvuk vedlejší?
2. Kde se vedlejší přízvuk uplatňuje a jakou roli hraje?
3. Zda je uplatňován v českém verši?
4. Kde může být očekáván v českém verši vedlejší přízvuk?
5. Jakou ještě funkci může vedlejší přízvuk mít?
6. Zda rozdíl mezi výslovností hlavního přízvuku a přízvukem vedlejším je dobře patrný u nevlastních složenin?
7. V jakých případech může být prostředkem vyjádření vnitřního předělu také ráz?

8. Zda je užití rázu obligatorní nebo fakultativní?
9. V jakých případech je užití rázu obligatorní?
10. Zda probíhají asimilace místa a způsobu artikulace v případech, když mezi konsonanty je vnitřní předěl?
11. Co ještě ukazuje na existenci předělu v předložkových spojeních?
12. Co to je terminální předěl?
13. Jak se vyjadřuje terminální předěl?
14. Zda přes tento předěl je možné ovlivňování realizací hlásek?
15. Zda před pauzou vyznačující terminální předěl se vyslovuje pouze neznělá párová souhláska?
16. Jak se pro vyjádření terminálního předělu uplatňuje přerušení artikulace?
17. K čemu ještě slouží přerušení artikulace v kultivované výslovnosti?
18. Jakou další komunikativní funkci může přerušení artikulace mít?
19. Co to je intonace?
20. Co se může vyjadřovat pomocí intonace?
21. O jakou funkci intonace jde, když mluvíme o vyjádření terminálního předělu?
22. O jakou funkci intonace jde, když mluvíme o vyjádření významových odstínů výpovědi stejného lexikálního obsazení?
23. Co to je intoném?
24. Co to je melodém?
25. Jak se realizují proměny hlasu v intonému?
26. Kolik slabik je v češtině zapotřebí k realizaci základních melodémů?
27. Co bývá v případech, když je intonační centrum umístěno jinde než na konci výpovědi?
28. Zda výpovědi a výpovědní úseky, které jsou uzavřeny některým z intonému, mohou být koncové nebo nekoncové.
29. Čím jsou uzavřeny koncové úseky?
30. Čím jsou uzavřeny nekoncové úseky?
31. Co vyjadřuje kadence?
32. K čemu dochází, když mluvíme o kadenci.
33. Které základní varianty klesavá kadence má?
34. Čím je charakteristická klesavá kadence?
35. Pro jaké výpovědi je klesavá kadence typická?
36. Čím je charakteristická stoupavě klesavá kadence?
37. Pro jaké výpovědi je stoupavě klesavá kadence typická?
38. Co se stává, když intonační centrum je umístěno na prvním slově výpovědi?
39. O jakou intonaci jde, když mluvíme o antikadenci?
40. Čím je charakterizována?
41. Kolik regionálně podmíněně obměny antikadence má?
42. Která obměna antikadence je obvyklejší v Čechách?
43. Čím je charakteristická antikadence stoupavě klesavá?

44. Čím se vyznačuje antikadence stoupavá?
45. Kde se uplatňuje polokadence?
46. K čemu slouží polokadence?
47. Zda i v případě polokadence existuje víc než jeden typ?
48. Jak vypadá základní typ polokadence?
49. Čím se vyznačuje stoupavě klesavá polokadence?
50. Zda stoupavě klesavá polokadence může výpovědi i uzavírat?

KLÍČE

1. Zda kromě hlavního přízvuku umístěného na první slabice slova existuje v češtině i přízvuk vedlejší?

Ano. Kromě hlavního přízvuku umístěného na první slabice slova existuje v češtině i přízvuk vedlejší.
2. Kde se vedlejší přízvuk uplatňuje a jakou roli hraje?

Je slabší a uplatňuje se spíše v pomalé promluvě, v níž hraje nefonologickou roli rytmickou.
3. Zda je uplatňován v českém verši?

Ano. S jeho existencí počítá i metrum českého verše.
4. Kde může být očekáván v českém verši vedlejší přízvuk?

V českém verši se očekává, že vedlejší přízvuk je v delších slovech vždy na liché slabice: ['vipo'zoro'vála], ['poznám'kovím].
5. Jakou ještě funkci může vedlejší přízvuk mít?

Může mít tento přízvuk také funkci delimitativní, a to ve složených slovech, kde je umístěn na počátku druhé části složení: /svjeto=bježník/, vysl. ['svje-to' bježník], /koleno=toč/, vysl. ['koleno' toč], /velko=lepá/, vysl. ['velkolepá].
6. Zda rozdíl mezi výslovností hlavního přízvuku a přízvukem vedlejším je dobře patrný u nevlastních složenin?

Ano. Rozdíl mezi výslovností hlavního přízvuku a přízvukem vedlejším je dobře patrný u nevlastních složenin: výchozí sousloví má dva hlavní přízvuky, kompozitum již jen jeden: ['modro 'fijalová] znamená dvojici barev, zatímco ['modro'fijalová] jen odstín jedné barvy.

7.	V jakých případech může být prostředkem vyjádření vnitřního předělu také ráz?	Ráz může být prostředkem vyjádření vnitřního předělu v případech, kdy spadá vnitřní předěl před morfém začínající vokálem.
8.	Zda je užití rázu obligatorní nebo fakultativní?	V případech, kdy spadá vnitřní předěl před morfém začínající vokálem, užití rázu je fakultativní.
9.	V jakých případech je užití rázu obligatorní?	Ráz je nutný jen v předložkových spojeních s neslabičnou předložkou:
<i>/s=opravami/ – [s^oopravami].</i>
10.	Zda probíhají asimilace místa a způsobu artikulace v případech, když mezi konsonanty je vnitřní předěl?	Je-li mezi konsonanty vnitřní předěl, asimilace místa a způsobu artikulace neprobíhají: <i>/pod=dústožník/ – [poddústožník], /roz=zuřil/ – [rozzuřil], /púl=litr/ – [púllitr], /od=domáciho/ – [^ooddomáciho].</i>
11.	Co ještě ukazuje na existenci předělu v předložkových spojeních?	V předložkových spojeních ukazuje navíc na existenci předělu možnost přesunu přízvuku z předložky na jméno.
12.	Co to je terminální předěl?	Terminální předěl je hranice výpovědi a výpovědních úseků.
13.	Jak se vyjadřuje terminální předěl?	Terminální předěl se vyjadřuje především prozodickými prostředky: pauzou a proměnami výšky a síly hlasu, tvořícími intonaci.
14.	Zda přes tento předěl je možné ovlivňování realizací hlásek?	Ne. Přes tento předěl není možné žádné ovlivňování realizací hlásek.
15.	Zda před pauzou vyznačující terminální předěl se vyslovuje pouze neznělá párová souhláska?	Ano. Před pauzou vyznačující předěl se vyslovuje pouze neznělá párová souhláska.
16.	Jak se pro vyjádření terminálního předělu uplatňuje přerušení artikulace?	Přerušení artikulace jako prostředek vyjádření terminálního předělu se uplatňuje spolu s intonací.

17.	K čemu ještě slouží přerušení artikulace v kultivované výslovnosti?	V kultivované výslovnosti slouží přerušení artikulace zároveň k doplnění dechu.
18.	Jakou další komunikativní funkci může přerušení artikulace mít?	Pauza může mít i další komunikativní funkce, například vyjadřuje spolu se specifickou intonací nedokončenost promluvy.
19.	Co to je intonace?	Intonací rozumíme v jazyce ustálený model kombinace síly a výšky hlasu, který signalizuje hranice řečových celků.
20.	Co se může vyjadřovat pomocí intonace?	Může se vyjadřovat jak ukončenost nebo neukončenost výpovědi či jejího úseku, tak i odstíny významové, například různé komunikační funkce výpovědi stejného lexikálního obsazení. Kromě toho může být průběh intonace projevem emotivního stavu a postoje mluvčího.
21.	O jakou funkci intonace jde, když mluvíme o vyjádření terminálního předělu?	Když mluvíme o vyjádření pomocí intonace terminálního předělu, to jest o ukončenosti nebo neukončenosti výpovědi či jejího úseku, jde o delimitativní funkci intonace.
22.	O jakou funkci intonace jde, když mluvíme o vyjádření významových odstínů výpovědi stejného lexikálního obsazení?	Když mluvíme o vyjádření pomocí intonace významových odstínů výpovědi stejného lexikálního obsazení, jde o distinktivní funkci intonace.
23.	Co to je intoném?	Intoném je suprasegmentální foném, na němž se podílejí jak proměny hlasové síly, tak změny výšky.
24.	Co to je melodém?	Termínem melodém se označují proměny hlasové výšky, kterými se intonémy liší.
25.	Jak se realizují proměny hlasu v intonému?	Proměny hlasu v intonému se realizují postupně od místa větného přízvuku, které se stává intonačním centrem (IC) výpově-

- di.
26. Kolik slabik je v češtině zapotřebí k realizaci základních melodémů? Základní melodémy se mohou v češtině plně realizovat v průběhu tří slabik, avšak dostačuje i jediná slabika, pokud je koncové slovo nesoucí intonační centrum jednoslabičné.
27. Co bývá v případech, když je intonační centrum umístěno jinde než na konci výpovědi? Pokud je intonační centrum umístěno jinde než na konci výpovědi, bývá silově i melodicky více zvýrazněné: tím je zřetelněji odlišeno od jiných částí promluvy a intonace je vnímána jako příznaková.
28. Zda výpovědi a výpovědní úseky, které jsou uzavřeny některým z intonému, mohou být koncové nebo nekoncové. Ano. Výpovědi a výpovědní úseky, které jsou uzavřeny některým z intonému, mohou být koncové nebo nekoncové.
29. Čím jsou uzavřeny koncové úseky? Koncové úseky jsou uzavřeny kadencí nebo antikadencí.
30. Čím jsou uzavřeny nekoncové úseky? Nekoncové úseky jsou uzavřeny polokadencí.
31. Co vyjadřuje kadence? Kadence vyjadřuje ukončenost výpovědi.
32. K čemu dochází, když mluvíme o kadenci. Dochází při ní k poklesu hlasu na konci úseku ([↓]).
33. Které základní varianty klesavá kadence má? Klesavá kadence má dvě základní varianty: (a) kadenci klesavou a (b) kadenci stoupavě klesavou, které se liší komunikační funkcí.
34. Čím je charakteristická klesavá kadence? Klesavá kadence ([↓a]) je charakteristická tím, že od intonačního centra hlas klesá pod střed výšky hlasu postupně až do konce výpovědi.
35. Pro jaké výpovědi je klesavá kadence typická? Klesavá kadence ([↓a]) je typická pro výpovědi oznamovací:
/# *při=jede* + *f=pole=dne* ↓a #/
[ˈpɾijede ˈpɔledne ↓a]

- IC ---
36. Čím je charakteristická stoupavě klesavá kadence? Kadence stoupavě klesavá ([↓b]) má intonační centrum položeno výrazně nad střed hlasové výšky a ostatní slabiky za ním klesají až k dolní hlasové hranici.
37. Pro jaké výpovědi je stoupavě klesavá kadence typická? Je typická pro „zvolací“ výpovědi oznamovací nebo rozkazovací, jako základní je v doplňovacích otázkách a ve výpovědích přáčích:
 /# při=jede + f=pole=dne ↓b #/
 [ˈpřijede ˈfpoledne ↓b]
 --- IC ---
 /# jenom+at' + ne=prší ↓b #/
 [ˈjenomˈat' + ˈneprší ↓b]
 --- IC ---
 /# kam+vlastně + jedete ↓b #/
 [ˈkam vlastně ˈjedete ↓b]
 --- IC ---
38. Co se stává, když intonační centrum je umístěno na prvním slově výpovědi? Je-li intonační centrum umístěno na prvním slově výpovědi, nerealizuje se samozřejmě první část intonace a tón prostě klesá již od této slabiky.
39. O jakou intonaci jde, když mluvíme o anti-kadenci? Jde o intonaci ukončených výpovědí s komunikační funkcí zjišťovací otázky.
40. Čím je charakterizována? Je charakterizována stoupáním melodické složky intonému od intonačního centra ([↑]).
41. Kolik regionálně podmíněné obměny anti-kadence má? Má dvě regionálně podmíněné obměny: intonaci stoupavou (a) a stoupavě klesavou (b).

42. Která obměna antikadence je obvyklejší v Čechách? V Čechách je obvyklejší antikadence stoupavě klesavá ([↑b]).
43. Čím je charakteristická antikadence stoupavě klesavá? Antikadence stoupavě klesavá ([↑b]) je charakteristická tím, že slabika s větším přízvukem je nejnižší, po ní tón prudce stoupne a další slabika taktu již mírně klesá:
 /#do=neseš+**brambory** ↑b#/
 ['donešeš 'brambory ↑b]
 — — — IC — —
44. Čím se vyznačuje antikadence stoupavá? Antikadence stoupavá ([↑a]) se vyznačuje tím, že od slabiky s intonačním centrem, která má snížený tón, melodie ke konci výpovědi prudce stoupá:
 /#do=neseš+**brambory** ↑a#/
 ['donešeš 'brambory ↑a]
 — — — IC — —
45. Kde se uplatňuje polokadence? Polokadence, nekonečná kadence ([→]) se uplatňuje v nekonečných větých úsecích.
46. K čemu slouží polokadence? Polokadence slouží k vnitřní segmentaci výpovědi.
47. Zda i v případě polokadence existuje víc než jeden typ? Ano. I v případě polokadence existuje víc než jeden typ.
48. Jak vypadá základní typ polokadence? V základním typu ([→a]) je intonační centrum úseku nejnižší a zvuk postupně stoupá k předělu:
 /#správu+z=**jednáni** →a#/
 ['správu 'z.jednáni →a]
 — — IC — —
49. Čím se vyznačuje stoupavě klesavá polokadence? Polokadence stoupavě klesavá ([→b]) se vyznačuje tím, že nejnižší klesá slabika před intonačním centrem a pak dochází ke

kadence?

stoupání a poslední slabika před předělem
eventuálně poklesne:

/#*správu+z=jednáni* →b#.../
[*'správu 'z jednáni* →b...]

— _ IC —

50. Zda stoupavě klesavá
polokadence může
výpovědi i uzavírat?

Ano. Stoupavě klesavá polokadence může
výpovědi i uzavírat; pak signalizuje po-
chybnost, obavu a podobné postoje mluv-
čího:

/#*že+z+bi+mně+ne=poznal* →b#.../
[*'žebi mně 'nepoznal* →b...]

— _ IC —

/#*ten+vlak+ti+mně+u=ede* →b#.../
[*ten vlak ti 'uede* →b...]

— _ IC —

6. SOUVISLÁ ŘEČ

V proudu řeči dochází k vzájemnému ovlivňování realizací fonémů, především těch, které spolu bezprostředně sousedí. Důsledkem ovlivňování jsou pro ortoepii podstatné obměny realizací. Zvláštnosti jsou také v realizaci fonémů nebo jejich skupin před pauzou a po ní.

[Krčmová 1995: 53]

VÝSLOVNOST PO PAUZE

56. Výslovnost konsonantů se nemění. Jen při velmi hlasitém přednesu někdy nevhodně nahradí znělou okluzívu její párová neznělá: *Branci* vyslovené jako [pranci]. K zjednodušení souhláskových skupin viz dále. Pokud v této pozici stojí vokál, předchází mu ráz: [ʔano], [ʔodnesla to], [ʔurčitě to ʔudělal] <...>.

[Krčmová 1995: 53]

VÝSLOVNOST PŘED PAUZOU

57. Výslovnost konce slova před sebekratší pauzou je v češtině místem, kde nemůže být vysloven znělý párový konsonant (dochází k neutralizaci znělosti <...>) a nahrazuje ho nejbližší, párový zvuk neznělý: [závodem], ale [závot], [zubem], ale [zup], [vítahem], ale [vítach], [stavu], ale [staf]. Podobná situace je u /ř/, kde však není neznělá podoba samostatným fonémem: [kadeří], ale [kadeř]. Sonory ani klouzavé souhlásky se nemění.

Před pauzou se v méně pečlivé výslovnosti prodlužují samohlásky a závěrové souhlásky mohou být oslabené.

[Krčmová 1995: 53]

SPOJENÍ VOKÁL + VOKÁL

58. V češtině dochází ke spojení samohlásek **patřících různým slabikám** nejčastěji na hranici slov. Fakultativně je mezi vokály v pečlivější výslovnosti vsunut ráz <...>. Je to především tam, kde je vokál v přízvučné slabice: [ʔbilo ʔurčeno], [ʔzahájili ʔúpravi ʔareálu]. Výslovnost bez rázu je možná, není však vhodné porušit hranice slov.

Různoslabičné spojení samohlásek vzniká dále při vnitřním předělu <...>. I tu je vhodné užít ráz, hlavně u samohlásek stejných: [naʔasfalt], [uʔoka], [naʔočkovat], [doʔučit], [doʔopravdi], [sebeʔobrana], nebo alespoň naznačit hranice slabik: [do-opravdi]. Vokály by totiž neměly v pečlivější výslovnosti

splynout: [do'ucha] i [do-ucha], odliš od (pan) [doucha]; [do'opisovat] i [do-opisovat], odliš od [dopisovat]. <...>

Dva vokály v **jedné slabice** v českých slovech neexistují.

[Krčmová 1995: 53-54]

SPOJENÍ KONSONANT + VOKÁL

59. Spojení tohoto typu existuje jak v jedné slabice, tak přes hranice slabiky.

Různoslabičné spojení konsonant + vokál je v češtině jednak mezi slovy, jednak při vnitřním předělu <...>. Mezi slovy je možno fakultativně předsunout před vokál ráz: ['přípravit 'uvítání], ['vípil'asi 'dvje 'piva]. Je nutné zachovat hranice slov: málo rozčleněné ['vípilasi 'dvje 'piva] by spíše odpovídalo výpovědi „vypila si dvě piva“. Ráz je zvláště vhodný tam, kde je slabika s vokálem přízvučná. Párová souhláska před vokálem může být pouze neznělá: ['zavaš 'obvas], [kup 'ocet].

Po slabičné předložce nebo mezi složkami kompozita je situace podobná jako mezi slovy: [nat'oknem], [bes'únavi], [púl'obrat]; spisovné je však i vyslovení „spojité“: [nadoknem], [bez únavi], [púlobrat]. I tu je vhodné naznačit hranici slabiky: ['pot 'oba 'návrhi] i [podoba 'návrhi], odliš od [podo-ba 'návrhu].

Po předponě končící ssouhláskou najdeme výslovnost s rázem jen při zvýraznění tvoření slova: podúředník – [podúředník], zídka [pot'úředník]; často mizí i hranice slabik ([po-dú-řed-ník]).

Ráz je **nutný** po neslabičné předložce, i když tu o slabičný šev nejde: [sluchem], odliš od [suchem], [krotcí], odliš od [kotcí] od „kotec“.

Ve **stejnoslabičném spojení konsonant + vokál (+ konsonant)** dochází mezi svahy a jádrem slabiky k akomodaci: tak vzniká např. nazalizace vokálů ležících mezi nosními souhláskami nebo obměny pozice jazyka ve slabikách /ki/ a /ku/ <...>. Tyto změny nastávají automaticky.

[Krčmová 1995: 54]

VÝSLOVNOST SOUHLÁSKOVÝCH SKUPIN

60. Souhláskové skupiny existují v češtině jak uvnitř jedné slabiky (stlát, u-štvál), tak přes hranice slabik (před-po-ví-dat, rov-nat) a vznikají i na švů slov, pokud mezi nimi není pauza (zameť to, ten nápad nebyl jeho). Sousedící souhlásky se velmi často sblíží (asimilují) ve svých vlastnostech. Uvnitř slabiky je takové sblížení největší.

[Krčmová 1995: 55]

Asimilace (spodoba)

Asimilace je v češtině základním typem změn realizací. Probíhá mezi všemi hláskami s příznakem konsonantnosti, neúčastní se jí klouzavé souhlásky a vokály. Některé z asimilací jsou obligatorní, jiné jen fakultativní. Vznikají při nich **poziční alofony fonémů** <...>.

[Krčmová 1995: 55]

Asimilace znělosti

61. [Asimilace znělosti. – A.I.] je ve spisovné češtině obligatorní, zákonitá. V psaném jazyce se vlivem etymologického a historického principu českého pravopisu neodráží <...>. Probíhá mezi pravými konsonanty, neúčastní se jí sonory a souhlásky klouzavé. Podkladem změny je artikulační činnost hlasového ústrojí, která se asimilací zjednodušuje: není nutno měnit kmitání hlasivek v průběhu malého úseku promluvy. Proto se při spojitě výslovnosti znělostně asimilují i realizace fonémů patřících různým výrazům: *tak bych to nedělal*, vysl. [‘tag bich to ‘ned’elal], *tatínek byl doma*, vysl. [‘ta‘íneg bil ‘doma], nebo se zachovává znělost konce předcházejícího výrazu: *ten doklad znáš*, vysl. [ten ‘doklad ‘znáš]. Základní je však vyrovnání znělosti pravých konsonantů sousedících v jediném slově. Je-li pro výsledné znění skupiny rozhodující poslední konsonant, jde o **asimilaci regresivní (zpětnou)**: *shoda*, vysl. [zhoda]; řídí-li se znělost skupiny prvním konsonantem, **vzniká asimilace progresivní (postupná)**: *shoda*, vysl. [schoda].

V češtině je obvyklá asimilace regresivní (k výjimkám viz dále): [stezič-ka], ale [steska], [prosit], ale [prozba], [riba], ale [ripka], [rozdat], ale [rosto-čit], [odbor], ale [otpor], [v bite], ale [f sudu], [g domu], ale [kpostelí]; je i v přejetých slovech, např. [ortopédem], ale [ortopétka], [adheze], ale [atstrát]. Výjimky jsou u /h/, /v/, /ř/.

Foném /h/ je znělý a tvoří znělostní pár s velárním /ch/ <...>. Ve spisovném jazyce se skupina vzniklá předponou /s/ a základem začínajícím na /h/ a psaná tedy *sh-* vyslovuje buď celá zněle (tj. podle regresivních zásad asimilace; [zhořet]), nebo nezněle (tj. /h/ se asimiluje progresivně: [schořet]); tato výslovnost je obvyklá v Čechách). Výrazy pak mají dubletní výslovnost (ale píší se jen jedním způsobem): [zhoda], [zháňet], [zhazovat], [zhledat] nebo [schoda], [scháňet], [schazovat], [schledat]; vznikají tak některé homofony: [schladit] od *shladit* i *schladit*, [scházet] od *scházet* i *sházet*. U nověji tvořených slov dublety nejsou: [zhluk], [zhoblovat]; na švů slov se /h/ samozřejmě chová jako znělá: [g holičí], [maž ho f kapse].

Foném /v/ tvoří znělostní pár s /f/ a podléhá asimilaci stejně jako jiné znělé fonémy: [lavečká], ale [láfka], [vdechne], ale [fířrá], [v domech], ale [fpo-kojích]; i na konci před pauzou je pouze [f]: [zastavit], ale [zastaf]. Aktivní asimilační schopnost však /v/ nemá a může před ním stát konsonant jak znělý, tak neznělý: jde o stejný jev jako u sonor: [tvoje] – [dvoje], [sval] – [zval],

[žvatlat] – [švem], [k vod'e] – [pod vámi]. Jen u předložky /s/ je možná dubletní realizace: [s vježemi] i [z vježemi]; u zájmena vy je však pouze [s vámi].

Zvláštnost fonému /ř/ je v tom, že nemá na fonologické úrovni neznělý protějšek <...>. Na fonetické úrovni podléhá v sousedství neznělých párových souhlásek asimilaci jak progresivní: [přihláška], [kapři], [křídlo], tak regresivní [dviřka], [bařtipán]; před pauzou se uplatní jen neznělé [ř]: [zvjeř], [nevjeř]. Po předložce, předponě a na švů slov se chová /ř/ jako znělá souhláska: [g řece], [václav říka], [před ředitelem], [podřezat].

Sonory /l/, /r/, /m/, /n/, /ň/ a klouzavé /j/ se asimilace znělosti neúčastní. Mohou před nimi stát jak znělé, tak neznělé párové souhláskové fonémy: [sleva] – [zleva], [tráva] – [dravá], [smije] – [zmije], [sňat] – [znát], [sní] – [zní], [sjednat] – [zjednat]. Platí to i pro předložku k: [k národu], [k lesu]; znělé zakončení udržují předložky psané před, nad, od, ob: [nad lesem], [před maturitou], [od ruki]. U předložek psaných přes a s je výslovnost dubletní: [s máslem], [s radostí], [pres léto] i [z máslem], [z radostí], [přez léto]; jen se tvary zájmen je možné pouze í: [s námi], [s nimi]. Vokalizovaná předložka se se nemění: [se lnem], odliš od předložky ze: [ze lnu]. Vokalizovaná prese se vyslovuje pouze jako [přeze], a to nejen před znělou souhláskou nebo sonorou: [přeze flecko].

[Krčmová 1995: 55-56]

Asimilace artikulační

62. Artikulační asimilace je fakultativní. Běžnější je v rychlé mluvě, mnohdy je dokonce substandardní. Týká se všech hlásek s příznakem konsonantnosti, tedy jak pravých souhlásek, tak sonor. Při artikulační asimilaci se vzájemně přizpůsobují místo nebo způsob tvoření sousedících souhlásek a oba procesy probíhají někdy současně. Artikulační asimilace se v písmu odráží jen ojedinele.

Ve spisovném jazyce najdeme především **asimilaci artikulačního místa**. Podléhají realizaci fonému /n/ před velárami /k/, /g/ a výsledkem je pak výslovnost „**velárního**“ [ŋ]: [skleŋka], [paneŋka], [hlaviŋka], [taŋgo], [biŋgo] <...>.

Obdobným případem je vznik „**retozubného**“ [μ] v málo frekventovaném spojení /m/ + /v/, /m/ + /f/: [traμvaj], [niμfa] <...>.

Také změny realizací předopatrových závěrových /d/, /t/, /n/ před palátálami /d'/, /t'/, /ň/ tzv. **změkčování**, jsou posunem místa artikulace: tvoří se tak výslovnostní dublety [sed'ňi] i [sedňi], [aňd'el] i [and'el], [poled'ňi] i [poledňi]. Pokud je mezi fonémy předěl, není asimilace spisovná [pred d'edečka], [nad ňi], [odděliti], [snat ňegdi jindi].

V uvedených případech spisovně asimilace místa si neuvědomujeme, že současně probíhá i **asimilace způsobu artikulace**, obě nové hlásky se vyslovují spolu jediným artikulačním pohybem.

Na fonetické úrovni probíhá taková asimilace mezi ústními a nosními hláskami tvořenými na tomtéž místě: místo dvou závěrů se uskutečňuje jen jeden a rozlišení probíhá pomocí měkkého patra: [jedna], [kupme], [utnu], [lampa], nesprávně i [klemba]; podobně splývají artikulační pohyby /d/, /t/, /n/ se sousedním //: [metla], [jedla], [malta].

63- Ortoepickým problémem se může stát výslovnost sousedících **stejných** nebo v realizaci blízkých fonému. Pokud je mezi nimi **předěl vnější** nebo vnitřní <...>, je třeba vyslovit je **zdvojeně**: jde o spojitou artikulaci odlišnou jak od jedné souhlásky, tak od dvou samostatných. Často je zdvojení souhlásek jediným prostředkem vyjádření předělu: [‘oškřab ‘brambori], [‘dones si ‘korunu], [máš ‘štestí], odliš od [má ‘štestí]; podobně [oddací], [rozzářit], [nejjižnější], [poddolovat], [rosštepít], [püllitr], [čtverrohí], [zlomme]. V ostatních případech je základní výslovnost **zjednodušená**: [mňeká], [pana], [viší], [babičín]; v pečlivějších projevech však i tu najdeme zdvojování výslovnosti, zvláště tam, kde existuje možnost záměny: [křeččí] – [křečí], [říší] – [říšší], nebo u přivlastňovacích přídavných jmen: [kočiččín], [‘hrđliččín zval ‘ku lásce ‘hlas]. Skupiny sykavek a polosykavek v kultivovaném projevu nesplývají [babičce], [hesčí], [hráčská], [snasší].

Součástí spisovně výslovnosti jsou obměny ve skupinách **alveolárních souhlásek**: okluzíva /t/, /d/ + konstriktiva /s/, /z/, /š/, /ž/ se vyslovují společně jako semiokluzíva: [vječí], [d’ecká], [husčí], velmi pečlivě i [vjetsí], [d’etská], [hustší]. Jiné souhlásky se spisovně nesblíží, správně tedy [kňešská], [otcofská], [dotčená]. V rychlejší řeči tu k zjednodušením dochází, výslovnost typu [huščí], [heščí], [dočená], [ocofská] je však málo zřetelná.

[Krčmová 1995: 56-58]

Zjednodušování souhláskových skupin

64. Vypouštění souhlásek ve skupinách není časté. Bývá spojeno s určitým slovem nebo tvarem slova: *jsem, jsi...* se např. spisovně vyslovuje [sem], [sí] ... Výslovnost [jsem], [jsí]... je pečlivá; častěji se uplatní při důrazu: [‘mislím → tedi ‘jsem↓]. Počáteční *j-* je zachována ve slovech *jako jméno, jdu, jmění, jmelí*.

Souhlásku lze vypustit ve slovech *dcera*, vysl. [cera], *srdce*, vysl. [srce], *přítel*, vysl. [přít], zjednodušuje se počáteční *vz-*: *vzbudit*, vysl. [zbudit] i [vzbudit], ne však při nebezpečí záměny výrazů: [vzdechne], ale [zdechne]. Zjednodušit lze spisovně také *džbán* na [žbán], *džber* na [žber] vedle [žbán], *žber*, novější slovo *džem* má však už jen výslovnost [žém].

Ve spisovně výslovnosti se zjednodušují skupiny tří souhlásek v množném čísle přídavných jmen: *-zští, -šští, -žšti* nebo *-řšti: slezští*, vysl. [sleščí],

lašší, vysl. [laší], *kněžší*, vysl. [kňeší], *mořší*, vysl. [mořší]; v pl. adjektiv na *-tský* dochází k zjednodušení vznikem semiokluzivy: *děťší*, vysl. [d'ěčší]; viz výše.

Jinak je nutno souhláskové skupiny zachovávat: [hřebík], [která], [kostka], [jablko], [zvláště], [prázdná], [jedenáct], [šhecko] apod.

Ve spisovné výslovnosti dnes lze vedle staršího [o-sm], [se-dm] vyslovovat i [sedum], [osum] <...>.

V nespisovné výslovnosti nebo při sledování vývoje jazyka najdeme celou řadu dalších změn hlásek, které mají i své terminologické označení (disimilace, diereze, metateze, kontrakce, haplologie atd.); viz speciální fonetické publikace.

Pro pečlivou spisovnou výslovnost českých slov může být při zachování zásad znělostní asimilace oporou psaný jazyk, který stavbu souhláskových skupin velmi dobře zachycuje.

[Krčmová 1995: 58]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Zda v proudu řeči dochází k vzájemnému ovlivňování realizací fonémů, především těch, které spolu bezprostředně sousedí.
2. Co je důsledkem tohoto ovlivňování?
3. V čem jsou také zvláštnosti?
4. Zda se mění výslovnost konsonantů po pauze?
5. Co když slovo po pauze začíná vokálem?
6. Zda na konce slova před pauzou může být vysloven znělý párový konsonant?
7. Co se stává před pauzou v méně pečlivé výslovnosti?
8. Kde se v češtině dochází ke spojení samohlásek patřících různým slabikám?
9. Zda může mezi vokály v pečlivější výslovnosti být vsunut ráz?
10. Zdá je výslovnost bez rázu možná?
11. Za jakých okolností vzniká dále různoslabičné spojení samohlásek?
12. Zda se vokály mohou v pečlivější výslovnosti splynout?
13. Zda se v české slabice mohou setkat dva vokály?
14. Za jakých okolností může existovat spojení „konsonant + vokál“?
15. Zda užíváme rázu, když různoslabičné spojení „konsonant + vokál“ je v češtině mezi slovy?
16. Kde je ráz zvláště vhodný?
17. Jaká může být párová souhláska před vokálem v různoslabičném spojení „konsonant + vokál“ mezi slovy?

18. Jak vypadá situace po slabičné předložce nebo mezi složkami kompozita?
19. Zda najdeme výslovnost s rázem po předponě končící souhláskou?
20. Zda ráz je nutný po neslabičné předložce, i když tu o slabičný šev nejde: [s^ʔuchem], odliš od [suchem], [k^ʔotcí], odliš od [kotcí] od „kotec“.
21. Zda ve stejnoslabičném spojení konsonant + vokál (+ konsonant) dochází mezi svahy a jádrem slabiky k akomodaci?
22. Souhláskové skupiny existují v češtině uvnitř jedné slabiky nebo přes hranice slabik?
23. Zda se sousedící souhlásky velmi často sblíží ve svých vlastnostech?
24. Je tato asimilace větší uvnitř jedné slabiky nebo přes hranice slabik?
25. Zda je asimilace v češtině základním typem změn realizací?
26. Mezi kterými hláskami asimilace probíhá?
27. Zda všechny asimilace obligatorní?
28. Zda při nich vznikají poziční alofony fonémů?
29. Asimilace znělosti je v češtině obligatorní nebo fakultativní?
30. Zda se asimilace znělosti odráží v psaném jazyce?
31. Mezi kterými hláskami probíhá?
32. Co je podkladem asimilace znělosti?
33. Jak při spojitě výslovnosti znělostně asimilují realizace fonémů patřících různým výrazům?
34. Který typ asimilace znělosti je základní?
35. Kterou asimilaci nazýváme regresivní či zpětnou?
36. Kterou asimilaci nazýváme progresivní či postupnou?
37. Která asimilace znělosti – regresivní nebo progresivní – je v češtině obvyklá?
38. S kterým fonémem tvoří znělostní pár foném /h/?
39. Jak se vyslovuje ve spisovném jazyce skupina vzniklá předponou /s/ a základem začínajícím na /h/ a psaná tedy sh-?
40. Která z těchto dvou variant je obvyklá v Čechách?
41. Zda pak výrazy se skupinou vzniklou předponou /s/ a základem začínajícím na /h/ mají dubletní výslovnost?
42. Zda tak vznikají homofony?
43. Zda jdou podobné dublety také u nověji tvořených slov?
44. Jak se chová souhláska /h/ na švů slov?
45. Jak se chová foném /v/?
46. Zda foném /v/ má aktivní asimilační schopnost?
47. Co je zvláštnosti fonému /ř/ z pohledu znělosti?
48. Zda na fonetické úrovni podléhá v sousedství neznělých párových souhlásek asimilaci?

49. Jak se chová foném /ř/ po předložce, předponě a na švů slov?
50. Zda se asimilace znělosti účastní sonory?
51. Které souhlásky mohou před nimi stát?
52. Artikulační asimilace je obligatorní nebo fakultativní?
53. Ve které mluvě je artikulační asimilace běžnější?
54. Kterých hlásek se artikulační asimilace týká?
55. Jak probíhá artikulační asimilace?
56. Zda se artikulační asimilace se v písmu odrážejí dost pravidelně?
57. Který typ artikulační asimilace ve spisovném jazyce najdeme především?
58. Zda typem artikulační asimilace je také změkčování předopatrových závěrových /d/, /t/, /n/ před palatálami /d'/, /t'/, /ň'/?
59. Zda je podobná asimilace spisovná?
60. Co to je „asimilace způsobu artikulace“?
61. Jak probíhá asimilace způsobu artikulace na fonetické úrovni?
62. Zda výslovnost sousedících stejných nebo v realizaci blízkých fonému se může stát ortoepickým problémem?
63. Za jakých okolností sousedící stejné nebo v realizaci blízké fonémy jsou vyslovovány zdvojeně?
64. Za jakých okolností sousedící stejné nebo v realizaci blízké fonémy jsou vyslovovány zjednodušeně?
65. Zda existuje možnost i v těchto případech shledat zdvojování výslovnosti?
66. Zda se v kultivovaném projevu splývají skupiny sykavek a polosykyvek?
67. Jaké obměny ve skupinách alveolárních souhlásek jsou součástí spisovné výslovnosti?
68. Zda se spisovně sblíží jině souhlásky?
69. Zda vypouštění souhlásek ve skupinách je časté?
70. S čím bývá spojeno vypouštění souhlásek ve skupinách?

KLÍČE

1.	Zda v proudu řeči dochází k vzájemnému ovlivňování realizací fonémů, především těch, které spolu bezprostředně sousedí.	Ano. V proudu řeči dochází k vzájemnému ovlivňování realizací fonémů, především těch, které spolu bezprostředně sousedí.
2.	Co je důsledkem tohoto ovlivňování?	Důsledkem ovlivňování jsou pro ortoepii podstatné obměny realizací.

3.	V čem jsou také zvláštnosti?	Zvláštnosti jsou také v realizaci fonémů nebo jejich skupin před pauzou a po ní.
4.	Zda se mění výslovnost konsonantů po pauze?	Po pauze se výslovnost konsonantů nemění.
5.	Co když slovo po pauze začíná vokálem?	Pokud v této pozici stojí vokál, předchází mu ráz: ['ano], ['odnesla to], ['určitě to 'udělal].
6.	Zda na konce slova před pauzou může být vysloven znělý párový konsonant?	Ne. Výslovnost konce slova před sebekratší pauzou je v češtině místem, kde nemůže být vysloven znělý párový konsonant (dochází k neutralizaci znělosti) a nahrazuje ho párový zvuk neznělý: [závodem], ale [závot], [zubem], ale [zup], [vítahem], ale [vítach], [stavu], ale [staf].
7.	Co se stává před pauzou v méně pečlivé výslovnosti?	Před pauzou se v méně pečlivé výslovnosti prodlužují samohlásky a závěrové souhlásky mohou být oslabené.
8.	Kde se v češtině dochází ke spojení samohlásek patřících různým slabikám?	V češtině dochází ke spojení samohlásek patřících různým slabikám nejčastěji na hranici slov.
9.	Zda může mezi vokály v pečlivější výslovnosti být vsunut ráz?	Ano. Fakultativně je mezi vokály v pečlivější výslovnosti vsunut ráz: ['bilo 'určeno].
10.	Zdá je výslovnost bez rázu možná?	Výslovnost bez rázu je možná, není však vhodné porušit hranice slov.
11.	Za jakých okolností vzniká dále různoslabičné spojení samohlásek?	Různoslabičné spojení samohlásek vzniká dále při vnitřním předělu.
12.	Zda se vokály mohou v pečlivější výslovnosti splynout?	Vokály by neměly v pečlivější výslovnosti splynout: [do'ucha] i [do-ucha], odliš od (pan) [do'ucha]; [do'opisovat] i [do-opisovat], odliš od [dopisovat].
13.	Zda se v české slabice mohou setkat dva vokály?	Dva vokály v jedné slabice v českých slovech neexistují.

14. Za jakých okolností může existovat spojení „konsonant + vokál“?
- Spojení „konsonant + vokál“ existuje jak v jedné slabice, tak přes hranice slabiky.
15. Zda užíváme rázu, když různoslabičné spojení „konsonant + vokál“ je v češtině mezi slovy?
- Mezi slovy je možno fakultativně předsunout před vokál ráz: ['připravít 'uvítání], ['vipil'asi 'dvje 'piva].
16. Kde je ráz zvláště vhodný?
- Ráz je zvláště vhodný tam, kde je slabika s vokálem přízvučná.
17. Jaká může být párová souhláska před vokálem v různoslabičném spojení „konsonant + vokál“ mezi slovy?
- Párová souhláska před vokálem může být pouze neznělá: ['zavaš 'obvas], [kup 'ocet].
18. Jak vypadá situace po slabičné předložce nebo mezi složkami kompozita?
- Po slabičné předložce nebo mezi složkami kompozita je situace podobná jako mezi slovy: [nat'oknem], [bes'únavi], [púl'obrat]; spisovné je však i vyslovení „spojité“: [nadoknem], [bez únavi], [púlobrat].
19. Zda najdeme výslovnost s rázem po předponě končící souhláskou?
- Po předponě končící souhláskou najdeme výslovnost s rázem jen při zvýraznění tvoření slova: *podúředník* – [podúředník], zřídka [pot'úředník]; často mizí i hranice slabik ([po-dú-řed-ník]).
20. Zda ráz je nutný po neslabičné předložce, i když tu o slabičný šev nejde: [s'uchem], odliš od [suchem], [k'otci], odliš od [kotci] od „kotec“.
- Ráz je nutný po neslabičné předložce, i když tu o slabičný šev nejde: [s'uchem], odliš od [suchem], [k'otci], odliš od [kotci] od „kotec“.
21. Zda ve stejnoslabičném spojení konsonant + vokál (+ konsonant) dochází mezi svahy a jádrem slabiky k akomodaci?
- Ano. Ve stejnoslabičném spojení konsonant + vokál (+ konsonant) dochází mezi svahy a jádrem slabiky k akomodaci: tak vzniká například nazalizace vokálů ležících mezi nosními souhláskami nebo obměny pozice jazyka ve slabikách /ki/ a /ku/.

22.	Souhláskové skupiny existují v češtině uvnitř jedné slabiky nebo přes hranice slabik?	Souhláskové skupiny existují v češtině jak uvnitř jedné slabiky (<i>stlát, u-štvat</i>), tak přes hranice slabik (<i>před-po-ví-dat, rov-nat</i>) a vznikají i na švů slov, pokud mezi nimi není pauza (<i>zameť to, ten nápad nebyl jeho</i>).
23.	Zda se sousedící souhlásky velmi často sbližují ve svých vlastnostech?	Ano. Sousedící souhlásky se velmi často sbližují (asimilují) ve svých vlastnostech.
24.	Je tato asimilace větší uvnitř jedné slabiky nebo přes hranice slabik?	Uvnitř slabiky je takové sblížení největší.
25.	Zda je asimilace v češtině základním typem změn realizací?	Ano. Asimilace je v češtině základním typem změn realizací.
26.	Mezi kterými hláskami asimilace probíhá?	Probíhá mezi všemi hláskami s příznakem konsonantnosti, neúčastní se jí klouzavé souhlásky a vokály.
27.	Zda všechny asimilace obligatorní?	Ne. Některé z asimilací jsou obligatorní, jiné jen fakultativní.
28.	Zda při nich vznikají poziční alofony fonémů?	Ano. Vznikají při nich poziční alofony fonémů.
29.	Asimilace znělosti je v češtině obligatorní nebo fakultativní?	Asimilace znělosti je ve spisovné češtině obligatorní či zákonitá.
30.	Zda se asimilace znělosti odráží v psaném jazyce?	V psaném jazyce se vlivem etymologického a historického principu českého pravopisu neodráží.
31.	Mezi kterými hláskami probíhá?	Probíhá mezi pravými konsonanty, neúčastní se jí sonory a souhlásky klouzavé.
32.	Co je podkladem asimilace znělosti?	Podkladem změny je artikulační činnost hlasového ústrojí, která se asimilací zjednodušuje: není nutno měnit kmitání hlasivek v průběhu malého úseku promluvy.

33. Jak při spojitě výslovnosti znělostně asimilují realizace fonémů patřících různým výrazům? Pokud druhý výraz začíná znělou souhláskou, kdyžto první výraz končí znělostně párovou souhláskou, při spojitě výslovnosti souhláška na konci toho prvního výrazu bude také zněla, například [ten 'doklad 'znáš] (znělost se zachovala) nebo ['tag bich to 'ned'elal] (znělost vznikla).
34. Který typ asimilace znělosti je základní? Základní je však vyrovnání znělosti pravých konsonantů sousedících v jediném slově.
35. Kterou asimilaci nazýváme regresivní či zpětnou? Je-li pro výsledné znění skupiny rozhodující poslední konsonant, jde o asimilaci regresivní (zpětnou): *shoda*, vyslovujeme [zhoda].
36. Kterou asimilaci nazýváme progresivní či postupnou? Řídí-li se znělost skupiny prvním konsonantem, vzniká asimilace progresivní (postupná): *shoda*, vysl. [schoda].
37. Která asimilace znělosti – regresivní nebo progresivní – je v češtině obvyklá? V češtině je obvyklá asimilace regresivní: [stezička], ale [steska], [prosit], ale [prozba], [riba], ale [ripka], [rozdat], ale [rostočit], [odbor], ale [otpor], [v bi'e], ale [f sudu], [g domu], ale [kpostelí]; je i v přejatých slovech, např. [ortopédem], ale [ortopétka], [adheze], ale [atstrát]. Výjimky jsou u /h/, /v/, /ř/.
38. S kterým fonémem tvoří znělostní pár foném /h/? Foném /h/ je znělý a tvoří znělostní pár s velárním /ch/.
39. Jak se vyslovuje ve spisovném jazyce skupina vzniklá předponou /s/ a základem začínajícím na /h/ a psaná tedy sh-? Ve spisovném jazyce se skupina vzniklá předponou /s/ a základem začínajícím na /h/ a psaná tedy sh- vyslovuje buď celá zněle (tj. podle regresivních zásad asimilace; [zhořet]), nebo nezněle (tj. /h/ se asimiluje progresivně: [schořet]).
40. Která z těchto dvou variant je obvyklá v Čechách? Ta poslední, když /h/ se asimiluje progresivně: [schořet].

41. Zda pak výrazy se skupinou vzniklou předponou /s/ a základem začínajícím na /h/ mají dubletní výslovnost? Ano. Tyto výrazy pak mají dubletní výslovnost i když se píšou jen jedním způsobem: [zhoda], [zháňet], [zhazovat], [zhledat] nebo [schoda], [scháňet], [schazovat], [schledat]
42. Zda tak vznikají homofony? Ano. Vznikají tak některé homofony: [schlad'it] od shladit i schladit, [scházet] od scházet i sházet.
43. Zda jdou podobné dublety také u nověji tvořených slov? Ne. U nověji tvořených slov dublety nejsou: [zhluk], [zhoblovat].
44. Jak se chová souhláska /h/ na švů slov? Na švů slov se /h/ chová jako znělá souhláska: [g holiči], [maž ho fkapse]
45. Jak se chová foném /v/? Foném /v/ tvoří znělostní pár s /f/ a podléhá asimilaci stejně jako jiné znělé fonémy: [lavečká], ale [láfka], [vdechne], ale [f'írá], [v domech], ale [fpokojích]; i na konci před pauzou je pouze [f]: [zastavit], ale [zastaf].
46. Zda foném /v/ má aktivní asimilační schopnost? Ne. Aktivní asimilační schopnost foném /v/ nemá a může před ním stát konsonant jak znělý, tak neznělý: jde o stejný jev jako u sonor: [tvoje] – [dvoje], [sval] – [zval], [žvatlat] – [švem], [k vod'e] – [pod vámi].
47. Co je zvláštností fonému /ř/ z pohledu znělosti? Zvláštnost fonému /ř/ je v tom, že nemá na fonologické úrovni neznělý protějšek.
48. Zda na fonetické úrovni podléhá v sousedství neznělých párových souhlásek asimilaci? Ano. Na fonetické úrovni podléhá v sousedství neznělých párových souhlásek asimilaci jak progresivní: [přihláška], [kapři], [křídlo], tak regresivní [dviřka], [bařtípán]; před pauzou se uplatní jen neznělé [ř]: [zvjeř], [nevjeř].
49. Jak se chová foném /ř/ po předložce, předponě a na švů slov? Po předložce, předponě a na švů slov se chová /ř/ jako znělá souhláska: [g řece], [václav říkal], [před ředitelem], [podřezat].

50. Zda se asimilace znělosti účastní sonory?
 Sonory /l/, /r/, /m/, /n/, /ň/ a klouzavé /j/ se asimilace znělosti neúčastní.
51. Které souhlásky mohou před nimi stát?
 Mohou před nimi stát jak znělé, tak neznělé párové souhláskové fonémy: [sleva] – [zleva], [tráva] – [dravá], [smije] – [zmije], [sňat] – [znát], [sní] – [zní], [sjednat] – [zjednat].
52. Artikulační asimilace je obligatorní nebo fakultativní?
 Artikulační asimilace je fakultativní.
53. Ve které mluvě je artikulační asimilace běžnější?
 Běžnější je v rychlé mluvě, mnohdy je dokonce substandardní.
54. Kterých hlásek se artikulační asimilace týká?
 Týká se všech hlásek s příznakem konsonantnosti, tedy jak pravých souhlásek, tak sonor.
55. Jak probíhá artikulační asimilace?
 Při artikulační asimilaci se vzájemně přizpůsobují místo nebo způsob tvoření sousedících souhlásek a oba procesy probíhají někdy současně.
56. Zda se artikulační asimilace se v písmu odrážejí dost pravidelně?
 Ne. Artikulační asimilace se v písmu odrážejí jen ojedinele.
57. Který typ artikulační asimilace ve spisovném jazyce najdeme především?
 Ve spisovném jazyce najdeme především asimilaci artikulačního místa. Podléhají realizace fonému /n/ před velárami /k/, /g/ a výsledkem je pak výslovnost „velárního“ [ŋ]: [skleŋka], [paneŋka], [hlaviŋka], [tanŋo], [biŋgo]. Obdobným případem je vznik „retozubného“ [μ] v málo frekventovaném spojení /m/ + /v/, /m/ + /f/: [traμvaj], [niμfa].
58. Zda typem artikulační asimilace je také změkčování předopatrových závěrových /d/, /t/, /n/ před palatálami /dʲ/, /tʲ/, /nʲ/?
 Ano. Také změny realizací předopatrových závěrových /d/, /t/, /n/ před palatálami /dʲ/, /tʲ/, /nʲ/ tak zvané změkčování, jsou posunem místa artikulace: tvoří se tak výslovnostní dublety [sedʲní] i [sed-ňi], [aňdʲel] i [andʲel], [poledʲní] i [po-

- /ň/? *ledňi*].
59. Zda je podobná asimilace spisovná? Pokud je mezi fonémy předěl, není asimilace spisovná [*pred d'edečka*], [*nad ňi*], [*oddělit*], [*snat ňegdi jindi*].
60. Co to je „asimilace způsobu artikulace“? O asimilace způsobu artikulace mluvíme tehdy, když obě nové hlásky se vyslovují spolu jediným artikulačním pohybem.
61. Jak probíhá asimilace způsobu artikulace na fonetické úrovni? Na fonetické úrovni probíhá taková asimilace mezi ústními a nosními hláskami tvořenými na tomtéž místě: místo dvou závěrů se uskutečňuje jen jeden a rozlišení probíhá pomocí měkkého patra: [*jedna*], [*kupme*], [*utnu*], [*lampa*], nesprávně i [*klemba*]; podobně splývají artikulační pohyby /dl/, /tl/, /n/ se sousedním /l/: [*metla*], [*jedla*], [*malta*].
62. Zda výslovnost sousedících stejných nebo v realizaci blízkých fonému se může stát ortoepickým problémem? Ano. Ortoepickým problémem se může stát výslovnost sousedících stejných nebo v realizaci blízkých fonému.
63. Za jakých okolností sousedící stejné nebo v realizaci blízké fonémy jsou vyslovovány zdvojeně? Pokud je mezi sousedícími stejnými nebo v realizaci blízkými fonémy předěl vnější nebo vnitřní, je třeba vyslovit je zdvojeně. Jde o spojitou artikulaci odlišnou jak od jedné souhlásky, tak od dvou samostatných. Často je zdvojení souhlásek jediným prostředkem vyjádření předělu: [*'oškřab 'brambori*], [*'dones si 'korunu*], [*máš 'šťestí*], odliš od [*má 'šťestí*]; podobně [*oddací*], [*rozzárit*], [*nejjižnější*], [*poddolovat*], [*rosštepit*], [*půllitre*], [*čtverrohí*], [*zlomme*].
64. Za jakých okolností sousedící stejné nebo v realizaci blízké fonémy jsou vyslovovány zjednodušeně? V ostatních případech je základní výslovnost zjednodušená: [*mňeká*], [*pana*], [*viší*], [*babičin*].

65. Zda existuje možnost i v těchto případech shledat zdvojování výslovnosti? Ano. V pečlivějších projevech i tu najdeme zdvojování výslovnosti, zvláště tam, kde existuje možnost záměny: [křeččl] – [křečl], [tíšl] – [tíššl], nebo u přivlastňovacích přídavných jmen: [kociččin], [hrdliččin zval 'ku lásce 'hlas].
66. Zda se v kultivovaném projevu splývají skupiny sykavek a polosykavek? Ne. Skupiny sykavek a polosykavek v kultivovaném projevu nesplývají [babice], [hesčl], [hráčská], [snasšl].
67. Jaké obměny ve skupinách alveolárních souhlásek jsou součástí spisovné výslovnosti? Součástí spisovné výslovnosti jsou obměny ve skupinách alveolárních souhlásek: okluzíva /t/, /d/ + konstriktiva /s/, /z/, /š/, /ž/ se vyslovují společně jako semiokluzíva: [vječl], [děcká], [husčl], velmi pečlivě i [vjetšl], [dětská], [hustšl].
68. Zda se spisovně sbližují jiné souhlásky? Ne. Jiné souhlásky se spisovně nesbližují, správně tedy [kňešská], [otcofská], [dotčená].
69. Zda vypouštění souhlásek ve skupinách je časté? Ne. Vypouštění souhlásek ve skupinách není časté.
70. S čím bývá spojeno vypouštění souhlásek ve skupinách? Vypouštění souhlásek ve skupinách bývá spojeno s určitým slovem nebo tvarem slova: *jsem, jsi* ... se například spisovně vyslovuje [sem], [sɪ] ... Výslovnost [jsem], [jsɪ] ... je pečlivá; častěji se uplatní při důrazu: ['mislím → tedi 'jsem↓].

7. FONOLOGICKÉ CIZOSTI V ČEŠTINĚ VÝSLOVNOST PŘEJATÝCH SLOV

65. Při přejímání se cizí slova přizpůsobují češtině. Nejméně adaptované jsou **citátové výrazy** <...> zachovávající cizí grafiku a výslovnost: *persona grata*, vysl. [ˈpersóna ˈgráta], *chateau*, vysl. [ša ˈtó], *chargé d'affaires*, vysl. [šar ˈžé da ˈfér], *fair play*, vysl. [ˈfér ˈplej]; s češtinou splývají **slova zdomácnělá**, jejichž cizí původ odhalí až etymologie (*škola*, *košile*). Mezi těmito krajními póly leží množství výrazů adaptovaných jen v některých rysech. Na druhé straně s cizími slovy přicházejí do češtiny nové, periferní prvky.

Cizí slova **přejímají** přízvuk na první slabice a české střídání párových souhlásek: [*hibrit*], ale [*hibridní*], [*piroga*], ale [*pirok*]. Podobně se uplatní výslovnost [ŋ] a [μ]: *tank*, vysl. [taŋk], *beduinka*, vysl. [beduɨŋka], *amfora*, vysl. [aμfora]. Fonémy původních jazyků, které čeština nemá, jsou nahrazovány nejbližším českým: *western*, vysl. [vestern], [vestrŋ], nebo jejich kombinací: *rinkem*, vysl. [riŋkem], *ringem*, vysl. [riŋgem].

Periferními fonémy patřícími do cizích slov je v češtině /ó/ (*našeho domu*, ale *kolínského domu*, tj. chrámu <...>), ze souhlásek /f/, /g/, zcela nové /ž/ a minimálně využívané /z/ <...>.

Do specifík přejatých slov patří i některé kombinace fonémů. Je to především **hiát**; v cizích slovech nastává nejen při předělu, ale i uvnitř slova. Spojení se vyslovují plynule se zachováním obou vokálů: [*chaotická*], [*koala*], [*vakuum*]; ráz se může objevit jen u kompozit: [*mini?interrupce*], [*super?aktivní*] i [*superaktivní*]. Ve skupině, kde je prvním vokálem /i/, se vyslovuje **hiátové /j/** *studium*, vysl. [studijum], *filologie*, vysl. [filologije].

Trvalým problémem je v cizích slovech **grafém s** a **z** a jeho výslovnost: psané *s* se v mnoha případech mezi samohláskami vyslovovalo a vyslovuje jako [z] a tato výslovnost postupně ovlivnila i grafiku: *penze*, *trezor*, *tuberkulóza*, *fantazie*, *riziko*, *univerzita*, *gymnázium* atd.; psát v těchto případech s není chyba, je to jen zastaralé. V příponě **-ismus**, **-ismus** a odvozeninách lze psát spisovně jak tradiční *s*, tak (ve shodě s výslovností) *z*: *organismus* i *organizmus*, *spasmus* i *spazmus*; dvojí psaní je (ve shodě s hovorovou výslovností) i u *slov diskuse* (i *diskuze*), *režisér* (i *režizér*), *disertace* (i *dizertace*), *resort* (i *rezort*), *renesance* (i *renezance*). Sblížení grafiky s výslovností je výhodné zvláště pro ty, kdo píší jen sporadicky.

Písmeno *z* se, a to ve shodě s výslovností v nepřímých pádech a odvozeninách, nověji píše také u slov končících na *-s* (*-z*) po *l*, *r*, *m*, *n*: *kurz*, *kurzista*, *kurzovně*, *pulzní*, *reverz*; správné je samozřejmě i (starší) *-s*: *kurs*, *puls*...

Výslovnostní problém může činit nečeský **grafém x**. Skupina *ex* se vyslovuje před vokálem nebo znělou párovou souhláskou jako [gz]: [*egzistovat*], [*egzotická*], [*egzhumovat*], jinde se čte *x* jako [ks]: [*eksponent*], [*kse-roks*], [*eksministr*].

Málo zkušených mluvčích si někdy neuvědomují, že v základu cizích slov grafické spojení **di, ti, ni** znamená vyslovené [di], [ti], [ni]: *diktovat*, vysl. [dik-tovat], *nitrolak*, vysl. [nitrolak], *titul*, vysl. [titul], někdy dokonce i [dī], [tī]: [lokomotiva] i [lokomotiva], [recidiva] i [rieidiva]. Někdy chybí povědomí i u slov českých, např. psané *tis* je české slovo s výslovností [tīs].

U českých slov platí, že spisovné psaní může být vodítkem pro výslovnost. U přejatých slov je situace odlišná, pravopis se řídí zásadami, v nichž má spisovné znění jen podružnou úlohu, a časté jsou **dublety** jak ve výslovnosti, tak v psaní. Tak např. psané *-ura, -urní* se vyslovuje dlouze i krátce: *manufaktura*, vysl. [manufaktura] i [manufaktúra], *agenturní*, vysl. [agenturní] i [agentúrní]. U samohlásek *i, e, o* jsou někdy dublety i v **písmu**: *-in/-in* (*benzín* i *benzín*), *-iv/-iv* (*archív* i *archív*), *-iva/-iva* (*defenziva* i *defenzíva*), *-ivum/-ivum* (*pasívum* i *pasívum*), *-ivní/-ivní* (*masivní* i *masivní*), *-erie/-erie* (*draperie* i *drapérie*), *-on/-ón* (*citron* i *citrón*), *-onek/-ónek* (*balónek* i *balónek*), *-onka/-ónka* (*fazonka* i *fazonka*), *-ped/-péd* (*logoped* i *logopéd*) atd.

Pravopis i výslovnost přejatých slov se rychleji mění, zejména u výrazů, které nemají povahu termínů: *lunchmeat* i *lančmít*, *leader* i *lídr*. Tyto změny probíhají před našimi očima. Počeštěné podoby cizích slov jsou běžné v publicistice, vědecké texty mohou, hlavně u termínů, udržovat psaní tradičnější: *analýsa*, běžně *analýza*, *filosofie*, běžně *filozofie*. Pokud na kvalitě mluveného i psaného projevu záleží, ověříme si raději správnost v příslušné příručce.

Cizími prvky jsou v textech také nečeská **vlastní jména**. Jména známějších osobností mají již ustálenou zvukovou podobu včetně náhrady nečeských hlásek: *Victor Hugo*, vysl. [igo], *Shakespeare*, vysl. [šejkspír], *Chaplin*, vysl. [čepplin]. Jména z exotických jazyků často vyslovujeme podle toho, jak se jméno do češtiny transkribuje (*Sunjatsen*, vysl. [sun-jatsen]). Problém vzniká, chybí-li odhad národnosti nositele: spisovatelka *G. Steinová* nebyla např. Němka, a čte se tedy [stajnová]. U jmen pro nás nových musíme nahlédnout do encyklopedií; tvůrci takových prací by naopak měli předpokládat potíže uživatelů a informace o výslovnosti jmen důsledně uvádět.

Křestní jména osobností se dříve počesťovala (*anglická královna Viktorie*, *francouzský král Ludvík XV.*), dnes se nemění (*španělský král Juan Carlos*, vysl. [chuan karlos]). I tu je nutno si úzus ověřit.

Podobně je tomu se jmény zeměpisnými. U nich nemůže být vodítkem výslovnost v původním jazyce (*Mexiko* např. vyslovujeme česky [meksiko], nikoli [méchiko], jak by odpovídalo španělštině), ale někdy ani grafika. Časté jsou dublety (*Michigan* – [mišigen] i [mičigen]) a některá jména mají i zcela počeštěnou podobu (*Jižní Dakota*, *Jamajka* apod). Připravujeme-li závažnější projev, výslovnost si raději ověříme např. v dodatku Slovníku spisovné češtiny.

Cizojazyčné **názvy uměleckých děl** mají v českém textu obvykle charakter citátu a vyslovují se pokud možno původní výslovností.

ZVUKOVÁ STAVBA ČEŠTINY A JEJÍ GRAFICKÝ ZÁZNAM

66. Zvuková a psaná podoba dnešní češtiny jsou relativně samostatné. Čeština užívá **hláskového písma**, tj. pomocí písmen (grafémů) zaznamenává zvuk výrazu rozložený na segmenty, hlásky. Jde vlastně o písmo fonologické, neboť se zaznamenávají pouze hlásky rozlišující význam, tedy intuitivně vydělované fonémy.

Slabičný způsob psaní se uplatnil méně: skupina písmen se při něm čte společně a jejich platnost se mění: např. český grafém *ě* v psaném *dě* značí /d'/ + /e/, zatímco skupina *vě* odpovídá spojení /v/ + /je/, *mě* je /m/ + /ňe/.

V některých případech se užívá i **psaní ideografické**: konvenční značkou se zapisuje pojem. Tato značka bývá mezinárodní a čte se v různých jazycích různě. Takovými ideogramy jsou číslice, chemické značky nebo matematické a fyzikální symboly atd. Číslice se píše bez tečky, pokud označují číslovku základní, mají-li se číst jako číslice řadové, patří za ně tečka: *20 stran* = dvacet stran, *strana 20* = strana dvacet, *20. strana* = dvacátá strana. Pokud jde o základní číslovku, dělá se mezi ní a označením jednotek mezera, chybí-li, jde o záznam jediného slova: *60 W* = šedesát wattů, *60W* = šedesátiwattová, např. žárovka. Je samozřejmé, že číselný údaj a označení jednotek patří na jeden řádek. Pro psaní matematických a podobných textů platí vnitřní normy.

Z hlediska uživatele jsou důležité zásady, jimiž se řídí užívání písmen při psaní, **ortografie (pravopis)**. V **českém lexikálním pravopise** (psaní jednotlivých slov) dominuje princip **fonologický**, tradičně označovaný i jako fonetický (termín vznikl v době, kdy ještě fonologie neexistovala): z grafiky lze poznat celkem jednoznačně znění slova, což usnadňuje **funkci vybavovací** a umožňuje bez znalosti mnoha různých pravidel a výjimek identifikovat znění výrazu. Této funkci slouží také další principy českého pravopisu, **principy etymologický a historický**. Ty však narušují jednoduchý vztah fonému a grafému a tím poněkud komplikují uskutečnění druhého úkolu pravopisu – **funkce zaznamenávací**, a to především na úrovni elementárního učení na základní škole. Jsou v českých slovech odrazem tradic psaného jazyka, u přejatých slov ukazují také na jejich postupnou integraci do češtiny. U českých slov se tyto tradiční formy psaní mění pouze ojediněle, u přejatých slov jsou naopak změny dosti časté.

68. V psaní jednotlivých slov (**pravopis lexikální**) se vedle **fonologického principu** uplatňuje i **princip historický**, který vede k tomu, že v grafice se zachovávají značky i pro zvuky, které již ztratily fonologickou funkci: v češtině je to psaní *y, ý* v kořenech slov i koncovech, dva grafémy pro označení dlouhého *u* (*ú* a *ů*), ale i psaní *z* ve slovech jako *zpěv, ztráta, zkouška*

nebo *ž* ve slově *už*. Historický princip odlišuje frekventované **homofony**: *být-bít*, *býlí-bílí-bílý*, *mýt-mít*. V podstatě historickým je i princip **etymologický**: psaná podoba zachovává jednotu morfému bez ohledu na znělostní obměny: píšeme proto v Nom. *dub* podle [*dubu*], [*dubem*], *tužka* podle [*tužek*], *vítězství* podle stavby slova *vítěz+stv+í*, a to i tam, kde již není stavba slova zřetelná: *vše* podle *veškery*. Jiné alternace v písmu obsaženy jsou: *vozit* – *vožený*; *zasadit* – *zasazený*; *rána* – *ran*.

Pravopisu se věnuje ve školní výuce mnoho pozornosti. Problém činí v českých slovech zejména **psaní y, ý nebo i, í** po souhláskách *b, f, l, m, p, s, v, z*, které nemá oporu ve spisovné výslovnosti. Vedle znalosti „vybraných slov“ je totiž pro bezchybné psaní potřebná i elementární schopnost vnímat slovtvorné souvislosti: se slovem *sýr* např. souvisí *sýrárna* a *syřidlo*, nikoli *však šíření* jako způsob likvidace plísní; s *mlýn* souvisí přímo *mlýnář* a *mlýnice*, ale k *mlít* má daleko blíže *mleč*; *pysk* nesouvisí s *pískáním*, ve slově *visutý není* předpona *vy-* atd.

Podobně je tomu s volbou *ú* a *ů* pro záznam dlouhého */ú/*: *ú* je na počátku slova nebo po předponě a ve složených slovech: *účast* a *zúčastnit se*, *ústav* a *celoústavní*, a také v přejatých slovech a citoslovcích (*pedikúra*, *bů*), jinde je *ů*, které často v tvarech slova alternuje s *o* (*půl* – *polovina*, *sůl* – *solí*).

I jinde je pravopis odrazem stavby slova: rozdíl *ě* a *je*, *mě* a *mně* je toho dokladem: *objetí* (*objímat*), ale *oběti* (*obětovat*), podobně *rozumně* (*rozumný*), ale *lakomě* (*lakomý*). Také rozdíl předpon *s-* a *z-* (*sběh lidí*, ale *vojenský zběh*; *sbít prkna*, ale *zbit psa*) je věcí významu těchto předpon.

Správné označování hranic slova, psaní dohromady nebo zvlášť (*politicko-ekonomický* k „politická ekonomie“ proti *politicko-ekonomický* k „politika a ekonomie“, *větněčlenský* k „větný člen“, *česko-slovenské* k „vzájemné vztahy Čechů a Slováků“) souvisí s pochopením významu a stavby pojmenování <...>.

Problémem je pro píšící **volba velkého písmene**. To je totiž (kromě začátku věty) signálem vlastního jména. Psaní jmen osob, názvů obcí, jmen institucí nebo uměleckých děl je ustáleno a většinou nečiní potíže. U více-slovných názvů se v češtině na rozdíl od jiných jazyků píše velké jen první písmeno (*Česká televize*, *Český svaz bojovníků za svobodu*, *Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy*); výjimku tvoří pouze případy, kdy je součástí vlastního jména jiné vlastní jméno (*Univerzita Karlova*). Ve jménech obcí se píše velkým písmenem vše kromě předložky (*Nové Město nad Metují*), zatímco u zeměpisných jmen včetně názvů ulic se obecné jméno za součást názvu nepokládá (*mys Dobré naděje*, *náměstí Svobody*). U složených názvů ulic či restaurací píšeme velkým písmenem i slovo po předložce (*ulice Na Rozhraní*, *hostinec U Pípy*). Při hodnocení pravopisu je nutno být u velkých písmen tolerantní, protože se někdy (např. u zájmen v dopisech) užívají i pro vyjádření úcty nebo je některá instituce a její složka pokládána pisatelem za

(místně) významnou, a proto pro ni volí velké písmeno bez ohledu na názor čtenáře.

69. Pravopis však není jen věcí izolovaných výrazů. Vedle psaní slovních základů jednotlivých slov je důležitý i **pravopis morfologický**, psaní koncovek ohebných slovních druhů. Potíže vznikají po „obojetných“ souhláskách *b, f, l, m, p, s, v, z* a cizím *x* především v maskulinum, kde se některé koncovky vzorů liší jen psaním *-i* a *-y* (*s pány – s muži*). V případech, kde je vzor skloňování jednoznačný, je situace celkem bez problémů: *holubi* podle *páni*, *holuby* podle *pány*. Aplikace tohoto jednoduchého pravidla ovšem předpokládá znalost standardních koncovek.

V některých případech dochází ke kolizi principu psát po pravopisně měkkých souhláskách (*ž, š, č, ř, c, j, d', t', ň*) vždy měkké *-i* s obvyklým zakončením vzoru. Je to u m. typu *předseda* a f. typu *žena*, k nimž patří i subst. *s -a* po měkké souhláске: v nich se píše samozřejmě *-i* měkké (*od pana Máci; svolali všechny báči; dostal jsem to od Dáši; vystavili jsme skici*). Jinak patří jména končící měkkou souhláskou vždy k měkkému vzoru. Jen několik hovorových neživotných substantiv končících na *-c* patří ke vzoru tvrdému a má po *-c* tvrdé *-y* (např. *kecy, trucey*). V případě tzv. tvrdých souhlásek (*h, ch, k, r, d, t, n, g*) pravopisný problém nenastává, eventuální měkké *-i* vzoru vede k alternaci souhlásky: *dobrodruh – dobrodruzi, zpěvák – zpěváci*, po *d, t, n*, pak samo psaní *di, ti, ni* je vlastně záznamem alternace.

V praxi vznikají pravopisné potíže u sklonění subst., kde není příslušnost ke vzoru jednoznačná (kolísají např. subst. *chrchel, kotel* <...>), a také tam, kde je v nespisovném úzu odlišné sklonění (např. moravské substandardní *dopytla*), které vede k nesprávnému přiřazení slova k vzoru a v důsledku toho k pravopisné chybě <...>.

Pravopis syntaktický obráží vztahy mezi slovy v rámci výpovědi i přes její hranice (např. při shodě), pravidla užívání interpunkčních znamének (. , ! ? ; : ... – –) zase souvisejí s pochopením významových vztahů ve výpovědi a zachytí i některé základní komunikační funkce (otázku, zvolání). Umístění interpunkčních znamének je věcí významového členění promluvy a nemusí odpovídat pauzám nebo intonémům skutečné výslovnosti: např. ve větě *Vím, co chceš*, velmi pravděpodobně nebude po prvním slově polokadence, ale interpunkční znaménko tam patří, neboť jde o konec první části souvětí.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Co se stává s cizími slovy při přejímání?
2. Která přejatá slova jsou nejméně adaptovaná?
3. Která přejatá slova jsou nejvíce adaptovaná?
4. Co můžeme říci o většině přejatých slov, která leží mezi těmito krajními póly?

5. Zda cizí slova přejímají přízvuk na první slabice a české střídání párových souhlásek?
6. Čím jsou nahrazovány fonémy původních jazyků, které čeština nemá?
7. Které periferní fonémy patřící do cizích slov čeština zná?
8. Které kombinace foném patří do specifik přejatých slov?
9. Proč trvalým problémem je v cizích slovech grafém *s* a *z* a jeho výslovnost?
10. Proč výslovnostní problém může činit nečeský grafém *x*.
11. Proč málo zkušených mluvčích mohou mít problémy s grafickým spojením *di, ti, ni*?
12. Proč málo zkušených mluvčích mohou nesprávně vyslovovat také české slovo „tis“.
13. Zda u českých slov platí, že spisovné psaní může být vodítkem pro výslovnost.
14. Zda situace je stejná i u slov přejatých?
15. Zda pravopis a výslovnost přejatých slov jsou v češtině stabilní?
16. V jakém stylu jsou běžné počestěné podoby cizích slov?
17. Zda situace je podobná i ve vědeckých textech?
18. Co máme dělat, pokud nám na kvalitě mluveného i psaného projevu záleží?
19. Zda jsou cizími prvky v textech také nečeská vlastní jména?
20. Zda jména známějších osobností mají již ustálenou zvukovou podobu včetně náhrady nečeských hlásek?
21. Jak vyslovujeme jména z exotických jazyků?
22. Kdy může vzniknout problém při čtení cizího jména?
23. Co máme dělat při čtení jmen pro nás nových?
24. Jaká je situace s křestními jmény osobností?
25. Jaká je situace se jmény zeměpisnými?
26. Co máme udělat ohledně těch cizích jmen, když připravujeme závažnější projev?
27. Jaká je situace s cizojazyčnými názvy uměleckých děl?
28. Zda zvuková a psaná podoba dnešní češtiny jsou relativně samostatné?
29. Co znamená tvrzení, že čeština užívá hláskového písma?
30. Zda můžeme mluvit také o slabičném způsobu psaní?
31. Zda se v některých případech užívá i psaní ideografické?
32. Jak se píše číslice – s tečkou nebo bez tečky?
33. Jak se píše základní číslovky – s mezerou nebo bez mezery mezi ní a označením jednotek?
34. Jak se řekne česky ortografie?
35. Co můžeme definovat ortografií?
36. Který princip dominuje v českém lexikálním pravopise?
37. Co míníme tvrzením, že psaný text má funkci vybavovací?

38. Jak fonologický princip psaní jednotlivých slov usnadňuje funkci vybavovací?
39. Zda funkci vybavovací slouží také další principy českého pravopisu, a to principy etymologický a historický?
40. K čemu vede princip historický českého pravopisu?
41. K čemu může napomoci princip historický českého pravopisu?
42. Jaký vztah k principu historickému má princip etymologický?
43. Zda se pravopisu věnuje ve školní výuce mnoho pozornosti?
44. Problém činí v českých slovech zejména psaní *y, ý* nebo *i, í* po souhláskách *b, f, l, m, p, s, v, z*?
45. Co je zapotřebí pro bezchybné psaní vedle znalosti „vybraných slov“?
46. Zda je s volbou *ú* a *ů* pro záznam dlouhého /ú/ situace podobná?
47. S čím souvisí správné označování hranic slova, psaní dohromady nebo zvlášť?
48. Zda je pro píšící může být problémem volba velkého písmene?
49. Zda potíže činí psaní jmen osob, názvů obcí, jmen institucí nebo uměleckých děl?
50. Jak to s psaním velkých písmen u víceslovných názvů?
51. Jak to s psaním velkých písmen ve jménech obcí a u zeměpisných jmen?
52. Co píšeme velkým písmenem u složených názvů ulic či restaurací?
53. K čemu ještě se mohou být užívané psaní velkým písmenem?
54. Kde vznikají potíže při psaní koncovek ohebných slovních druhů?
55. Co obráží pravopis syntaktický?
56. S čím souvisejí pravidla užívání interpunkčních znamének?
57. Zda umístění interpunkčních znamének musí odpovídat pauzám nebo intonémům skutečné výslovnosti?

KLÍČE

1.	Co se stává s cizími slovy při přejímání?	Při přejímání se cizí slova přizpůsobují češtině.
2.	Která přejatá slova jsou nejméně adaptovaná?	Nejméně adaptované jsou citátové výrazy zachovávající cizí grafiku a výslovnost: <i>persona grata</i> , vysl. [ˈpersóna ˈgráta], <i>chateau</i> , vysl. [ša ˈtó], <i>chargé d'affaires</i> , vysl. [šar ˈžé da ˈfěr], <i>fair play</i> , vysl. [ˈfěr ˈplej]
3.	Která přejatá slova jsou nejvíce adaptovaná?	S češtinou splývají slova zdomácnělá, jejichž cizí původ odhalí až etymologie (<i>škola, košile</i>).
4.	Co můžeme říci o většině	Mezi těmito krajními póly leží množ-

- přejatých slov, která leží mezi těmito krajními póly?
5. Zda cizí slova přejímají přízvuk na první slabice a české střídání párových souhlásek?
6. Čím jsou nahrazovány fonémy původních jazyků, které čeština nemá?
7. Které periferní fonémy patřícími do cizích slov čeština zná?
8. Které kombinace fonému patří do specifík přejatých slov?
9. Proč trvalým problémem je v cizích slovech grafém *s* a *z* a jeho výslovnost?
- ství výrazů adaptovaných jen v některých rysech.
- Ano. Cizí slova přejímají přízvuk na první slabice a české střídání párových souhlásek: [hibrit], ale [hibridní], [piroga], ale [pirok].
- Fonémy původních jazyků, které čeština nemá, jsou nahrazovány nejbližším českým: *western*, vysl. [vestern], [vestrɚn], nebo jejich kombinací: *rinkem*, vysl. [riŋkem], *ringem*, vysl. [riŋgem].
- Periferními fonémy patřícími do cizích slov je v češtině /ó/ (*našeho domu*, ale *kolínského dómu*, tj. chrámu), ze souhlásek /f/, /g/, zcela nové /ž/ a minimálně využívané /z/.
- Je to především hiát, který v cizích slovech nastává nejen při předělu, ale i uvnitř slova. Spojení se vyslovují plynule se zachováním obou vokálů: [chaotická], [koala], [vakuum]; ráz se může objevit jen u kompozit: [mini-interrupte], [superaktivní] i [superaktivní]. Ve skupině, kde je prvním vokálem /i/, se vyslovuje hiátové /j/ *studium*, vysl. [studijum], *filologie*, vysl. [filologije].
- Psané *s* se v mnoha případech mezi samohláskami vyslovovalo a vyslovuje jako [z] a tato výslovnost postupně ovlivnila i grafiku: *penze*, *trezor*, *tuberkulóza*, *fantazie*, *riziko*, *univerzita*, *gymnázium* atd. Psát v těchto případech *s* není chyba, je to jen zastaralé. V příponě *-ismus*, *-ismus* a odvozeninách lze psát spisovně jak tradiční *s*, tak (ve shodě s výslovností) *z*: *organismus* i *organizmus*, *spasmus* i *spazmus*; dvojí psaní je (ve shodě s hovorovou výslovností) i u *slov diskuse* (i *diskuze*), *režisér* (i *režizér*), *disertace* (i

- dizertace*), *resort* (i *rezort*), *renaissance* (i *renezance*). Sblížení grafiky s výslovností je výhodné zvláště pro ty, kdo píšou jen sporadicky.
10. Proč výslovnostní problém může činit nečeský grafém *x*. Skupina *ex* se vyslovuje před vokálem nebo znělou párovou souhláskou jako [gz]: [*egzistovat*], [*egzotická*], [*egzhumovat*], jinde se čte *x* jako [ks]: [*eksponent*], [*kseroks*], [*eksministr*].
11. Proč málo zkušených mluvčích mohou mít problémy s grafickým spojením *di*, *ti*, *ni*? Málo zkušených mluvčích si někdy neuvědomují, že v základu cizích slov grafické spojení **di**, **ti**, **ni** znamená vyslovené [di], [ti], [ni]: *diktovat*, vysl. [*diktovat*], *nitrolak*, vysl. [*nitrolak*], *titul*, vysl. [*titul*], někdy dokonce i [di], [ti]: [*lokomotiva*] i [*lokomotiva*], [*recidiva*] i [*recidiva*].
12. Proč málo zkušených mluvčích mohou nesprávně vyslovovat také české slovo „tis“? Někdy chybí povědomí i u slov českých, například psané *tis* je české slovo s výslovností [tis].
13. Zda u českých slov platí, že spisovné psaní může být vodítkem pro výslovnost. Ano. U českých slov platí, že spisovné psaní může být vodítkem pro výslovnost.
14. Zda situace je stejná i u slov přejatých? Ne. U přejatých slov je situace odlišná, pravopis se řídí zásadami, v nichž má spisovné znění jen podružnou úlohu, a časté jsou dublety jak ve výslovnosti, tak v psaní. Tak například psané *-ura*, *-urní* se vyslovuje dlouze i krátce: *manufaktura*, vysl. [*manufaktura*] i [*manufaktúra*], *agenturní*, vysl. [*agenturní*] i [*agentúrní*]. U samohlásek *i*, *e*, *o* jsou někdy dublety i v písmu: *-in/-ín* (*benzín* i *benzín*), *-iv/-ív* (*archív* i *archív*), *-iva/-íva* (*defenziva* i *defenzíva*), *-ivum/-ívum* (*pasivum* i *pasívum*), *-ivní/-ívní* (*masivní* i *masívní*), *-erie/-érie* (*draperie* i *drapérie*), *-on/-ón* (*citron* i *citrón*), *-onek/-ónek* (*balónek* i *balónek*), *-onka/-ónka* (*fazonka* i *fa-*

- zonka), *-ped/-péd* (*logoped* i *logopéd*) atd.
15. Zda pravopis a výslovnost přejatých slov jsou v češtině stabilní?
Ne. Pravopis i výslovnost přejatých slov se rychleji mění, zejména u výrazů, které nemají povahu termínů: *lunchmeat* i *lančmít*, *leader* i *lídr*.
16. V jakém stylu jsou běžné počestěné podoby cizích slov?
Počestěné podoby cizích slov jsou běžné v publicistice.
17. Zda situace je podobná i ve vědeckých textech?
Ne. Vědecké texty mohou, hlavně u termínů, udržovat psaní tradičnější: *analysa*, běžně *analýza*, *filosofie*, běžně *filozofie*.
18. Co máme dělat, pokud nám na kvalitě mluveného i psaného projevu záleží?
Pokud na kvalitě mluveného i psaného projevu záleží, ověřujeme si raději správnost v příslušné příručce.
19. Zda jsou cizími prvky v textech také nečeská vlastní jména?
Cizími prvky jsou v textech také nečeská vlastní jména.
20. Zda jména známějších osobností mají již ustálenou zvukovou podobu včetně náhrady nečeských hlásek?
Ano. Jména známějších osobností mají již ustálenou zvukovou podobu včetně náhrady nečeských hlásek: *Victor Hugo*, vysl. [*igo*], *Shakespeare*, vysl. [*šejkspír*], *Chaplin*, vysl. [*čeplin*].
21. Jak vyslovujeme jména z exotických jazyků?
Jména z exotických jazyků často vyslovujeme podle toho, jak se jméno do češtiny transkribuje (*Sunjatsen*, vysl. [*sun-jatsen*]).
22. Kdy může vzniknout problém při čtení cizího jména?
Problém vzniká, chybí-li odhad národnosti nositele: spisovatelka *G. Steinová* nebyla například Němka, a čte se tedy [*stajnová*].
23. Co máme dělat při čtení jmen pro nás nových?
U jmen pro nás nových musíme nahlédnout do encyklopedií; tvůrci takových prací by naopak měli předpokládat potíže uživatelů a informace o výslovnosti jmen důsledně uvádět.
24. Jaká je situace s křestními jmény osobností?
Křestní jména osobností se dříve počestňovala (*anglická královna Viktorie*, *francouzský král Ludvík XV.*), dnes se nemění (*španělský král Juan Carlos*, vysl. [*chuan karlos*]). I tu je nutno si

25. Jaká je situace se jmény zeměpisnými?
 úzus ověřit. Podobně je tomu se jmény zeměpisnými. U nich nemůže být vodítkem výslovnost v původním jazyce (*Mexiko* například vyslovujeme česky [meksi-ko], nikoli [méchiko], jak by odpovídalo španělštině), ale někdy ani grafika. Časté jsou dublety (*Michigan* – [miši-gen] i [mičigen]) a některá jména mají i zcela počeštěnou podobu (*Jižní Dakota, Jamajka* apod).
26. Co máme udělat ohledně těch cizích jmen, když připravujeme závažnější projev?
 Připravujeme-li závažnější projev, výslovnost si raději ověříme například v dodatku Slovníku spisovné češtiny.
27. Jaká je situace s cizojazyčnými názvy uměleckých děl?
 Cizojazyčné názvy uměleckých děl mají v českém textu obvykle charakter citátu a vyslovují se pokud možno původní výslovností.
28. Zda zvuková a psaná podoba dnešní češtiny jsou relativně samostatné?
 Ano. Zvuková a psaná podoba dnešní češtiny jsou relativně samostatné.
29. Co znamená tvrzení, že čeština užívá hláskového písma?
 To znamená, že čeština pomocí písmen grafémů zaznamenává zvuk výrazu rozložený na segmenty, hlásky. Jde vlastně o písmo fonologické, neboť se zaznamenávají pouze hlásky rozlišující význam, tedy intuitivně vydělované fonémy.
30. Zda můžeme mluvit také o slabičném způsobu psaní?
 Slabičný způsob psaní se uplatnil méně: skupina písmen se při něm čte společně a jejich platnost se mění: například český grafém *ě* v psaném *dě* značí /d'/ + /e/, zatímco skupina *vě* odpovídá spojení /v/ + /je/, *mě* je /m/ + /ňe/.
31. Zda se v některých případech užívá i psaní ideografické?
 Ano. V některých případech se užívá i psaní ideografické: konvenční značkou se zapisuje pojem. Tato značka bývá mezinárodní a čte se v různých jazycích různě. Takovými ideogramy jsou číslice, chemické značky nebo mate-

32. Jak se píše číslice – s tečkou nebo bez tečky?
 matické a fyzikální symboly atd. Číslice se píše bez tečky, pokud označují číslovku základní, mají-li se číst jako číslice řadové, patří za ně tečka: *20 stran* = dvacet stran, *strana 20* = strana dvacet, *20. strana* = dvacátá strana.
33. Jak se píše základní číslovky – s mezerou nebo bez mezery mezi ní a označením jednotek?
 Pokud jde o základní číslovku, dělá se mezi ní a označením jednotek mezera, chybí-li, jde o záznam jediného slova: *60 W* = šedesát wattů, *60W* = šedesátiwattová, například žárovka. Je samozřejmé, že číselný údaj a označení jednotek patří na jeden řádek. Pro psaní matematických a podobných textů platí vnitřní normy.
34. Jak se řekne česky ortografie?
 Je to pravopis.
35. Co můžeme definovat ortografii?
 Z hlediska uživatele je to soubor důležitých zásad, jimiž se řídí užívání písmen při psaní.
36. Který princip dominuje v českém lexikálním pravopise?
 V českém lexikálním pravopise (psaní jednotlivých slov) dominuje princip fonologický, tradičně označovaný i jako fonetický (termín vznikl v době, kdy ještě fonologie neexistovala): z grafiky lze poznat celkem jednoznačně znění slova
37. Co míníme tvrzením, že psaný text má funkci vybavovací?
 To znamená, že z psaného textu pochopíme obsah sdělení.
38. Jak fonologický princip psaní jednotlivých slov usnadňuje funkci vybavovací?
 Fonologický princip umožňuje bez znalosti mnoha různých pravidel a výjimek identifikovat znění výrazu.
39. Zda funkci vybavovací slouží také další principy českého pravopisu, a to principy etymologický a historický?
 Ano. Těto funkci slouží také další principy českého pravopisu, principy etymologický a historický.
40. K čemu vede princip historický českého pravopisu?
 Princip historický vede k tomu, že v grafice se zachovávají značky i pro

- pisu?
- zvuky, které již ztratily fonologickou funkci: v češtině je to psaní *y, ý* v kořenech slov i koncovkách, dva grafémy pro označení dlouhého *u* (*ú* a *ů*), ale i psaní *z* ve slovech jako *zpěv, ztráta, zkouška* nebo *ž* ve slově *už*.
41. K čemu může napomoci princip historický českého pravopisu? Historický princip českého pravopisu odlišuje frekventované homofony: *být-bít, býlí-bíli-bílý, mýt-mít*.
42. Jaký vztah k principu historickému má princip etymologický? V podstatě historickým je i princip etymologický: psaná podoba zachovává jednotu morfému bez ohledu na znělostní obměny: píšeme proto v nominativu *dub* podle [*dubu*], [*dubem*], *tužka* podle [*tužek*], *vítězství* podle stavby slova *vítěz+stv+í*, a to i tam, kde již není stavba slova zřetelná: *vše* podle *veškerý*. Jiné alternace v písmu obsaženy jsou: *vozit – vožený; zasadit – zasazený; rána – ran*.
43. Zda se pravopisu věnuje ve školní výuce mnoho pozornosti? Ano. Pravopisu se věnuje ve školní výuce mnoho pozornosti.
44. Problém činí v českých slovech zejména psaní *y, ý* nebo *i, í* po souhláskách *b, f, l, m, p, s, v, z*? Problém činí v českých slovech zejména psaní *y, ý* nebo *i, í* po souhláskách *b, f, l, m, p, s, v, z*, protože nemá oporu ve spisovné výslovnosti.
45. Co je zapotřebí pro bezchybné psaní vedle znalosti „vybraných slov“? Vedle znalosti „vybraných slov“ je totiž pro bezchybné psaní potřebná i elementární schopnost vnímat slovo-tvorné souvislosti: se slovem *sýr* například souvisí *sýrárna* a *syřidlo*, nikoli však *síření* jako způsob likvidace plísni; s *mlýn* souvisí přímo *mlýnář* a *mlýnice*, ale k *mlít* má daleko blíže *mleč*; *pysk* nesouvisí s *pískáním*, ve slově *visutý není* předpona *vy-* atd.
46. Zda je s volbou *ú* a *ů* pro záznam dlouhého /ú/ situace podobná? Ano. Podobně je tomu s volbou *ú* a *ů* pro záznam dlouhého /ú/: *ú* je na počátku slova nebo po předponě a ve složených slovech: *účast* a *zúčastnit se, ústav* a *celoustavní*, a také v přēja-

- tých slovech a citoslovcích (*pedikúra, bú*), jinde je *ů*, které často v tvarech slova alternuje s *o* (*půl – polovina, sůl – soli*).
47. S čím souvisí správné označování hranic slova, psaní dohromady nebo zvlášť?
Správné označování hranic slova, psaní dohromady nebo zvlášť (*politicko-koekonomický* k „politická ekonomie“ proti *politicko-ekonomický* k „politika a ekonomie“, *větměčlenský* k „větný člen“, *česko-slovenské* k „vzájemné vztahy Čechů a Slováků“) souvisí s pochopením významu a stavby pojmenování.
48. Zda je pro píšící může být problémem volba velkého písmene?
Ano. Problémem je pro píšící volba velkého písmene.
49. Zda potíže činí psaní jmen osob, názvů obcí, jmen institucí nebo uměleckých děl?
Ne. Psaní jmen osob, názvů obcí, jmen institucí nebo uměleckých děl je ustáleno a většinou nečiní potíže.
50. Jak to s psaním velkých písmen u víceslovných názvů?
U víceslovných názvů se v češtině na rozdíl od jiných jazyků píše velké jen první písmeno (*Česká televize. Český svaz bojovníků za svobodu, Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy*); výjimku tvoří pouze případy, kdy je součástí vlastního jména jiné vlastní jméno (*Univerzita Karlova*).
51. Jak to s psaním velkých písmen ve jménech obcí a u zeměpisných jmen?
Ve jménech obcí se píše velkým písmenem vše kromě předložky (*Nové Město nad Metují*), zatímco u zeměpisných jmen včetně názvů ulic se obecné jméno za součást názvu nepokládá (*mys Dobré naděje, náměstí Svobody*).
52. Co píšeme velkým písmenem u složených názvů ulic či restaurací?
U složených názvů ulic či restaurací píšeme velkým písmenem i slovo po předložce (*ulice Na Rozhraní, hostinec U Pípy*).
53. K čemu ještě se mohou být užívané psaní velkým písmenem?
Někdy (například u zájmen v dopisech) se velká písmena užívají pro vyjádření úcty, nebo je některá institu-

- ce a její složka pokládána pisatelem za významnou, a proto pro ni volí velké písmeno bez ohledu na názor čtenáře. Potíže vznikají po „obojetných“ souhláskách *b, f, l, m, p, s, v, z* a cizím *x*, kde se některé koncovky vzorů liší jen psaním *-i* a *-y*.
54. Kde vznikají potíže při psaní koncovek ohebných slovních druhů? Potíže vznikají po „obojetných“ souhláskách *b, f, l, m, p, s, v, z* a cizím *x*, kde se některé koncovky vzorů liší jen psaním *-i* a *-y*.
55. Co obráží pravopis syntaktický? Pravopis syntaktický obráží vztahy mezi slovy v rámci výpovědi i přes její hranice.
56. S čím souvisejí pravidla užívání interpunkčních znamének? Pravidla užívání interpunkčních znamének (*. , ! ? ; : ... — —*) zase souvisejí s pochopením významových vztahů ve výpovědi a zachytí i některé základní komunikační funkce (otázku, zvolání).
57. Zda umístění interpunkčních znamének musí odpovídat pauzám nebo intonémům skutečné výslovnosti? Ne. Umístění interpunkčních znamének je věcí významového členění promluvy a nemusí odpovídat pauzám nebo intonémům skutečné výslovnosti. Například ve větě *Vím, co chceš*, velmi pravděpodobně nebude po prvním slově polokadence, ale interpunkční znaménko tam patří, neboť jde o konec první části souvětí.

8. HLÁSKOSLOVNÝ SYSTÉM ZÁPADOSLOVANSKÝCH KMENOVÝCH NÁŘEČÍ PŘED ROZPADEM SLOVANSKÉ JAZYKOVÉ JEDNOTY

ÚVODNÍ POZNÁMKY

1. 1. Při zkoumání hláskoslovného vývoje češtiny je třeba vycházet z poslední fáze jednotné slovanštiny před rozpadem slovanské jazykové jednoty, z tak zvané *praslovanštiny*. Praslovanský hláskoslovný systém onoho období lze se značnou pravděpodobností rekonstruovat srovnáním hláskové stavby jednotlivých slovanských jazyků. Koncem praslovanské doby nelze sice již mluvit o naprosté jazykové jednotě Slovanů, avšak rozdíly mezi jednotlivými částmi slovanského jazykového celku se týkaly pouze některých jednotlivostí, které pak vytvářely charakteristické znaky praslovanských nářečních skupin. Sám hláskoslovný systém těchto praslovanských nářečních skupin byl však jako celek značně jednotný: slovanské dialekty měly v tomto období jednotnou zásobu samohlásek (rozdíly byly někde ve výslovnosti) a jen velmi málo rozlišenou soustavu souhlásek; rovněž prosodické prostředky, to jest přízvuk, slabičná intonace a kvantita, byly v podstatě stejné (rozdíly byly hlavně v jejich využití). Srovnání rekonstruovaného hláskoslovného systému, který měla čeština jako jeden ze západoslovanských dialektů, a nejstarších historických svědectví o českém jazyce nám umožňuje poznat změny, které nastaly v českém hláskoslovném systému na přechodu od praslovanštiny k samostatnému vývoji češtiny.

2. Hláskové změny, které nastávají v období rozpadu praslovanštiny, zasahují a podstatně mění celou hláskoslovnou soustavu a přispívají k jazykové diferenciaci slovanského jazykového celku. Za rozhodující moment v hláskoslovném vývoji slovanských jazyků se obvykle považuje zánik a vokalizace jerů. Tato pronikavá změna je společná všem slovanským jazykům, vyplývá tedy ještě z vnitřních vývojových zákonitostí praslovanštiny, avšak v různosti jejích výsledků se již projevuje rozdílnost slovanské jazykové oblasti. Pozdější změny už nezasahují celou slovanskou oblast a probíhají většinou pouze v rámci jednoho jazyka nebo nanejvýš skupiny jazyků nejbližší příbuzných, například jen v jazycích západoslovanských nebo východoslovanských, v jazycích skupiny lechické, v češtině a slovenštině a podobně. V každém ze slovanských jazyků se uplatňují od té doby specifické vnitřní zákony jazykového vývoje, jež jsou dosti často značně odlišné od vývojových zákonů ostatních slovanských jazyků.

[Komárek 1958: 19-20]

VOKALISMUS

2. 1. Praslovanský vokalismus měl před zánikem a vokalizací jerů celkem 9 samohlásek ústních (*i, y, u, ь, ъ, e, o, ě, a*) a dvě samohlásky nosové (*ę, ǫ*). Samohlásky *i, u, e, o, a* se pravděpodobně svou výslovností příliš nelišily od dnešních českých samohlásek. Samohláska *i* byla vysoká, přední, nelabializovaná, *u* bylo vysoké, zadní a labializované. Vokál *e* byl střední, přední, nelabializovaný, kdežto *o* bylo střední, zadní a labializované. Samohláska *a* byla nízká, zadní a nelabializovaná. Pravděpodobná (ovšem zase pouze relativní) výslovnost ostatních samohlásek byla pak tato:

2. *y* byl vysoký, zadní, nelabializovaný vokál, jehož výslovnost pravděpodobně připomínala dnešní ruské *ы*. Fonetické vlastnosti samohlásky *y* souvisely s jejím původem: vznikla delabializací starého *ū*, srov. například lat. *sūnūs*, slovan. *synъ* nebo staroind. *dhūmah*, slovan. *dymъ*.

3. Pokud jde o *ě* (*cěna, měsěць, děte*), není jeho výslovnost zcela bezpečně známa. Většina slovanských jazyků má za ně v historickém období zavřený diftong *ie*, [až na tak zvanou bulharsko-lechitskou skupinu (polština, polabština, bulharština, makedonština), kde to byl nejspíš otevřený přední monofong, snad s náběhy k diftongické výslovnosti – asi *ä* nebo *eä*. – *A.I.*]. <...>

Pro historické období staré češtiny je třeba předpokládat pro *ě* zavřenou výslovnost *ie*.

4. Hlávky *ь* a *ъ* byly neurčité vokály, které vznikly v praslovanštině redukcí krátkých samohlásek *ĩ* a *ũ* (srov. slovan. *ъdova* a lat. *vīdua*, slovan. *synъ* a lat. *sūnūs*); proto se u nich pro nejstarší období předpokládá zvuková platnost velmi krátkého *ĩ* a *ũ* (na rozdíl od *ū* byla však samohláska *ъ* pravděpodobně nelabializovaná). Obvykle se zdůrazňuje, že jsou to samohlásky redukováné, tedy ještě kratší než ostatní krátké samohlásky, avšak je možné, že jejich rozdíl od ostatních praslovanských samohlásek byl spíše kvalitativní. Koncem praslovanského období jery svou kvalitou měnily, jak o tom svědčí jejich historické střídnice, a jejich výslovnost byla v různých praslovanských dialektech různá. V oblasti západoslovanské, tedy i v češtině, byla výslovnost obou jerů zřejmě e-ová. Jisté je dále to, že se jery ve všech pozicích nevyslovovaly stejně silně; je zde třeba rozlišovat postavení slabé na konci slova, před slabikou s jiným vokálem než jerem nebo před silným jerem (*synъ, danъ*, gen. sg. *dъne, sъna, sъvъcъ*), a postavení silné před slabikou se slabým jerem (*dъnъ, sъnъ*) [Označil jsem jednoduchým podškrtnutím postavení slabé, kdyžto dvojitým podškrtnutím postavení silné. – *A.I.*]. V postavení slabém byly jery silně redukovány a to je pak příčinou jejich pozdějšího zániku. <...>

5. Samohlásky *ę* a *ǫ* (*pęti, pomęnęti, ręka, dębъ*) byly jediné praslovanské nosové samohlásky (někdy se vysvětlují spíše jako klesavé dvojhásky s

nosovou složkou: *eN, oN*). Koncem praslovanského období se vyslovovala nosovka *ɛ* ve většině praslovanských nářečí (také v nářečí, které je základem češtiny) jako *ä*, nosovka *o* jako *o* nebo *u*; svědčí o tom jejich další vývoj. <...>

6. Fonetickými vlastnostmi samohlásek byly určeny i jejich vzájemné vztahy. V systému byly v protikladu samohlásky přední a zadní, *y* bylo prostřední; nosové samohlásky se lišily od všech ostatních svou nosovostí. Je tedy možno pro praslovanské dialekty, který byly základem češtiny, předpokládat koncem praslovanského období tento samohláskový systém:

<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>		
<i>ɨ</i>		<i>ʉ</i>		
<i>e</i>		<i>o</i>	<i>ɛ</i>	<i>o</i>
<i>ě</i>		<i>a</i>		

7. Všechny samohlásky neměly stejné možnosti spojovat se s předcházejícími souhláskami. Přední samohlásky stávaly po všech souhláskách kromě zadopatrových souhlásek *k, g, ch*; v tomto postavení se totiž *k, g, ch* již dříve změnilo [takzvanou první palatalizací v *č, (ž>)ž, š, a* takzvanou druhou palatalizací v *č, ž, š/š*. – *A.I.*]. <...>

Samohlásky *u, o, a* byly jediné zadní samohlásky, které mohly stát po měkkých souhláskách *p, b, m, v, n, l, r, c, ž, č, (d)ž, š, j*; [protože] samohlásky *o* a *ʉ* byly z těchto postavení vytlačeny první praslovanskou přehláskou *o > e, ʉ > ɨ*: *morjo > morje > moře, oʉcb > oʉcb* atd. <...>

8. Praslovánština původně neměla významotvornou kvantitu samohlásek, a to proto, že samohlásky byly buď jen krátké, nebo jen dlouhé. Pouze krátké byly samohlásky *ɨ, ʉ, e, o*, ostatní (*i, ě, u, a, y, ɛ, o*) byly pouze dlouhé; je to v souhlase s jejich původem: krátké samohlásky jsou střidnicemi indoevropských krátkých samohlásek <...> [*b < i, ʉ < ů, e < ě, o < ō, ā*. – *A.I.*], kdežto samohlásky dlouhé vznikly z dlouhých monofongů nebo diftongů <...> [*i < ī, eĭ, oĭ; ě < ē, oĭ, u < ou; a < ā, o y < ū*. – *A.I.*]. Tento stav se však ještě před koncem praslovanského období změnil: <...> [ve většině pozic až na jisté podmínky dlouhé samohlásky zkrátily, krátké samohlásky *e* a *o*, a také zkrácené dlouhé samohlásky se za jistých podmínek naopak prodloužily. – *A.I.*], takže všechny samohlásky kromě jerů mohly být krátké i dlouhé.

9. Slabikotvornou funkci měly kromě samohlásek také likvidy *l* a *r* – byly pak nositeli slabičné kvantity, přízvuku a intonace. Jejich povaha byla nejspíš poněkud jiná než povaha novočeských slabičných likvid: byly pravděpodobně provázeny neurčitým průvodním vokálem a s ním tvořily dlouhou likvidovou dvojhlásku. Neurčitý průvodní vokál byl dvojí kvality, přední nebo zadní, a byl pravděpodobně variantou obou jerů <...> [Staroslověnština 9. století má slabičné likvidy přední, které jsou označovány pomocí kombinací **рѣ, лѣ,**

například **прѣстѣ**, **влькѣ**, a slabičné likvidy zadní, které jsou označovány pomocí kombinací **рѣ**, **лѣ**, například **трѣгѣ**, **вльхѣ**. V 11. století rozdíl mezi likvidy označovanými jako **рѣ** nebo **рѣ** už neexistuje. – A.I.]

[Komárek 1958: 20-23]

KONSONANTISMUS

3. 1. Souhláskový systém západních dialektů praslovanštiny měl 27 souhlásek: tvrdé retnice *b, p, m, v*, změkčené retnice *b̃, p̃, m̃, ṽ*, zubnice *t, d, n, l, r*, palatály *j, ñ, l̃, r̃*, sykavky *s, z, ć, ź, š, ž* <...>, *č*, veláry *k, g, ch*.

2. Západoslovanský konsonantismus se přitom lišil od konsonantismu východoslovanského a jihoslovanského těmito rysy:

1. Měl měkké retnice za původní *pj, bj, mj, vj* proti retnicím s takzvaným *l* epenthetickým <...>.
2. Neměl měkkou sykavku *ś*, neboť původní *ch* dalo v západoslovanských jazycích při druhé a třetí palatalizaci *š*, a nikoliv *ś*.
3. Polosykavky *ć, ź* jsou tu střídnicí nejen za starší *k, g*, nýbrž také za praslovanské *kt (gt)* a rovněž za *tj, dj* <...>.

3. K ostatním souhláskám je třeba poznamenat toto: Likvida *l* se před zadními samohláskami vyslovovala tvrdě, asi jako *l* v dnešní ruštině nebo v některých českých nářečích, naopak *l̃* (< *lj*, například *voľa*) se vyslovovalo měkce, byla to souhláska palatální. Souhláska *v* nebyla retozubná, jako v dnešní češtině, nýbrž obouretná (neslabičné *u*). Souhláska *j* se vyslovovala jako neslabičné *ĵ*. Souhlásky *ñ, r̃*, které byly střídnicemi za původní *nj, rj* (*voňa* < *vonja*, *moře* < *morje*), byly palatální. Tupé sykavky *š, ž, č*, jež vznikly jednak první palatalizací velár (*uši, možešb, otyče*), jednak (*š* a *ž*) ze skupin *sj* a *zj* (*nošenb* < *nosjemb*, *voženb* < *vozjemb*), byly měkké. Pokud jde o zadopatrovou souhlásku *g*, není zcela vyloučeno, že vedle výslovnosti explozivní bylo již v praslovanštině v části dialektů (k nim by patřila i čeština) frikativní *ɣ* <...>.

4. Podstatným rysem praslovanského konsonantismu byla v tomto období palatalizace tvrdých souhlásek před předními samohláskami, například *ti: ty, mi: my* a podobně. Tato palatalizace nebyla sice významotvorná (měkkost nebo tvrdost souhlásek byla podmíněna následující samohláskou), ale měla velký význam pro další vývoj souhláskového systému. Není jisté, zda se v tomto období lišily měkké retnice vzniklé ze spojení se souhláskou *j* od retnic palatalizovaných před předními samohláskami; je možné, že obojí zněly stejně. Totéž lze říci také o měkkém *ř* z *rj* a *ř* před předními samohláskami.

Je však jisté, že se rozlišovalo *ñ* z *nj* od *ñ* před předními samohláskami a pravděpodobně také *l̃* od *l* <...>.

Pouze tvrdé byly souhlásky *k, g, ch*, poněvadž po nich nemohla stát přední samohláska <...>.

V předpokládané praslovanské podobě slov označujeme soustavně pouze významotvornou měkkost souhlásek, to jest u souhlásek *p, b, m, v, n, l, r* (z pův. *pj, bj* atd.), a dále měkkost souhlásek *č, ž, š*, vzniklých palatalizací velár.

Obvykle neoznačujeme měkkost poziční, a tedy nevýznamotvornou, před předními vokály.

Kde toho není zvláště zapotřebí, neoznačujeme ani *l* – tvrdé je každé *l* před zadní samohláskou (měkké *l' z lj* je vždy odlišeno diakritickým znaménkem).

[Komárek 1958: 23-24]

SLABIKA

4. 1. Praslovanština měla před zánikem slabých jerů pouze slabiky otevřené (končící samohláskou). Skupiny souhlásek tvořily vždy jednu slabiku s následujícím vokálem, na př. *ve-sti, je-tro* a pod. <...> Otevřenost praslovanské slabiky byla výsledkem řady praslovanských změn (zánik koncových souhlásek, vznik nosových samohlásek, monoftongizace diftongů, metathese likvid atd.). <...>

[Komárek 1958: 24-25]

PROSODICKÉ PROSTŘEDKY

Slovní přízvuk

5. 1. Praslovanština měla slovní přízvuk, a to volný, t. j. nebyl vázán na určitou slabiku ve slově, a pohyblivý, to jest mohl být v tvarech téhož slova na různých slabikách (na příklad nom. sg. *rō'ka*, ak. *ṛōkō, nō'ga, ṛnogō, go'ra, ḡorō*). Nejlépe zachovala místo praslovanského přízvuku do dnešních dob ruština.

[Komárek 1958: 26-27]

Slabičná intonace

2. Vedle přízvuku měla praslovanština slabičnou intonaci. Základnou, na níž se uplatňovaly intonační rozdíly, byly především dlouhé slabiky, přesněji dlouzí nositelé slabičnosti (vokály *ī, y, ū, ā, ē, ē, ō* a likvidové dvojhlásky, t. j. slabičné likvidy a skupiny *or, ol, er, el*). V dlouhých slabikách se rozlišoval původně dvojitý typ intonace: intonace *stoupavá* (ražená, akutová; označuje se `) s melodickým vrcholem na druhé moře délky (∪∪) a intonace *klesavá* (tažená, cirkumflexová; označuje se ^) s melodickým vrcholem na první moře (∪∪). Tónový pohyb v obou typech intonace byl snad vzestupně sestupný,

jenže v ražené intonaci převládala část vzestupná (/), v tažené intonaci část sestupná (\).

Krátké slabiky měly podle všeho původně pouze intonaci, v níž vzestupná i sestupná část byly v rovnováze (/; označuje se "). Později, koncem praslovanského období, vznikl tak zvanou metatonii (změnou intonace) z původní intonace tažené další typ intonace, tak zvaná intonace *novookutová* (označuje se '), jež byla pravděpodobně poněkud delší než starý akut (projevuje se to například v některých srbocharvátských čakavských dialektech a v polštině). Metatonii slabik akutovaných vznikla tak zvaná intonace *novocirkumflexová* (označuje se ~), jenže ta se v žádném slovanském jazyce neprojevuje jako zvláštní intonační typ, zcela splynula s intonací cirkumflexovou (v slovinštině se projevuje pouze tím, že na rozdíl od starého cirkumflexu zachovává své místo).

3. Stav praslovanských intonací můžeme zjistit, někdy ovšem jen přibližně, srovnávací metodou. Svědectví o starších intonačních poměrech dávájí především tyto jazyky: litevština, srbocharváština, slovinština, jež si zachovaly slabičnou intonaci, třebaže v pozměněné podobě, dále čeština, jejíž samohlásková kvantita se vyvíjela v těsné souvislosti s intonací a přízvukem, v některých případech polština, ruština, bulharština. <...>

4. Ještě před koncem praslovanského období došlo v rozložení přízvuků, intonací a kvantit k velmi podstatným změnám: a) Přízvuk se posouval vlivem intonace. b) Měnila se původní intonace slabik (tzv. metatonie). c) Krátily se staré délky v závislosti na místě ve slově a na délce slova. Tento stav intonací, přízvuku a kvantit byl pak východiskem dalšího vývoje kvantit v češtině. <...>

[Komárek 1958: 27-28]

VLIV J NA PŘEDCHÁZEJÍCÍ SOUHLÁSKY

6. 1. Tvrdé souhlásky se měnily v praslovanském období vlivem následujícího *j* v souhlásky měkké. Tato změna se týkala retnic *p, b, m, v*, dentál *d, t, n*, sykavek *s, z*, velár *k, g, ch* a likvid *r, l*. Čeština (i ostatní západoslovanské jazyky) měla shodně se skupinou jižní a východní za *nj* palatální *ň* (například *кѣп jemu > кѣ němu, сѣ коньѣтъ > сѣ коňѣтъ*), za *sj, zj* tupé sykavky *š, ž* (*носѣа > noša, возженѣ > voženѣ*), místo *kj, gj, chj* tupé sykavky *č, ž, š* (*плакѣо > plačō, лѣго > lěžō, духѣа > duša*), místo *lj, rj* palatály *l', r'* (*полѣе > pol'e, морѣе > moře*). Lišila se však (spolu s ostatními západoslovanskými jazyky) od jazyků jižních a východních střídnicemi za skupiny *pj, bj, mj* *vj* a *tj, dj* (stejný výsledek jako *tj* dávaly také skupiny *kt, gt* před samohláskou přední řady: *kt', gt' > k't' > t't' > t*).

2. Na rozdíl od východoslovanských a jihoslovanských jazyků, jež mají za původní *pj, bj, mj, vj* retnice *s* tak zvaným *l* epenthetickým – srov. stsl.

kroplja, rus. *грабли*, stsl. a rus. *zemlja* <...> – má čeština s ostatními západoslovanskými jazyky měkké retnice (*kropá*, *grabě*, *zema*). <...>

3. Skupiny *tj* (*kt*, *gt*) a *dj* se vyvíjely v různých slovanských jazycích různě; jako nejbližší střídnice těchto skupin a společné východisko střídnic v jednotlivých slovanských jazycích předpokládáme palatály *t'* a *d'*. V západoslovanských jazycích jsou za *tj* (*kt*, *gt*), *dj* střídnice *ć*, *ź*; například *světja* > *svieća*, *medja* > *meza* (> *meža*), *sadjati* > *sažati* (> *sažati*) a pod. Souhlásky *ć*, *ź* vznikly z původních *t'*, *d'* asibilací, u palatálních souhlásek *t'* a *d'* i v pozdějším vývoji velmi častou (srov. například asibilaci *t'* a *d'* v nářečích moravskoslovenských, například *d'ěti* > *zeci*, *t'ichý* > *cichy* a podobně, obdobné jevy v laštině, v nářečích slovenských, v polštině a j.).

Za skupiny *stj*, *zdj* měla čeština střídnice *šč*, *ždž*, například *pustjenъ* > *puščen*, *gyzdjenъ* > *gyždžen*. Obě tyto střídnice se zachovaly až do staré češtiny a teprve tam se (v západní polovině jazykového území) zjednodušily ve *št'*, *žd'*, skupina *ždž* dříve než *šč* (v památkách ze 14. století je *ždž* již archaismem, <...> kdežto *šč* je zcela běžné <...>).

[Komárek 1958: 32-33]

ZÁPADOSLOVANSKÉ ZVLÁŠTNOSTI PALATALIZACÍ VELÁR

7. 1. V praslovanštině proběhly 3 palatalizace velárních souhlásek, způsobené předními samohláskami. I. regresivní *k*, *g*, *ch* > *č*, (*d*)*ž*, *š* (*dž* se pravděpodobně již v psl. zjednodušilo v *ž* a udrželo se pouze ve skupině *ždž* < *zg* podobně jako *ždž* < *zdj*); například *pečešъ*, *možešъ*, *dyšešъ*; II. regresivní *k*, *g*, *ch* > *ć*, *ź*, *ś* nebo *š*; například *roće*, *noźe*, *muśe* // *muše*; III. progresivní *k*, *g*, *ch* > *ć*, *ź*, *ś* nebo *š*; například *otъćb*, *kъneźb*, *vbśb* // *vbšb*.

2. Západoslovanské jazyky mají proti ostatním dvěma jazykovým skupinám některé odchylné výsledky II. regresivní a III. progresivní palatalizace velár. Především je to střídnice za souhlásku *ch*: zatím co ve východoslovanských a jihoslovanských jazycích druhou a třetí palatalizací *ch* vznikalo *ś* (srov. například stsl. *vbśb* a rus. *вещь* z původního *vbchъ*, stsl. *o dušě* < *o duchě*, stsl. *duši* < *duchi* a pod.), má západní slovanština výsledek II. a III. palatalizace *ch* shodný s výsledkem I. palatalizace, totiž *š*; srov. čes. *veš(kery)*, *o duše*, *lenoši*. <...>

3. Na rozdíl od jazyků východoslovanských a jihoslovanských neprovedly západoslovanské jazyky II. regresivní palatalizaci ve skupinách *kv*, *gv*, t.j. ve skupinách, v nichž byla velára oddělena od *ě* souhláskou *v* (neslabičným *u*). Například *kuoit-* dalo v západoslovanských jazycích *kvěťb*, *guoizda* dalo *gvězda* proti jihoslovanskému a východoslovanskému *čvěťb*, *zvězda*. <...>

[Komárek 1958: 33-34]

SKUPINY *tl, dl*

8. Od východních a jižních dialektů praslovanštiny se západoslovanské dialekty odlišily dále tím, že zachovaly nezjednodušená skupiny *tl, dl*, například *čtblь, vedlь* proti východoslovanskému a jihoslovanskému *čьblь, velь*.

[Komárek 1958: 34]

METATHESE LIKVID

9. 1. Při této změně je třeba rozlišovat metathesi skupin *or, ol, er, el* před souhláskou uvnitř slova (*tort, tolt, tert, telt*) a na začátku slova (*ort, olt, ert, elt*). Střídnicemi za skupiny *tort, tolt, tert, telt* se čeština (i slovenština) liší nejen od jazyků východoslovanských (tam je tzv. plnohlási, například *зоро̀д, зóломо*), nýbrž i od ostatních jazyků západoslovanských, a naopak se shoduje s jazyky jihoslovanskými. Za skupiny *tort, tolt, tert, telt* vzniklo v češtině *trat, tlat, trět* (> *třět*), *tlět* (> *tlet*), například *gordь > grad, dolto > dláto, mergja > mřeža > mřežě, melko > mlěko > mléko* a pod. Délka nebo krátkost samohlásky závisí na intonaci: praslovanská ražená intonace (`) dává dlouhou samohlásku, intonace tažená (^) – krátkou samohlásku, (*vořna > rus. voróна, čes. vrána, vořнь > rus. vorон, čes. havran*). <...>

3. Střídnicemi za skupiny *ort, olt* (pro *ert, elt* nemáme bezpečné doklady) se čeština od jihoslovanských jazyků liší a shoduje se s ostatními jazyky západoslovanskými a východoslovanskými: za *ort, olt* je v češtině jednak *rat, lat*, jednak *rot, lot*. Například *Labe, labuť, lákati, lačný, lakomý, lani, lanitva* (= tvář), *rádlo*, ale *robiti, robota, rolí, rovný, roz-, rózha* (= prut, větev), *roždie, rožeň, lodí, loket, loni*. Předpokládá se, že různost střídnic je zde důsledkem různé intonace: *ořt, olť > rot, lot, ořt, olť > rat, lat*. <...>

4. Chronologie metathese likvid se obvykle určuje na základě slovanského názvu pro panovníka *král* (východoslov. *король*), jenž vznikl z vlastního jména Karla Velikého. Metathese by podle toho byla živá ještě v 9. století.

[Komárek 1958: 35-36]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Zda při zkoumání hláskoslovného vývoje češtiny je třeba vycházet z poslední fáze jednotné slovanštiny před rozpadem slovanské jazykové jednoty, z tak zvané *praslovanštiny*?
2. Jak můžeme rekonstruovat se značnou pravděpodobností praslovanský hláskoslovný systém onoho období?
3. Čeho se týkaly rozdíly mezi jednotlivými částmi slovanského jazykového celku v poslední fáze jednotné slovanštiny před rozpadem slovanské jazykové jednoty?

4. Proč můžeme tvrdit, že sám hláskoslovný systém těchto praslovanských nářečních skupin byl jako celek značně jednotný.
5. Díky čemu můžeme poznat změny, které nastaly v českém hláskoslovném systému na přechodu od praslovanštiny k samostatnému vývoji češtiny
6. Zda hláskové změny, které nastávají v období rozpadu praslovanštiny, zasahují a podstatně mění celou hláskoslovnou soustavu a přispívají k jazykové diferenciaci slovanského jazykového celku.
7. Který proces v hláskoslovném vývoji praslovanštiny je obvykle považován za rozhodující moment, který ukončil její existenci jako jednotného celku.
8. Proč zánik a vokalizaci jerů považujeme za konec praslovanské doby?
9. Zda pozdější změny zasahují celou slovanskou oblast?
10. Zda v každém ze slovanských jazyků se uplatňují od té doby specifické vnitřní zákony jazykového vývoje, jež jsou dosti často značně odlišné od vývojových zákonů ostatních slovanských jazyků?
11. Kolik samohlásek měl praslovanský vokalismus před zánikem a vokalizací jerů?
12. Které z těchto samohlásek se pravděpodobně svou výslovností příliš nelišily od dnešních českých samohlásek?
13. Zda je výslovnost *ě* zcela bezpečně známa?
14. Co má za tuto samohlásku v historickém období většina slovanských jazyků?
15. Které slovanské jazyky tvoří ve vztahu k výslovnosti *ě* v historickém období výjimku?
16. Jakou výslovnost pro *ě* je třeba předpokládat pro historické období staré češtiny?
17. Jak vznikli v praslovanštině a jak původně vypadali hlásky *ь* a *ѣ*?
18. Jaká zvuková platnost je pro hlásky *ь* a *ѣ* pro nejstarší období předpokládána?
19. Co svědčí o tom, že hlásky *ь* a *ѣ* koncem praslovanského období svou kvalitou měnily?
20. Zda výslovnost jerů (totiž hlásek *ь* a *ѣ*) byla v různých praslovanských dialektech stejná?
21. Jak se vyslovovaly jery v češtině?
22. Zda se jery ve všech pozicích nevyslovovaly stejně silně?
23. V jaké pozici měla hláska *ь* nebo *ѣ* postavení slabé?
24. V jaké pozici měla hláska *ь* nebo *ѣ* postavení silné?
25. Jaké byly jery v postavení slabém?
25. Jak se vyslovovala nosovka *ѣ* koncem praslovanského období v nářečí, které se později stalo základem češtiny?

26. Jak se vyslovovala nosovka *ŋ* koncem praslovanského období v nářečí, které se později stalo základem češtiny?
27. Podle čeho můžeme soudit o tom, jak se tyto nosovky v tuto dobu vyslovovaly?
28. Zda měly všechny samohlásky stejné možnosti spojovat se s předcházejícími souhláskami.
29. Po jakých souhláskách stávaly přední samohlásky?
30. Proč přední samohlásky nestávaly po zadopatrových souhláskách *k, g, ch*?
31. Které zadní samohlásky mohly stát po měkkých souhláskách *p, b, m, v, n, l, r, c, z, (ž>)ž, j* a proč jenom ony, nikoliv všechny zadní samohlásky?
32. Zda praslovanština původně měla významotvornou kvantitu samohlásek a proč?
33. Které samohlásky byly v praslovanštině pouze krátké?
34. Které samohlásky byly v praslovanštině pouze dlouhé?
35. Střídnicemi kterých indoevropských samohlásek jsou praslovanské krátké samohlásky?
36. Jak vznikly praslovanské dlouhé samohlásky?
37. Co se stalo ještě před koncem praslovanského období ohledně kvantity samohlásek?
38. Zda slabikotvornou funkci měly kromě samohlásek také likvidy *l* a *r*?
39. Které slabičné likvidy měla staroslověnština 9. století?
40. Zda v 11. století jsou zachovány rozdíly mezi staroslovenskými slabičnými likvidy předními a slabičnými likvidy zadními?
41. Kolik souhlásek měl souhláskový systém západních dialektů praslovanštiny?
42. Čím se zásadně lišil západoslovanský konsonantismus od konsonantismu východoslovanského:
43. Jak se vyslovovala likvida *l* před zadními samohláskami?
44. Zda souhláska *v* byla retozubná, jako v dnešní češtině?
45. Jak se vyslovovala v tomto období praslovanštiny souhláska *j*?
46. Zda souhlásky *n, r* byly v tomto období praslovanštiny palatální?
47. Zda tupé sykavky *š, ž, č* byly v praslovanštině měkké?
48. Jak se vyslovovala v tomto období praslovanštiny zadopatrová souhláska *g*?
49. Zda podstatným rysem praslovanského konsonantismu byla v tomto období palatalizace tvrdých souhlásek před předními samohláskami, na př. *ti: ty, mi: my* a pod.
50. Zda byla tato palatalizace významotvorná?
51. Zda praslovanština měla před zánikem slabých jerů pouze slabiky otevřené?

52. Výsledkem čeho byla otevřenost praslovanské slabiky?
53. Který současný slovanský jazyk nejlépe zachoval místo praslovanského přízvuku do dnešních dob?
54. Co míníme tím, že praslovanština měla volný slovní přízvuk?
55. Co míníme tím, že praslovanština měla pohyblivý slovní přízvuk?
56. Zda měla praslovanština vedle přízvuku slabičnou intonaci.
57. Co bylo základnou, na níž se uplatňovaly intonační rozdíly?
58. Jaké typy intonace se rozlišovaly původně?
59. Jak vypadal tónový pohyb v obou typech intonace?
60. Jak můžeme zjistit stav praslovanských intonací?
61. Které jazyky dávají svědectví o starších intonačních poměrech?
62. K jakým změnám v rozložení přízvuků, intonací a kvantit došlo ještě před koncem praslovanského období?
63. Co se stalo v praslovanském období s tvrdými souhláskami vlivem následujícího *j*?
64. Kterých souhlásek se tato změna týkala?
65. Které střídnice za praslovanskou kombinaci „souhláska + *j*“ měly pračeské dialekty praslovanštiny shodně se skupinou dialektů jižních a východních jazyků?
66. Kterými střídnicemi za praslovanskou kombinaci „souhláska + *j*“ se pračeské dialekty praslovanštiny lišily?
67. Co mají pračeské dialekty praslovanštiny na rozdíl od východoslovanských a východních jihoslovanských dialektů a také spolu se západními jihoslovanskými dialekty?
68. Zda skupiny *tj* (*kt*, *gt*) a *dj* se vyvíjely v různých slovanských jazycích stejně.
69. Které střídnice v západoslovanských jazycích jsou za *tj* (*kt*, *gt*)?
70. Jak vznikly souhlásky z původních *t*, *d*?
71. Které střídnice měly pračeské dialekty praslovanštiny za skupiny *stj*, *zdj*?
72. Co se stalo se střídnice *šč*, *ždž* ve staré češtině?
73. Kolik palatalizací velárních souhlásek, způsobených předními samohláskami, praslovanština měla?
74. Jak můžeme definovat první praslovanskou palatalizaci?
75. Jak můžeme definovat druhou praslovanskou palatalizaci?
76. Jak můžeme definovat třetí praslovanskou palatalizaci?
77. Když mluvíme o druhé slovanské palatalizaci, o čem musíme zmínit vzhledem ke skupinám *kv* a *gv*?
78. Čím se odlišili západoslovanské dialekty od východoslovanských a jihoslovanských v poměru ke skupinám *tl* a *dl*?

79. Zda se střídnicemi za skupiny *tort, tolt, tert, telt* se čeština i slovenština liší nejen od jazyků východoslovanských, nýbrž i od ostatních jazyků západoslovanských, a naopak se shoduje s jazyky jihoslovanskými?
80. Zda se střídnicemi za skupiny *ort, olt* čeština od jihoslovanských jazyků liší a shoduje se s ostatními jazyky západoslovanskými a východoslovanskými?

KLÍČE

1.	Zda při zkoumání hláskoslovného vývoje češtiny je třeba vycházet z poslední fáze jednotné slovanštiny před rozpadem slovanské jazykové jednoty, z tak zvané <i>praslovanštiny</i> ?	Ano. Při zkoumání hláskoslovného vývoje češtiny je třeba vycházet z poslední fáze jednotné slovanštiny před rozpadem slovanské jazykové jednoty, z tak zvané <i>praslovanštiny</i> .
2.	Jak můžeme rekonstruovat se značnou pravděpodobností praslovanský hláskoslovný systém onoho období?	Praslovanský hláskoslovný systém onoho období lze se značnou pravděpodobností rekonstruovat srovnáním hláskové stavby jednotlivých slovanských jazyků.
3.	Čeho se týkaly rozdíly mezi jednotlivými částmi slovanského jazykového celku v poslední fáze jednotné slovanštiny před rozpadem slovanské jazykové jednoty?	Rozdíly mezi jednotlivými částmi slovanského jazykového celku před rozpadem slovanské jazykové jednoty se týkaly pouze některých jednotlivostí, které pak vytvářely charakteristické znaky praslovanských nářečních skupin.
4.	Proč můžeme tvrdit, že sám hláskoslovný systém těchto praslovanských nářečních skupin byl jako celek značně jednotný.	Sám hláskoslovný systém těchto praslovanských nářečních skupin byl jako celek značně jednotný, protože slovanské dialekty měly v tomto období jednotnou zásobu samohlásek a jen velmi málo rozlišenou soustavu souhlásek; rovněž prosodické prostředky, to jest přízvuk, slabičná intonace a kvantita, byly v podstatě stejné.
5.	Díky čemu můžeme poznat změny, které	Změny, které nastaly v českém hláskoslovném systému na přechodu od praslovanštiny

- nastaly v českém hláskoslovném systému na přechodu od praslovanštiny k samostatnému vývoji češtiny
- k samostatnému vývoji češtiny můžeme poznat pomocí srovnání rekonstruovaného hláskoslovného systému, který měla čeština jako jeden ze západoslovanských dialektů, a nejstarších historických svědectví o českém jazyce.
6. Zda hláskové změny, které nastávají v období rozpadu praslovanštiny, zasahují a podstatně mění celou hláskoslovnou soustavu a přispívají k jazykové diferenciaci slovanského jazykového celku.

Ano. Hláskové změny, které nastávají v období rozpadu praslovanštiny, zasahují a podstatně mění celou hláskoslovnou soustavu a přispívají k jazykové diferenciaci slovanského jazykového celku.
 7. Který proces v hláskoslovném vývoji praslovanštiny je obvykle považován za rozhodující moment, který ukončil její existenci jako jednotného celku.

Je to zánik a vokalizace jerů
 8. Proč zánik a vokalizaci jerů považujeme za konec praslovanské doby?

Tato pronikavá změna je společná všem slovanským jazykům a vyplývá ještě z vnitřních vývojových zákonitostí praslovanštiny, avšak v různosti jejích výsledků se již projevuje roztržitost slovanské jazykové oblasti.
 9. Zda pozdější změny zasahují celou slovanskou oblast?

Ne. Pozdější změny už nezasahují celou slovanskou oblast a probíhají většinou pouze v rámci jednoho jazyka nebo nanejvýš skupiny jazyků nejbliže příbuzných, například jen v jazycích západoslovanských nebo východoslovanských, v jazycích skupiny lechické, v češtině a slovenštině a podobně.
 10. Zda v každém ze slovanských jazyků se uplatňují od té doby specifické vnitřní zákony jazykového vývoje,

Ano. V každém ze slovanských jazyků se uplatňují od té doby specifické vnitřní zákony jazykového vývoje, jež jsou dosti často značně odlišné od vývojových zákonů ostatních slovanských jazyků.

- jež jsou dosti často značně odlišné od vývojových zákonů ostatních slovanských jazyků?
- ostatních slovanských jazyků.
11. Kolik samohlásek měl praslovanský vokalismus před zánikem a vokalizací jerů?
Praslovanský vokalismus měl před zánikem a vokalizací jerů celkem 9 samohlásek ústních (*i, y, u, ъ, ѳ, e, o, ě, a*) a dvě samohlásky nosové (*ę, ǫ*).
 12. Které z těchto samohlásek se pravděpodobně svou výslovností příliš nelišily od dnešních českých samohlásek?
Samohlásky *i, u, e, o, a* se pravděpodobně svou výslovností příliš nelišily od dnešních českých samohlásek.
 13. Zda je výslovnost *ě* zcela bezpečně známa?
Ne. Výslovnost *ě* zcela bezpečně známa není.
 14. Co má za tuto samohlásku v historickém období většina slovanských jazyků?
Většina slovanských jazyků má za ně v historickém období zavřený diftong *ie*.
 15. Které slovanské jazyky tvoří ve vztahu k výslovnosti *ě* v historickém období výjimku?
Je to tak zvaná bulharsko-lechitská skupina (polština, polabština, bulharština, makedonština), kde samohlásky *ě* se vyslovovala nejspíš jako otevřený přední monoftong, snad s náběhy k diftongické výslovnosti – asi *ä* nebo *eä*.
 16. Jakou výslovnost pro *ě* je třeba předpokládat pro historické období staré češtiny?
Pro historické období staré češtiny je třeba předpokládat pro *ě* zavřenou výslovnost *ie*.
 17. Jak vznikli v praslovanštině a jak původně vypadali hlásky *ь* a *ѳ*?
Hlásky *ь* a *ѳ* byly neurčité vokály, které vznikly v praslovanštině redukcí krátkých samohlásek *ĩ* a *ũ* (srov. slovan. **ВЪДОВА** a lat. *vĭdua*, slovan. **СЪННЪ** a lat. *sĭnĭs*).
 18. Jaká zvuková platnost je pro hlásky *ь* a *ѳ* pro nejstarší období předpokládána?
Pro nejstarší období je u hlásek *ь* a *ѳ* předpokládána zvuková platnost velmi krátkého *ĩ* a *ũ*, přičemž na rozdíl od *ũ* byla samohlásky *ь* pravděpodobně nelabializovaná.

19. Co svědčí o tom, že hlásky *ь* a *ѣ* koncem praslovanského období svou kvalitu měnily? Koncem praslovanského období jery svou kvalitu měnily, jak o tom svědčí jejich historické střidnice.
20. Zda výslovnost jerů (totiž hlásek *ь* a *ѣ*) byla v různých praslovanských dialektech stejná? Ne. Výslovnost jerů byla v různých praslovanských dialektech různá.
21. Jak se vyslovovaly jery v češtině? V oblasti západoslovanské, tedy i v češtině, byla výslovnost obou jerů zřejmě e-ová.
22. Zda se jery ve všech pozicích nevyslovovaly stejně silně? Ne. Jery se ve všech pozicích nevyslovovaly stejně silně; je zde třeba rozlišovat postavení slabé a postavení silné.
23. V jaké pozici měla hláska *ь* nebo *ѣ* postavení slabé? Hláska *ь* nebo *ѣ* měla postavení slabé na konci slova a v nepřízvučné pozici před slabikou s jiným vokálem než jerem nebo před silným jerem (**ѣ**рѣнѣ, gen. sg. **ѣ**рѣнѣ, **ѣ**рѣна, **ѣ**рѣвѣцѣ).
24. V jaké pozici měla hláska *ь* nebo *ѣ* postavení silné? Hláska *ь* nebo *ѣ* měla postavení silné před slabikou se slabým jerem (**ѣ**рѣнѣ, **ѣ**рѣнѣ) a v přízvučné nefinální (totiž v jiné než na konci slova) pozici (**ѣ**рѣнѣтѣ).
25. Jaké byly jery v postavení slabém? V postavení slabém byly jery silně redukovány a to je pak příčinou jejich pozdějšího zániku.
25. Jak se vyslovovala nosovka *ѣ* koncem praslovanského období v nářečí, které se později stalo základem češtiny? Koncem praslovanského období se vyslovovala nosovka *ѣ* ve většině praslovanských nářečí (také v nářečí, které je základem češtiny) jako *ä*.
26. Jak se vyslovovala nosovka *ѣ* koncem praslovanského období v nářečí, které se později stalo základem češtiny? Koncem praslovanského období se vyslovovala nosovka *ѣ* ve většině praslovanských nářečí (také v nářečí, které je základem češtiny) jako *u*.
27. Podle čeho můžeme soudit o tom, jak se tyti nosovky v tuto dobu vyslovovaly? Svědčí o tom jejich další vývoj.

28. Zda měly všechny samohlásky stejné možnosti spojovat se s předcházejícími souhláskami. Ne. Všechny samohlásky neměly stejné možnosti spojovat se s předcházejícími souhláskami.
29. Po jakých souhláskách stávaly přední samohlásky? Přední samohlásky stávaly po všech souhláskách kromě zadopatrových souhlásek *k, g, ch*.
30. Proč přední samohlásky nestávaly po zadopatrových souhláskách *k, g, ch*? Přední samohlásky nestávaly po zadopatrových souhláskách *k, g, ch*, protože v tomto postavení se *k, g, ch* již dříve změnilo takzvanou první palatalizací v *č, (ǰ)ž, š*, nebo takzvanou druhou palatalizací v *č, ǰ*.
31. Které zadní samohlásky mohly stát po měkkých souhláskách *p, b, m, v, ň, l, r, c, ǰ, č, (d)ž, j* a proč jenom ony, nikoliv všechny zadní samohlásky? Samohlásky *u, o, a* byly jediné zadní samohlásky, které mohly stát po měkkých souhláskách *p, b, m, v, ň, l, r, c, ǰ, č, (d)ž, j*, protože samohlásky *o* a *ɔ* byly z těchto postavení vytlačeny první praslovanskou přehláskou *'o > e, 'ɔ > ɛ*: *morjo > morje > moře, otcɔ > otcɛ* atd.
32. Zda praslovanština původně měla významotvornou kvantitu samohlásek a proč? Ne. Praslovanština původně neměla významotvornou kvantitu samohlásek, a to proto, že samohlásky byly buď jen krátké, nebo jen dlouhé.
33. Které samohlásky byly v praslovanštině pouze krátké? Pouze krátké byly samohlásky *ɪ, ɛ, e, o*.
34. Které samohlásky byly v praslovanštině pouze dlouhé? Pouze dlouhé byly samohlásky *i, ě, u, a, y, ɛ, o*.
35. Střednicemi kterých indoevropských samohlásek jsou praslovanské krátké samohlásky? Praslovanské krátké samohlásky jsou střednicemi indoevropských krátkých samohlásek (*ɪ < i, ɛ < e, o < ɔ, ɔ < ǝ*).
36. Jak vznikly praslovanské dlouhé samohlásky? Praslovanské dlouhé samohlásky vznikly z dlouhých monoftongů nebo diftongů (*i < ī, ɛ < ē, o < oī, u < ou; a < ā, ɔ < ȳ*).
37. Co se stalo ještě před koncem praslovanského období? Ještě před koncem praslovanského období ve většině pozic až na jisté podmínky dlou-

- období ohledně kvantity samohlásek? hé samohlásky zkrátily, krátké samohlásky *e* a *o*, a také zkrácené dlouhé samohlásky se za jistých podmínek naopak prodloužily, takže všechny samohlásky kromě jerů mohly být krátké i dlouhé.
38. Zda slabikotvornou funkci měly kromě samohlásek také likvidy *l* a *r*? Ano. Slabikotvornou funkci měly kromě samohlásek také likvidy *l* a *r* – byly pak nositeli slabičné kvantity, přízvuku a intonace.
39. Které slabičné likvidy měla staroslověnština 9. století? Staroslověnština 9. století má slabičné likvidy přední (označované pomocí kombinací **рѣ, ѡѣ**, například **рѣстѣ, ѡѣкъ**) a slabičné likvidy zadní (označované pomocí kombinací **рѣ, ѡѣ**, například **трѣгѣ, ѡѣхѣ**).
40. Zda v 11. století jsou zachovány rozdíly mezi staroslovenskými slabičnými likvidy předními a slabičnými likvidy zadními? Ne. V 11. století rozdíl mezi likvidy označovanými jako **рѣ** nebo **рѣ** už neexistuje.
41. Kolik souhlásek měl souhláskový systém západních dialektů praslovanštiny? Souhláskový systém západních dialektů praslovanštiny měl 27 souhlásek: tvrdé retnice *b, p, m, v*, změkčené retnice *ǫ, ǫ̃, ǭ*, *ǫ̇*, zubnice *t, d, n, l, r*, palatály *j, ȳ, l', r'*, sykavky *s, z, ȝ, ȝ̃, (ȝ̇) ȝ̄, ȝ̇*, veláry *k, g, ch*.
42. Čím se zásadně lišil západoslovanský konsonantismus od konsonantismu východoslovanského: Západoslovanský konsonantismus se přitom lišil od konsonantismu východoslovanského a jihoslovanského těmito rysy: 1. Měl měkké retnice za původní *pj, bj, mj, vj* proti retnicím s takzvaným *l* epenthetickým. 2. Neměl měkkou sykavku *ś*, neboť původní *ch* dalo v západoslovanských jazycích při druhé a třetí palatalizaci *š*, a nikoliv *ś*. Polosykavky *ć, ȝ* jsou tu střídníci nejen za starší *k, g*, nýbrž také za praslovanské *kt (gt)* a rovněž za *tj, dj*.
43. Jak se vyslovovala likvida *l* před zadními Likvida *l* se před zadními samohláskami vyslovovala tvrdě, asi jako *l* v dnešní ruštině

- samohláskami? vyslovovala tvrdě, asi jako *l* v dnešní ruštině
44. Zda Souhláska *v* byla retozubná, jako v dnešní češtině? Souhláska *v* nebyla retozubná, jako v dnešní češtině, nýbrž obouretná (neslabičné *u*).
45. Jak se vyslovovala v tomto období praslovanštiny souhláska *j*? Souhláska *j* se vyslovovala jako neslabičné *ĭ*.
46. Zda souhlásky *ň, ř* byly v tomto období praslovanštiny palatální? Ano. Souhlásky *ň, ř*, které byly střídnicemi za původní *nj, rj* (*voňa* < *vonja*, *moře* < *morje*), byly palatální.
47. Zda tupé sykavky *š, ž, č* byly v praslovanštině měkké? Ano. Tupé sykavky *š, ž, č*, jež vznikly jednak první palatalizací velár (*uši, možešb, otyče*), jednak (*š* a *ž*) ze skupin *sj* a *zj* (*nošenъ* < *nosjemъ, voženъ* > < *vozjenъ*), byly měkké.
48. Jak se vyslovovala v tomto období praslovanštiny zadopatrová souhláska *g*? Pokud jde o zadopatrovou souhlásku *g*, není zcela vyloučeno, že vedle výslovnosti explozivní bylo již v praslovanštině v části dialektů (k nim by patřila i čeština) frikativní *ɣ*.
49. Zda podstatným rysem praslovanského konsonantismu byla v tomto období palatalizace tvrdých souhlásek před předními samohláskami, na př. *íi: ty, mí: my* a podobně. Ano. Podstatným rysem praslovanského konsonantismu byla v tomto období palatalizace tvrdých souhlásek před předními samohláskami, na př. *íi: ty, mí: my* a podobně.
50. Zda byla tato palatalizace významotvorná? Ne. Tato palatalizace nebyla sice významotvorná, protože měkkost nebo tvrdost souhlásek byla podmíněna následující samohláskou.
51. Zda praslovanština měla před zánikem slabých jerů pouze slabiky otevřené? Ano. Praslovanština měla před zánikem slabých jerů pouze slabiky končící samohláskou.

52. Výsledkem čeho byla otevřenost praslovanské slabiky?
- Otevřenost praslovanské slabiky byla výsledkem řady praslovanských změn: zánik koncových souhlásek, vznik nosových samohlásek, monoftongizace diftongů, metathese likvid atd.
53. Který současný slovan-
ský jazyk nejlépe za-
choval místo praslovan-
ského přízvuku do
dnešních dob?
- Nejlépe zachovala místo praslovanského přízvuku do dnešních dob ruština.
54. Co míníme tím, že
praslovanština měla
volný slovní přízvuk?
- To znamená, že slovní přízvuk v praslovanštině nebyl vázán na určitou slabiku ve slově.
55. Co míníme tím, že
praslovanština měla
pohyblivý slovní pří-
zvuk?
- To znamená, že mohl být v tvarech téhož slova na různých slabikách (na příklad nom. sg. *rǫ|ka*, ak. *ʀǫkǫ, nǫ|ga, |nogǫ, go|ra, |gorǫ*).
56. Zda měla praslovanština
vedle přízvuku slabič-
nou intonaci.
- Ano. Vedle přízvuku měla praslovanština slabičnou intonaci.
57. Co bylo základnou, na
níž se uplatňovaly into-
nační rozdíly?
- Základnou, na níž se uplatňovaly intonační rozdíly, byly především dlouhé slabiky, přesněji dlouzí nositelé slabičnosti (vokály *ī, y, ū, ā, ē, ē̄, ǫ* a likvidové dvojhlasky, t. j. slabičné likvidy a skupiny *or, ol, er, el*).
58. Jaké typy intonace se
rozlišovaly původně?
- V dlouhých slabikách se rozlišoval původně dvojitý typ intonace: intonace *stoupavá* (ražená, akutová; označuje se $\overset{\cdot}{\ }$) s melodickým vrcholem na druhé moře délky ($\cup\cup$) a intonace *klesavá* (tažená, cirkumflexová; označuje se $\overset{\cdot}{\ }$) s melodickým vrcholem na první moře ($\cup\cup$).
59. Jak vypadal tónový
pohyb v obou typech
intonace?
- Tónový pohyb v obou typech intonace byl snad vzestupně sestupný, jenže v ražené intonaci převládala část vzestupná (\wedge), v tažené intonaci část sestupná (\searrow).
60. Jak můžeme zjistit stav
praslovanských intona-
- Stav praslovanských intonací můžeme zjistit, někdy ovšem jen přibližně, srovnávací

- ci? metodou.
61. Které jazyky dávají svědectví o starších intonačních poměrech? Svědectví o starších intonačních poměrech dávají především tyto jazyky: litevština, srbocharvátština, slovinština, jež si zachovaly slabičnou intonaci, třebaže v pozměněné podobě, dále čeština, jejíž samohlásková kvantita se vyvíjela v těsné souvislosti s intonací a přízvukem, v některých případech polština, ruština, bulharština.
62. K jakým změnám v rozložení přízvuků, intonací a kvantit došlo ještě před koncem praslovanského období? Ještě před koncem praslovanského období došlo v rozložení přízvuků, intonací a kvantit k velmi podstatným změnám:
1. Přízvuk se posouval vlivem intonace.
2. Měnila se původní intonace slabik.
3. Krátily se staré délky v závislosti na místě ve slově a na délce slova.
63. Co se stalo v praslovanském období s tvrdými souhláskami vlivem následujícího *j*? Tvrdé souhlásky se měnily v praslovanském období vlivem následujícího *j* v souhlásky měkké.
64. Kterých souhlásek se tato změna týkala? Tato změna se týkala retnic *p, b, m, v*, dentál *d, t, n*, sykavek *s, z*, velár *k, g, ch* a likvid *r, l*.
65. Které střídnice za praslovanskou kombinací „souhláska + *j*“ měly pračeské dialekty praslovánštiny shodně se skupinou jižních a východních za pračeské dialekty praslovánštiny shodně se skupinou dialektů jižních a východních jazyků? Pračeské dialekty praslovánštiny (i ostatní západoslovanské dialekty) měly shodně se skupinou jižní a východní za *nj* palatální *ň* (například *кѣн ѣму* > *кѣ ѣму*, *сѣ конѣтъ* > *сѣ коѣтъ*), za *sj, zj* tupé sykavky *š, ž* (*носѣа* > *ноша*, *возѣенѣ* > *воженѣ*), místo *kj, gj, chj* tupé sykavky *č, ž, š* (*плакѣо* > *плачо*, *лѣго* > *лѣžo*, *духѣа* > *душа*), místo *lj, rj* palatály *l', r'* (*полѣе* > *pol'e*, *морѣе* > *moře*).
66. Kterými střidnicemi za praslovanskou kombinací „souhláska + *j*“ se pračeské dialekty praslovánštiny lišily? Pračeské dialekty praslovánštiny se lišily (spolu s ostatními západoslovanskými jazyky) od jazyků jižních a východních střidnicemi za skupiny *tj, dj* (stejný výsledek jako *tj* dávaly také skupiny *kt, gt* před samohláskou přední řady: *kt', gt' > k't' > t't' > t*).

67. Co mají pračeské dialekty praslovanštiny na rozdíl od východoslovanských a východních jihoslovanských dialektů a také spolu se západními jihoslovanskými dialekty?
- Na rozdíl od východoslovanských a východních jihoslovanských dialektů, jež mají za původní *pj, bj, mj, vj* retnice s tak zvaným *l* epenthetickým – srov. stsl. **кroppла**, rus. *грабли*, stsl. **земля** a rus. *земля* – má čeština s ostatními západoslovanskými dialekty a také spolu se západními jihoslovanskými dialekty měkké retnice (*kropá, grabě, zema*).
68. Zda skupiny *tj (kt, gt)* a *dj* se vyvíjely v různých slovanských jazycích stejně.
- Ne. Skupiny *tj (kt, gt)* a *dj* se vyvíjely v různých slovanských jazycích různě.
69. Které střídnice v západoslovanských jazycích jsou za *tj (kt, gt)*?
- V západoslovanských jazycích jsou za *tj (kt, gt)*, *dj* střídnice *ć, ź*; například *svěťa > svieća, medja > meža (> meža), sadjati > saźati (> saźati)* a pod.
70. Jak vznikly souhlásky z původních *t', d'*?
- Souhlásky *ć, ź* vznikly z původních *t', d'* asibilací, u palatálních souhlásek *t' a d'* i v pozdějším vývoji velmi častou (srov. například asibilaci *t' a d'* v nářečích moravskoslovanských, například *děti > zeci, tichý > zichy* a pod., obdobné jevy v laštině, v nářečích slovenských, v polštině aj.).
71. Které střídnice měly pračeské dialekty praslovanštiny za skupiny *stj, zdj*?
- Za skupiny *stj, zdj* měly pračeské dialekty praslovanštiny střídnice *šč, ždž*, například *pustjenъ > puščen, gyzdjenъ > gyždžen*.
72. Co se stalo se střídnicí *šč, ždž* ve staré češtině?
- Obě tyto střídnice se zachovaly až do staré češtiny a teprve tam se (v západní polovině jazykového území) zjednodušily ve *št', žd'*, skupina *ždž* dříve než *šč* (v památkách ze 14. století je *ždž* již archaismem, kdežto *šč* je zcela běžné).
73. Kolik palatalizací velárních souhlásek, způsobených předními samohláskami, praslo-
- V praslovanštině proběhly 3 palatalizace velárních souhlásek, způsobené předními samohláskami.

vanština měla?

74. Jak můžeme definovat první praslovanskou palatalizaci?
- Regresivní první palatalizace spočívala v přechodu velárních souhlásek *k, g, ch* na *č, ž, š* před přední samohláskou nediftongického původu například **rǫkьkā > *rǫčьkā, *nǫgьkā > *nǫžьkā, *mūchьkā > *mūšьkā*. Souhláska *ž* se pravděpodobně již v praslovanštině zjednodušila v *ž*.
75. Jak můžeme definovat druhou praslovanskou palatalizaci?
- Regresivní druhá palatalizace byla způsobena tak zvanou monoftongizací diftongů a spočívala v přechodu velárních souhlásek *k, g, ch* na *č, ž, š* v jihoslovanských a východoslovanských dialektch praslovanštiny a na *č, ž, š* v dialektch západoslovanských před přední samohláskou diftongického původu například **vь rǫkě > *rǫčě, *nā nǫgě > *nā nǫžě, *ǫ mūchě > ǫ mūšě/mušě*. Později se ve všech praslovanských dialektch, kromě polských, polabských a macedonských, afrikatní souhláska *ž* zjednodušila na *ž*.
76. Jak můžeme definovat třetí praslovanskou palatalizaci?
- Progresivní třetí palatalizace spočívala v přechodu velárních souhlásek *k, g, ch* na *č, ž, š* v jihoslovanských a východoslovanských dialektch praslovanštiny a na *č, ž, š* v dialektch západoslovanských po přední samohlásce například **ǫtьkь > *ǫtьčь, *kьnǫgь > *kьnǫžь, *vьchь > *vьšь/vьšь*. Později se ve všech praslovanských dialektch, kromě polských, polabských a macedonských, afrikatní souhláska *ž* zjednodušila na *ž*.
77. Když mluvíme o druhé slovanské palatalizaci, o čem musíme zmínit vzhledem ke skupinám *kv* a *gv*?
- Na rozdíl od dialektů východoslovanských a jihoslovanských neprovedly západoslovanské dialekty druhou regresivní palatalizaci ve skupinách *kv, gv*, to jest ve skupinách, v nichž byla velára oddělena od *ě* souhláskou *v* (neslabičným *u*). Například **kuǫit-* dalo v západoslovanských dialektch *kvěť*, **guǫizdā* dalo *gvězda* proti jihoslovanskému

- a východoslovanskému *čvětъ, žvězda*.
78. Čím se odlišili západoslovanské dialekty od východoslovanských a jihoslovanských v poměru ke skupinám *tl* a *dl*?
 Od východních a jižních dialektů praslovanštiny se západoslovanské dialekty odlišily také tím, že zachovaly nezjednodušená skupiny *tl, dl*, například *čbtľb, vedľb* proti východoslovanskému a jihoslovanskému *čbľb, veľb*.
79. Zda se střídníci za skupiny *tort, tolt, tert, telt* se čeština i slovenština liší nejen od jazyků východoslovanských, nýbrž i od ostatních jazyků západoslovanských, a naopak se shoduje s jazyky jihoslovanskými?
 Ano. Střídníci za skupiny *tort, tolt, tert, telt* se čeština i slovenština liší nejen od jazyků východoslovanských (tam je tak zvané plnohlási, například *zópod, zóromo*), nýbrž i od ostatních jazyků západoslovanských, a naopak se shoduje s jazyky jihoslovanskými. Za skupiny *tort, tolt, tert, telt* vzniklo v češtině *trat, tlat, trět (> třět), tlět (> tlet)*, například *gordъ > grad, dolto > dláto, mergja > mřeža > mrieže, melko > mlěko > mléko* a pod. Délka nebo krátkost samohlásky závisí na intonaci: praslovanská ražená intonace (`) dává dlouhou samohlásku, intonace tažená (^) – krátkou samohlásku, (*vořna > rus. voróna, čes. vrána, vořnъ > rus. ворон, čes. havran*).
80. Zda se střídníci za skupiny *ort, olt* čeština od jihoslovanských jazyků liší a shoduje se s ostatními jazyky západoslovanskými a východoslovanskými?
 Ano. Střídníci za skupiny *ort, olt* se čeština od jihoslovanských jazyků liší a shoduje se s ostatními jazyky západoslovanskými a východoslovanskými: za *ort, olt* je v češtině jednak *rat, lat*, jednak *rot, lot*. Například *Labe, labuť, lákati, lačný, lakomý, lani, lanitva* (= tvář), *rádlo*, ale *robiti, robota, rolí, rovný, roz-, rózha* (= prut, větev), *roždie, rožeň, lodí, loket, loni*. Předpokládá se, že různost střídníci je zde důsledkem různé intonace: *ořt, ořt > rot, lot, ořt, ořt > rat, lat*.

9. ČESKÉ HLÁSKOVÉ ZMĚNY DO KONCE 13. STOLETÍ

STAHOVÁNÍ

10. 1. Stahováním rozumíme splynutí dvou samohlásek, které byly od sebe odděleny intervokalickým *j* (*i*), v samohlásku jednu. Předpokladem splynutí je zánik intervokalického *j*. Samohláska takto vzniklá je vždy dlouhá.

2. Stahování nastalo v těchto skupinách:

aja > á: *dobraja* > *dobrá*, *pěšaja* > *pěšá*, *tajati* > *táti*;

aje > á: *dělaješъ* > *děláš*, participium *znajemъ* > *znám*;

oja > á: *bojati se* > *báti ša*, *tvoja* > *tvá*, *bojaznъ* > *bázn*;

ėja > á: *sějati* > *šáti*, *dějati* > *dáti*, *nesěachъ* > *nešách*;

oje, oje > é: *dobroje* > *dobré*, *moje* > *mé*, *vojevoda* > *vévoda*, *mojě* (ak. pl. m. f.) > *mé*;

oju, eju > ú: *toju* > *tú*, *našeju* > *našú* (gen. lok. du.)

ojo > ō > ú: *dobrojo* > *dobru*;

ėje, eje > ie: *uměješъ* > *umíš*, lok. sg. m. n. *dobrějemъ* > *dobriem*, *pěšeje* > *pěšie*;

ije > ie: *pěšijemъ* > *pěšiem* (lok. sg. m. n.);

iji > í: *dobriji* > *dobří* (nom. pl. m.), *pěšijimi* > *pěšími*;

eji > í: *našeji* > *naši* (dat. lok. sg. f.);

bjj > í: *znamenji* > *znameńí*, *rebrji* > *řebří* (lok. sg.), *bji* > *bí* (imper.),

bjъ > í: *pěšъjъ* > *pěší*, gen. pl. *znamenъjъ*, > *znameńí*, *kostъjъ* > *koští*;

bje, bjě > ie: *znamenъje* > *znameńie*, gen. sg. *lanъjě* > *lańie*, ak. pl. *rebrъjě* > *řebrie*;

bju > ú: *znamenъju* > *znameńú* (dat. sg.);

bjо > ō > ú: *lanъjo* > *lańú* (ak. sg.), *pbjo* > *pú*;

bja > á: *znamenъja* > *znameńá*, *bratrъja* > *bratrá*;

bjъ > ý: *dobrъjъ* > *dobrý*;

bjj > ý: *dobrъjichъ* > *dobrých* (gen. pl.);

yji > ý: *dobryjimi* > *dobrými*, imper. *kryji* > *kry*;

yjъ > ý: *stryjъcbъ* > *strýc*;

yjě > é: *dobryjě* > *dobré* (gen. sg. f.).

[Komárek 1958: 37-38]

3. Souhláska, která předcházela před samohláskou vzniklou stahováním, byla měkká, jestliže samohláska vznikla stažením skupiny s prvním vokálem předním (*znameńá* < *znameńъja*, *šáti* < *šejati* a podobně). Tento fakt má velký význam pro rozvinutí párové měkkosti souhlásek: protiklad souhlásky

tvrdé a měkké mohl rozlišovat význam slova, například *dáti* (< *dějati*) : *dáti*. <...>

4. Stahování často nenastalo tam, kde by se tím porušil morfologický sklad slova. Například *ženojŏ* > *ženú*, ale *bojŏ se* > *boju se* <...>. Již ve staré češtině byly často vedle sebe tvary stažené a nestažené, například *moja* > *mojě* // *má*, *dvoje* // *dvé*, *moje* // *mé* a tak dále. <...>

[Komárek 1958: 38]

6. Stahování má závažné důsledky nejen pro slabičnou strukturu slova a pro konsonantismus, nýbrž i pro morfologii:

a) od měkkých *ŏ*-kmenů a *ā*-kmenů se oddělují vzory stažené (*řebrŭi*, *znaŕneŕie*, *paŕŭi*);

b) složená deklinace se definitivně odpoutává od deklinace jmenné i zájmené (*dobrojego* > *dobrého*, *dobraja* > *dobrá*),

c) z 3. třídy slovesné s kmenotvornou příponou *-je-* v přítomnosti se vyděluje jako zvláštní konjugační typ vzor *dělati* (*dělaješb* > *děláš*);

d) zvyšuje se počet případů, kdy se tvary téhož slova netvoří ze stejného základu: *bojati se* > *báti se*, kdežto *boju se* zůstalo, podobně *stojati* > *státi* // *stoju*.

[Komárek 1958: 38]

ZÁNİK A VOKALIZACE JERŮ

11. 1. Zánik slabých a vokalizace silných jerů patří k nejdůležitějším změnám v hláskoslovném systému slovanských jazyků. Má závažné důsledky nejen pro vokalismus, pro další vývoj konsonantismu a pro slabičnou strukturu slova, nýbrž také pro morfologii (vznik nulové koncovky, například gen. pl. *měst*, *žen*, nom. sg. m. *otec*, *sud* a pod.; vznik morfologické alternace *ŏ* : *e*, například *dska* : *desk*, *jednoho* : *jeden* atd.).

2. Čeština má za oba jery střídnici *e*, například *ďbŕb* > *deň*, *šbŕb* > *šeň* (= tento), *sbŕb* > *sen*, *obŕb* > *onen*, *viŕb* > *viŕen* a pod. <...>

3. Zákonitost vokalizace a zániku jerů je vyjádřena tzv. Havlíkovým jero-
vým pravidlem: v souvislé řadě jerů se vokalizovaly sudé jery od konce slova (silné), kdežto liché jery zanikaly; například *ďbŕb* > *deň*, *ďbŕbšb* > *ďneš*, *šbŕbšb* > *šveć*, *obŕb* > *orel*, *blŕbkb* > *blizek*, *košbmb* > *košem* <...> Jestliže byla řada jerů přerušena slabikou s jiným vokálem, byl jer před touto slabikou opět slabý a zanikl, například *kbŕžžb* > *kňáž*, *sbŕorb* > *sbor* <...>. Rovněž předložky zakončené jerem se před následujícím slovem vokalizovaly podle Havlíkova pravidla, jestliže první slabika následujícího slova obsahovala slabý jer; například *vb* *ďbŕe* > *ve dne*, *sb* *rbŕakmb* > *se ptákem*, *kb* *kbŕžžu* > *ke kňázu*, ale *vb* *domu* > *v domu*, *kb* *obŕcu* > *k oću*, *sb* *košbmi* > *s košmi*.

[Slabika se slabým jerem už nemohla být přízvučná. Když šlo o původně přízvučný jer na konci slova, přízvuk se posunul o slabiku k začátku slova, a ten přesun způsobil prodloužení této nově přízvučné slabiky, srovnej paradigma slov *конь* a *столь* s přízvukem na flexi (o místě přízvuku v praslovantštině v daném případě svědčí ruština: *конь, коня́, коню́...*; *стол, стола́, столу́...*): *конь*, > *kóň*, *stоль* > *stól*. Jinak se ten přízvučný jer vokalizoval bez ohledu na zmíněné Havlíkovo pravidlo, například *лѣгъкъ* > *lehek*. – A.I.].
<...>

4. Zánikem a vokalizací jerů se rozrůznily často tvary téhož slova, lišící se postavením jerů, například *о́ць* > *otec*, ale *о́ьца* > *oíca*, *домъкъ* > *domek*, ale *домъку* > *domky*, *сѣнь* > *sen*, ale *сѣна* > *sna* a pod. Tím přibyl češtině nový morfologický prostředek – střídání *e* // \emptyset . O tom, že se tento jev morfologizoval, svědčí později tzv. vkladné *e*, které není střídnicí za jer, například *sester* < *sestrъ*, *mýdel* < *mýdlъ* <...>.

5. Zřejmě již velmi záhy byla pravidelnost jerových střidnic porušována. <...> Toto porušování původní pravidelnosti, v staré češtině poměrně ještě řídké, zato však hojně v češtině nové, je způsobeno analogií (srovnej například <...> *česneka* místo původního *česenka* podle nom. *česnek* < *češнькъ*) a snahou po snadnější výslovnosti (*съ synъть* > stč. *s synem*, nč. *se synem*, *къ koňu* > stč. *k koňu*, nč. *ke koni*).

6. Chronologii zániku jerů v češtině nedovedeme určit přesně. V jazykových památkách z 11. století nacházíme již jerové střidnice, například *Týnec*, *Čhlmec*, *Žatec*, *Gradec*, takže lze soudit, že jerové změny nastaly již před tímto datem. Podle chronologie zániku a vokalizace jerů v církevní slovanštině se předpokládá, že také v češtině nastal tento proces asi v 10. století.

[Komárek 1958: 39-41]

DENAZALIZACE NOSOVÝCH SAMOHLÁSEK *ę* A *o*

12. 1. Nosové samohlásky *ę* a *o* měla čeština ještě na začátku 10. století. Svědčí o tom mimo jiné latinská podoba jmen panovníků *Wenceslaus* a *Suentopulcus*. O nosovce *o* v 10. století svědčí například latinský název Maďarů *Ungari* (slovan. *Ōgri*); i později se jméno řeky *Chub* v bohemikech píše v podobě *Kamb*, *Champ*, *Chambe*, tedy v podobě, ve které bylo přijato do němčiny. V českých jazykových památkách z 11. století nacházíme již samohlásky ústní, například v Pražských zlomcích ak. sg. *molitvu* [МОЛИТВОУ] vedle tradiční staroslověnské grafiky *o* [МОЛИТВЪ]. Lze tedy předpokládat, že denazalizace nosových samohlásek nastala již v 10. století.

[Komárek 1958: 41]

2. Za nosovku ϱ má čeština u ($\varrho > u > u$), například $z\varrho b\varrho > zub$, $d\varrho b\varrho > dub$, $nes\varrho t\varrho > nesú$, $bl\varrho d\varrho > blúdití$, $s\varrho d\varrho > súde$, $r\varrho k\varrho > ruku$, $\var� en\varrho > ženu$, $pro\var� \varrho > prošu$, $d\var� laj\var� > dělaju$ a pod.

3. Původní střídnice za $\var�$ není tak jasná. <...> Předpokládáme, že se v češtině změnilo $\var�$ v \ddot{a} ($\var� > \ddot{a} > \ddot{a}$). S tímto \ddot{a} se pak v dalším vývoji sblížila samohláska a a obě se dále vyvíjely stejně (snad kromě postavení před k), například $du\var� a > dušě$, $ku\var� ä > kuřě$, $Ja\var� e > Jěně$.

[Komárek 1958: 42]

ZMĚNA $\mathcal{Z}' > \mathcal{Z}$

13. Již v nejstarším období češtiny se zjednodušila afrikáta \mathcal{Z}' v \mathcal{Z} . Tato změna patří již k charakteristickým bohemismům Kyjevských listů a Pražských hlaholských zlomků. Slovenština se v tomto směru od češtiny liší, neboť zachovala dz z pův. dj , například $medza$, $hrádza$. Podobný stav jako slovenština mají také lašská nářečí.

Z toho plyne, že vývoj $\mathcal{Z}' < \mathcal{G}$ a $\mathcal{Z} < dj$ nebyl současný: d' ($< dj$) se změnilo v \mathcal{Z} až po změně $\mathcal{Z}' < \mathcal{G}$ v \mathcal{Z} . K zachování splynuliny \mathcal{Z} za staré dj ve slovenštině a v lašských nářečích přispěla zřejmě okolnost, že alternuje s d , d' : $hrad$, $hradit' - hrádza$.

[Komárek 1958: 42-43]

VZNIK A VÝVOJ PÁROVÉ MĚKKOSTI SOUHLÁSEK

14. 1. Stahování a jerové změny jsou příčinou toho, že se posiční měkkost tvrdých souhlásek před předními samohláskami <...> stává nezávislou na následující samohlásce a může i sama sloužit k rozlišení významu. Po stažení skupin s první samohláskou přední a druhou zadní ($\acute{e}ja$, $\acute{v}ja$, $\acute{v}j\varrho$, $\acute{v}ju$) mohla stát před zadní samohláskou souhláska nepalatalizovaná i palatalizovaná, například $\acute{s}\acute{a}t\acute{i}$ ($< \acute{s}\acute{e}j\acute{a}t\acute{i}$) \times $\acute{s}\acute{a}\acute{z}\acute{e}t\acute{i}$, $\acute{z}\acute{a}t\acute{i}$ ($< \acute{z}\acute{e}j\acute{a}t\acute{i}$) \times $\acute{z}\acute{a}$; pouze protikladem tvrdé a měkké souhlásky se lišila dvojice $\acute{d}\acute{a}t\acute{i} \times \acute{d}\acute{a}t\acute{i}$, $\acute{l}\acute{a}t\acute{i} \times \acute{l}\acute{a}t\acute{i}$. Dále po stažení skupin oje , $ojě$, $yjě$ mohla stát také před e souhláska nepalatalizovaná, například $dobré < dobroje$, $dobryjě$ a pod.

Podobně po zániku slabých jerů se stala měkkost souhlásky před zaniklým měkkým jerem vlastností nezávislou a mohla rozlišovat význam: $\acute{p}\acute{e}t\acute{b}$ (=pět) \times $\acute{p}\acute{e}t\acute{b}$ (=pátý, v staré češtině sám pát a pod.) $>$ $\acute{p}\acute{ä}t\acute{i} \times \acute{p}\acute{a}t\acute{i}$, stejně $\acute{d}\acute{e}š\acute{a}t\acute{i} \times \acute{d}\acute{e}š\acute{a}t\acute{i}$ <...>. Ke zvýšení významotvornosti měkkostního souhláskového vztahu opět přispívá také ta okolnost, že za oba jery v poloze silné je pouze jedna střídnice e . Před tímto jerovým e mohla pak stát souhláska palatalizovaná i nepalatalizovaná, podle toho, jaký byl původní jer: před původním

měkkým jerem byla souhláska měkká, před tvrdým jerem nikoli: bylo *den* < *dънъ*, ale *den* < *dънъ* (gen. pl. subst *dъno*) <...>.

Po vzniku párové měkkosti souhlásek se podstatně změnil vzájemný poměr samohlásek *i* a *y*: *y* se stalo variantou fonému *i* v postavení po tvrdých souhláskách.

2. Měkké retnice a měkké likvidy *l'* a *ř*, zděděné z období předcházejícího, začlenily se do nového vztahu souhlásek a funkčně se nelišily od palatalizovaných retnic a likvid, které nově vznikly před předními samohláskami; například *zema*, *krořa* (< -mj-, -pj-) měly stejnou měkkou retnici jako *píti*, *pěci*, *pěna*, *pěn* (part. praet. akt. slovesa *pieti*, z *pънъ*) *pátí* (< *pětъ*), *pú* (< *pъjъ*), *bú* (< *bojъ*), *smátí šá* (< *smějati se*), *úšilá* (< *usilъja*), *látí* (< *lějati*), *řeci*, *bratrá* (< *bratrъja*) a pod. Je však možné, že u *l* je tento stav až pozdější a že se původně rozlišovaly 3 odstíny *l*, totiž *l* (tvrdé), *l'* (palatalizované) a *l'* (palatální). Později *l'* a *l'* zřejmě splynuly a dnešní okrajová česká nářečí (stejně jako stará čeština) rozlišují jen dvojí *l*, avšak stopy původních tří fonetických odstínů *l* se snad dosud projevují v realizacích tohoto protikladu v různých nářečích: *l* × *l'*, *l* × *l* (< *l'*, *l'*), *l* (< *l*) × *l'*, *l'* aj. S novým palatalizovaným *n* však nesplynulo staré *n* a zůstalo zřetelně odlišeno, jak ukazuje jeho další vývoj: *ne* se později mění v *ne*, *ne* zůstává, například *k němu*. S palatalizovaným *ž* před předními samohláskami (*žíma*, *žéma*) a před zadními samohláskami, které vznikly stažením skupiny *š* první samohláskou přední (*žáti* < *zějati*), splynulo také *ž* vzniklé z pův. *ž* (*sázať* < *sázati*, *knážu* < *knęžu* a pod.). Zato zcela nové byly v systému měkké fonémy *í*, *á*, *ú*, *š* (například *védeťe*, *dáti*, *iaťi*, *nebesa*, *šila*, *nosíti*) – vznikly až fonologizací dřívějších změkčených variant.

Souhlásková soustava měla pak tyto dvojice tvrdých a měkkých souhlásek: *p-p'*, *b-b'*, *m-m'*, *v-v'*; *t-t'*, *d-d'*, *n-n'*, *l-l'*, *r-r'*; *s-s'*, *z-z'*. Kromě toho měla čeština v tomto období také souhlásky, které byly pouze tvrdé (*k*, *g*, *ch*) nebo pouze měkké (*n*, *j*; *č*, *š*, *ž*).

Tento stav souhláskové měkkosti je však možno předpokládat pouze pro období následující po zániku slabých jerů. Ještě před tím, než čeština definitivně ztratila párovou měkkost souhlásek (začátek 14. století), nastaly tyto změny:

- A. měnil se stupeň palatalizace dentál (změna palatalizačních odstínů),
- B. měkké souhlásky v některých postaveních ztvrdly (depalatalizace),
- C. měnila se fonetická povaha měkkých souhlásek (vznik *ř*).

[Komárek 1958: 43-44]

a) změna palatalizačních odstínů

3. Pravděpodobně již velmi záhy přešly palatalizované souhlásky *í*, *á*, *ú* před nejpřednějšími samohláskami *i* a *e* v souhlásky plně palatální *t'*, *d'*, *n'* (*hoňiti* > *hoňiti*, *dievka* > *d'ievka*, *divoký* > *d'ivoký*, *někto* > *někto*, *nikto* >

nikto a pod.). Změnou *n* > *ň* před *i*, *ě* se pouze zvětšil rozsah palatálního *ň*, jež bylo v češtině již dříve z praslovanského *nj*, kdežto *t'* a *d'* byly palatály zcela nové, neboť čeština měla předtím pouze *t* a *d*.

Z počátku byly souhlásky *t'* a *d'* pouze variantami palatalizovaných fonémů *t* a *d*, závislými na následující samohlásce *i*, *ě*; nezávislémi fonémy se staly po vzniku zkrácených imperativů typu *vrat'*, *ved'* (< *vrat'i*, *ved'i*); zde stály na konci slova, tedy v postavení, kde mohly být i palatalizované souhlásky *t* a *d*, srovnej nom. sg. *kmeť* × imperativ *meť*, nom. sg. *braň* (= obranný prostředek) × imperativ *braň* a pod. Po této změně byly u ústních zubnic *t*, *d* poměry zcela stejné jako již dříve u nosové zubnice *n*. Palatální řada odlišná od souhlásek pouze palatalizovaných měla pak celkem 3 souhlásky závěrové, *t'*, *d'* a *ň*.

4. Analogií se dostaly souhlásky *t'*, *d'*, *ň* také do postavení, kde nejsou podmínky pro *t*, *d*, *n*, nevznikly foneticky, například *koťata*, *hád'ata*, *káňata* mají po přehlásce 'a, *ä* > *ě* <...> *t'*, *d'*, *ň* místo původního *t*, *d*, *n* (ještě před koncem 14. století) podle *koťě*, *hád'ě*, *káňě*; palatální souhlásky pronikly analogií (z ostatních pádů) také do nom. a akus. *i*-kmenových substantiv (*daň*, *zbraň*, *nať* a pod. místo pův. *daň*, *zbraň*, *nať*).

[Komárek 1958: 44-45]

b) depalatalizace měkkých souhlásek

5. Depalatalizací nazýváme ztvrdnutí měkké souhlásky. U měkkých souhlásek párových spočívá depalatalizace v náhradě měkké souhlásky příslušnou párovou souhláskou tvrdou, například *t' > t*, *d' > d* a podobně; depalatalizací *ć* vzniká jeho tvrdá varianta *c*.

V staré češtině proběhly do konce 14. století čtyři depalatalizace, jejichž relativní chronologie je dána zcela zřetelně jejich poměrem k přehlásce 'a, *ä* > *ě*: první tři depalatalizace nastaly před touto přehláskou, čtvrtá až po ní. Čtvrtá depalatalizace, jež znamená zánik párové měkkosti souhlásek, proběhla až ve 14. století a bude probrána na příslušném místě <...>.

6. Ještě před vokalizací jerů byly pravděpodobně depalatalizovány slabiky s původním *e* (ne s *e* z měkkého jeru) před tvrdou zubnicí nebo likvidou. Tuto depalatalizaci máme v jazykovém materiálu dosvědčenu hlavně pro slabiku *te* ve slovech, v nichž nebyla před touto slabikou provedena přehláska 'a, *ä* > *ě*; například *patero* (< *pätero*), *desatero* (< *dešätero*), *přátel* (< *práteľ*), *datel* (< *däteľ*) × *dětel* (= jetel) *dáteľ*.

7. Podle názoru akademika B. Havránka bylo depalatalizováno v slabikách před tvrdými zubnicemi, sykavkami a likvidami pravděpodobně také spojení *měkká souhláska* + *ä*, například *mäso*, *svätý*, *pätý*, *govädo*, *vzät*; svědčí o tom lašská i jiná nářečí, která zde mají před *a* tvrdou souhlásku, například las. *maso*, *sfaty*, *paty*, *hovado*, *vzal* proti *sfjačeny*, *sfjačić*, *praša*, *přišaha*, mor. slov. *holúbata* proti *holúbja* a pod. Odchylky se projevují u

souhlásek *ř, ě, ň*, kde máme později měkkou střídnicí, například *řada* (< *řāda*), *bladu* (s netvrkým *l* < *blādu*), *jěhňed* (< *jagnäd*). B. Havránek se domnívá, že u těchto souhlásek depalatalizace nenastala; je ovšem také možné, že měkká souhláska je v těchto tvarech analogická, podle tvarů, ve kterých nebyly pro depalatalizaci podmínky, například v *řádě, bládeš* a pod. <...> Tento typ depalatalizace je také u slovesa *tázati se* < *težati*, u substantiv *mosaz*, nář. *řetaz* < *mošez*, < *retežь*) aj.; zde *ž* < *ž* ztvrdilo již dříve, takže depalatalizace mohla před ním nastat.

Akademik Havránek soudí, že depalatalizace ve skupinách *íat* proběhla zároveň s depalatalizací skupin *íet*, tedy ještě před zánikem a vokalizací jerů. V rozporu s tímto chronologickým určením jsou však případy jako *patnádsté*, kdy depalatalizace slabiky *pā* nastala až po depalatalizaci ve skupině *ín*, tedy až po zániku jeru. Také depalatalizace v slovech jako *patero*, *desatero* snad svědčí o tom, že depalatalizace ve skupinách *íet* byla starší (*pātero* > *pātero* > *patero*).

8. Třetí depalatalizace souhlásek nastala v souhláskových skupinách, jež vznikly zánikem měkkého jeru; například *ínu* > *tnu*, *starća* > *starća*, *řci* > *řci*, *plátno* > *plátno* a pod. Depalatalizovaly se všechny měkké souhlásky párové (netvrké *l* snad jen zčásti), z nepárových pouze *č* a *ň*, a to před všemi tvrdými konsonanty pravděpodobně kromě labiál a velár a před měkkými souhláskami jedinečnými *č, ě, š* a snad i *ň*. O depalatalizaci svědčí stav v nářečích, která si zachovala párovou měkkost souhlásek (srov. například las. *kunec* × *kunca*, *košec* × *kosca*), a provedení nebo neprovedení přehlásky *'a, ā* > *ě* v spisovné češtině i ve většině českých nářečí (*pět* × *patnáct*, *sčestie* × *sčastný*); o měkkosti nebo depalatalizaci souhlásky *ř* svědčí střídnic *ř* nebo *r* (*starěc* × *starce*). Obraz depalatalizace netvrkého *l* podávají písemné památky, které graficky rozlišují dvojí *l*, hlavně bible Kralická (Br.). Podle dokladů z bible Kralické bylo u *l* kolísání: netvrké *l* ztvrdlo pouze v některých slovech, jako *lstivý* (a potom také *lest*), *lsknouti se* (*lesk*), *přátelství*, ale *opilství* (zřejmě se zde projevuje vliv plurálových tvarů se základem *přátel-*); zůstalo *lnouti*, *slza*, *klnouti*, *plvati* aj. Bible Kralická je však při vši přesnosti pramen značně pozdní, a proto ne vždy spolehlivý.

Neprovedení přehlásky *'a, ā* > *ě* ve slovech jako *vzácný* < *vžácný*, *sčastný* < *sčástiný*, *patnáct* < *pātnádsté* ukazuje, že třetí depalatalizace nastala ještě před touto přehláskou, t. j. před polovinou 12. století.

9. Příklady třetí depalatalizace před jednotlivými souhláskami:

před *n*: *památný* < *pañatný*, *tnu* < *tnu*, *šeradný* < *šerādny*, *hladný* < *gladný*, *kamenný* < *kameñný*, *věrný* < *věřný*, *jasný*, *časný* < *-šný*, *trnož* < *třnož*, *vonný* < *voñný*, *skromný* < *skroñný*;

před *d*: *brdu* < *břdu* // *břdu* podle *bředl* < *břьдль*;

před *r*: *dru* < *dru*, *tru* < *tru*;

před *l*: *orla* < *orla* (podle toho pak také *orel*);

před c: *starca* < *stařca*, *dvorca* < *dvořca*, *kucharčě* < *kuchařčě*, *rci* < *řci*;
před s: *bratrský* < *bratřský*, *morský* < *mořský*, *pekarský* < *pekařský*, *cie-sarstvie* < *ciesarstvje*, *lékarstvie* < *lékařstvie*, *lstvívý* (Br.) < *lštívý*, *práťelstvie* (Br.) < *práťelstvje*, *konský*, *svinský* < *-ňský*;

před č: *starček* < *stařček*, *horčicě* < *gořčica*;

před š: *horší* < *gořší*, *menší* < *meňší*;

před ň: *jěrní* < *jářní* (přehláska analogií podle *jěř* „jaro“), *zorní* (k *zořě*), *materní*, ale *jutřní* // *jutřní*.

Před labiálami a velárami třetí depalatalizace v některých českých nářečích bud vůbec nenastala, nebo proběhla nepravidelně. Svědčí o tom například lašské *prošba*, *hrožba*, *svadba*, *mlačba*, *haňba*, *íma* (*čma*), *đbát'* (*đbač'*), moravskočeské a hanácké *kuřítka*, *kořítka* (s přehláskou), staročeské i novočeské *kuchařka*, *pekařka*, *mlynářka*, *řku*, *hořký* // *horký* (dublety, které se později významem rozlišily), staročeské *třpaslek* // *trpaslek* a pod. Jestliže přijmeme názor, že před labiálami a velárami třetí depalatalizace vůbec nenastala, je třeba staročeské i novočeské *dvěrka*, *dvírka* // *dvířka*, *mierka*, *mírka*, *dcerka*, staročeské *zvieřatma*, *holúbatma* místo očekávaného *zvieřětma* (< *-ătma*) a podobné vysvětlovat analogií podle slov *dvěrcě*, *miera*, *dcera* a podle ostatních duálových a plurálových tvarů substantiv typu *zvieřě* (gen. a lok. du. *zvieřatú*, gen. pl. *zvieřat* atd.).

[Komárek 1958: 45-48]

c) vznik souhlásky ř

10. V 13. století se v češtině mění v ř každé *ř*, a to v tom rozsahu, jaký měla souhláska *ř* po třetí depalatalizaci měkkých souhlásek, například *moře* > *moře*, *tvořec* > *tvořec*, *stařec* > *stařec*, ale *tvorcu*, *starcu*, *kořen* > *kořen*, *řeka* > *řeka*, *přez* > *přez*, *stvořiti* > *stvořiti*, *kuřata* > *kuřata*, *řada* > *řada*, *třpaslek* > *třpaslek*, *grměti* > *hřmieti* a pod.

11. Nové ř není na rozdíl od *r* pravá likvida; od *r* se liší sykavkovým šumem, který je řadí do blízkosti tupých sykavek š, ž, č. Jak ukazuje další vývoj, přestává se ř cítit jako měkká párová souhláska k tvrdému *r*; zůstává totiž později i po ztvrzení všech palatalizovaných souhlásek.

12. Někdy vzniklo ř také ze spojení *r* + *sykavka*, například v přejatých slovech *oř* < střhn. *ors*, *kurfirť* < něm. *kurfurst* a pod. V staročeských textech se rovněž někdy píše spřežka pro souhlásku ř místo skupiny *r* + *sykavka*.

13. Nejstarší památky českého jazyka píší na místě novějšího ř ještě *r*, srov. například *kriwoplath* u Kosmy, *tri*, *cris* (kříž), *ztworene* (stvoření) v písni Ostrovské, avšak není vyloučeno, že v novějších památkách jde někdy o primitivní grafiku souhlásky ř. První doklady grafiky *řf*, *řz* máme z roku 1237 (*Lukohorfany*, *Orfechow*), takže je jisté, že změna *ř* > ř nastala před

tímto datem. Ještě ve 14. století setkáváme se však v některých slovech s kolísáním *r // ř <...>*.

14. Původní pravidelnost střidnic za *ř* a *r* (*ř* a *r*) byla později porušována analogií. Tak je například *mřu, mřou* místo původních *mrū, mrōu* podle *mřeš, mře, mřieti*, naopak *korec, dvorec, bereš* místo původních *kořec, dvořec, běřeš* podle tvarů *dvorce, korce, beru* a pod.

[Komárek 1958: 48-49]

VÝVOJ SLABIKOTVORNÝCH LIKVID

15. 1. Rovněž u slabikotvorných souhlásek *r, ĺ, ř, ĺ* lze v nejstarším období mluvit vedle vztahu kvantitativního (tyto slabikotvorné souhlásky byly krátké i dlouhé) o párové měkkosti <...>. Stará čeština se přitom liší od praslovanského stavu tím, že má tvrdé *ĺ* ve větším rozsahu: v *ĺ* přešlo každé *ĺ*, před nímž nestála retnice, tedy například *žĺtý > žťtý* [o původní měkkosti *ĺ* svědčí střidnice *ž < g. – A.I.*], *žĺč > žťč*, *dĺhý > dťhý* [srovnej stsl. ДАБГЪИИ. – A.I.], kdežto *vĺk* [srovnej stsl. ВЛЪКЪ. – A.I.], *vĺna* [srovnej stsl. ВЛНА. – A.I.], *pĺný* [srovnej stsl. ПЛЪНЫИ. – A.I.] zůstalo zachováno. Poněvadž *ĺ* za týchž podmínek ztvrdlo i v polštině a lužické srbštině, jde zřejmě o změnu západoslovanskou.

2. Staročeské slabikotvorné likvidy se vyslovovaly s průvodními (svarabhaktickými) vokály před likvidou nebo za ní <...>. U tvrdého *ĺ* se průvodní vokál *u*, jehož kvantita závisela na kvantitě původní slabikotvorné likvidy a jenž z počátku rovněž mohl stát před likvidou i za ní (*Svatopulk // Svatopluk*), ještě před koncem 13. století ustálil v postavení za likvidou (*Svatopluk, mluva, žlutý, tlúci*) a neměnné spojení *lu, lú* se pak přestalo cítit jako realizace slabikotvorné likvidy. Slabikotvorné *ĺ* ztratilo tak tvrdý párový foném.

3. Slabikotvorné *ř* (*prřst, trřpěti, prřvý*) ztvrdlo ještě před 13. stoletím, jak lze soudit podle toho, že v těchto slovech nenastala změna *ř > ř*. Měkkost *ř* se projevila v staré češtině snad pouze ojedinele, například v dokladech typu *dřřžěti*, avšak není to zcela jisté <...>; *ř* zde mohlo vzniknout i vlivem předního průvodního vokálu *i*. Ztvrdnutí *ř* pravděpodobně souvisí s třetí depalatalizací souhlásek <...>.

Výsledkem těchto změn je zánik párové měkkosti u slabikotvorných likvid.

[Komárek 1958: 49-50]

PŘEHLÁSKA 'a, ä > ě

16. 1. Samohlásky *a* nebo *ä*, před nimiž předcházela měkká souhlásky a za nimiž nenásledovala souhlásky tvrdá, změnily se v staré češtině v dvoj-

b) V základě některých slov vznikl nový typ vokalické alternace *a // ě* (*čas* × *v česě*, *vzal* × *vzěli*, *kuřata* × *kuřete*). Původní pravidelnost této alternace je později porušena působením analogie, například vznikl tvar *v čase* podle *čas*, *vzali* podle *vzal* a podobně. <...>

9. Přehláska '*a, ä* > *ě* byla důsledně provedena pouze v západních nářečích českého jazyka, ovšem i zde jsou její výsledky často narušeny analogií. Analogie působila zvláště silně v nářečí českomoravském a moravskočeském a v hanáctině, kde byly u měkkých vzorů substantiv a zájmen většinou restituovány nepřehlasované koncovky, například *naša slepica*, *do pola*, *oráča* atd. (Není však zcela vyloučeno, že zde nejde o tvary restituované, nýbrž o tvary původní, v nichž analogie tvrdých vzorů zabránila přehlásce již při jejím provádění.) Východní nářečí, t. j. moravská slovenština a laština, přehlásku jako hláskoslovný zákon neprovedla. Jen moravskoslovenská nářečí mají některé náběhy k přehlásce, zvláště v slabikách vzniklých stahováním (*přít*, *přítel*, *smít sa*, *lét* atd.).

[Komárek 1958: 50-53]

ZMĚNA *ě* > *e* PO *l*

Již v nejstarších památkách, které užívají k označení dvojhlásky *ě* grafické spřežky *ie*, *ye*, nacházíme po *l* na místě původní *e* pouze grafiku *e*: *w leteh*, *letye* (3. pl.), *zle* (Túlec). Z toho usuzujeme, že již dříve splynula dvojhlásky *ě* v tomto postavení se samohláskou *e*. Samohlásky *e* byla jak za původní *ě* (*léto* < *lěto*, *v těle* < *v tělě* a pod.), tak za *ě* vzniklé stahováním a přehláskou '*a, ä* > *ě* (*úsilé* < *usilěje*, *dlé* < *dblěje*, *vóle* < *vól'a*, *léti* < *látí* < *lějati*, *myslěše* < *mysláše* a podobně). Je tedy zcela možné, že tato změna nastala až po přehlásce '*a, ä* > *ě*. <...>

[Komárek 1958: 53-54]

VÝVOJ SOUHLÁSKY *g*

1. Souhláska *g*, která byla v praslovanském období ražená, změnila se v historickém období češtiny v třenou hrtanovou souhlásku *h*. Je jisté, že se ražené zadopatrové *g* nezměnilo v *h* přímo, nýbrž že přechodným stupněm byla zadopatrová třená souhláska *ɣ*. Například *noga* > *noya* > *noha*, *glava* > *ɣlava* > *hlava*, *gora* > *ɣora* > *hora* a pod. Není však zcela jasné, zda obě fáze této změny, *g* > *ɣ* i *ɣ* > *h*, proběhly až v češtině (Gebauer, Trávníček, Mazon), nebo zda změna *g* > *ɣ* není již nářeční změna praslovanská (Šachmatov, Trubeckoj).

2. Ani vývoj grafiky není dost pevnou oporou pro rozřešení této sporné otázky. Nejstarší grafika této hlásky v bohemikách je *g*, například v Kosmově

kronice *Dlygomil, Dlugomil, Spitignev*, stejně i v první zachované české větě v zakládací listině kapituly litoměřické *Bogu, Boguceu*. Grafiku *g* nacházíme ještě v listině z roku 1241 – *yelenye gora*, ba dokonce i roku 1322: *duos ogarzie*. Avšak již roku 1169 čteme první doklad s grafikou *h*: *Bohuslaus // Groznata* v téže listině. Doklady s *h* se množí v 13. století. <...>

3. Změna $\gamma > h$ nastala asi nejdříve před samohláskami (asimilací místa artikulace). V postavení před souhláskami se výslovnost γ držela ještě dosti dlouho, jak ukazuje grafika několika slov v jednom rukopise cestopisu Martina Kabátníka (konec 15. století): *chbitie, chlupi* (= hlúpý), *zbiechli, wywrchl*. Před znělými souhláskami se udrželo γ jako varianta souhlásky *h* až do nové češtiny (*teřdy, abiy bil* a podobně). <...>

[Komárek 1958: 54-55]

VZNIK SOUHLÁSKY *f*

19. 1. Praslovanština měla souhlásku *f* snad pouze v některých onomatopoeických a citoslovených slovech, například *fukati, frkati* a podobně. Pokud se v slovanských jazycích tato souhláska vyskytuje ve větším rozsahu, vznikla až v jejich historickém vývoji z jiných hlásek (především z *v*) nebo byla přejata v cizích slovech. V češtině vznikla hlásk *f* také ze skupiny *pv* (> *pf* > *f*), například ve slovech *úfati* [<*upvati*], *zúfati, doufati*, a ještě později znalostní asimilací souhlásky *v* (ve větší míře až ve 14. století).

2. O nedostatku *f* v nejstarším období češtiny svědčí přejatá slova, v nichž se cizí *f* nebo *pf* nahrazuje souhláskou *p* nebo *b*, například staro-horně-německé *bischof* > *biskup*, latinské *Josephus* > *Josepus*, staro-horně-německé *gravio* > *hrabie*, <...> a pod. V slovech později přejatých je již *f*, například *fírment* „obloha“, *fěrtuch* „zástěra“, *fiola* „fiala“, *frejjeř* „záletník“ a pod.

[Komárek 1958: 57]

VÝVOJ PROSODICKÝCH PROSTŘEDKŮ

Slovní přízvuk

20. 1. Původně volný a pohyblivý slovní přízvuk se v češtině ustálil a tím přestal být významotvorným prostředkem. V nové češtině je přízvuk vázán na první slabiku slova a označuje tak mezislovní hranici. Stabilizace přízvuku v češtině má nejbližší obdobu ve vývoji polském, kde se přízvuk sice ustálil na předposlední slabice slova, ale rovněž funguje jako průvodní signál mezislovní hranice.

2. Novější jazykověda předpokládá, že mezi oběma těmito typy přízvuku, českým a polským, je nejen shoda ve funkci, nýbrž i genetický vztah: jeden

typ stabilizovaného přízvuku je starší, druhý je mladší a vznikl z prvního. [Nemáme však důkazy, které by umožňovaly rozhodnout se zcela jednoznačně pro prioritu českého nebo polského typu přízvuku. – A. I.] <...>

3. Rovněž je obtížné stanovit dobu, kdy se český přízvuk ustálil. Jakobsonův metrický rozbor nejstarších českých veršovaných skladeb ukázal, že v 13. století byl již český přízvuk ustálen, není však jisté, zda na první slabice. Došlo tedy k stabilizaci před 13. stoletím. Přesnější chronologii neznáme. <...>

Slabičná intonace

5. Snad nepříliš dlouho před stabilizací slovního přízvuku zanikl v češtině protiklad slabik různé intonace. Stará slabičná intonace se v pozdějším období projevuje již jen různou kvantitou slabikotvorných hlásek. Ztrátou starých intonací se čeština shoduje s ostatními západoslovanskými jazyky, dále pak s jazyky východoslovanskými a s bulharštinou.

Kvantita

[Kvantita samohlásky byla v praslovanštině spjata s její kvalitou. Například prodloužením krátkého *o* vznikalo dlouhé *ā*, kdyžto prodloužením krátkého *e* vznikalo dlouhé *ē*, srovnej staroslovenské *бодѣти* ‘bodnout’ > *бодѣ* ‘bodl’, *нѣ естъ* ‘ne + je’ > *нѣ етъ* ‘není’.

Před rozpadem praslovanštiny však kvantitativní rozdíly se více nebo méně zachovaly jenom v jedné pozici a to v první slabice dvouslabičných slov s přízvukem na druhé slabice, srovnej doklady ze slovanských jazyků, kde máme v této pozici buď protiklad dlouhé a krátké samohlásky (čeština, slovenština), anebo stopy po tomto protikladu (srbština, polština):

praslovanština	srbština	čeština	slovenština	polština
<i>trāvā</i>	<i>trāva</i>	<i>tráva</i>	<i>trāva</i>	
<i>trōbā</i>	<i>trūba</i>	<i>trouba</i>	<i>trūba</i>	<i>trąba</i>
<i>mōkā</i>	<i>mūka</i>	<i>mouka</i>	<i>mūka</i>	<i>mąka</i>
<i>žēnā</i>	<i>ženā</i>	<i>žena</i>	<i>žena</i>	<i>żona</i>
<i>nōgā</i>	<i>nōga</i>	<i>noha</i>	<i>noha</i>	<i>noga</i>

V západoslovanských dialektech praslovanštiny se však dlouhá samohláska mohla krátit i v této pozici, viz české a slovenské *ruka* s krátkým *u* (střednice za praslovanské *o*) a polské *ręka* s *e* (střednice za staropolskou nosovku v krátké slabice).

Takže v absolutní většině případů, když máme v českém slově dlouhou samohlásku, nejde o zachovalou délku (jak se píše občas), nýbrž o délku nově vzniklou, a to v důsledku stahování, metatonie apod. – A. I.]

[Komárek 1958: 57-59]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Co to je kontrakce?
2. Co je předpokladem tohoto splynutí?
3. Zda samohláska takto vzniklá je vždy dlouhá?
4. Za jakých okolností souhláska, která předcházela před samohláskou vzniklou stahováním, byla měkká?
5. Proč tento fakt má velký význam pro rozvinutí párové měkkosti souhlásek?
6. Kde se stahování často nenastalo?
7. Zda již ve staré češtině byly často vedle sebe tvary stažené a nestažené?
8. Jak můžeme soudit, zda stahování bylo před zánikem jerů, nebo po zániku?
9. Jaké závažné důsledky nejen pro slabičnou strukturu slova a pro konsonantismus, nýbrž i pro morfologii stahování mělo?
10. Zda zánik slabých a vokalizace silných jerů patří k nejdůležitějším změnám v hláskoslovném systému slovanských jazyků?
11. Čím je vyjádřena zákonitost vokalizace a zániku jerů?
12. Jak se počítaly jery podle Havlíkova jerového pravidla?
13. Co se stalo v případě, když byla ta souvislá řada jerů přerušena slabikou s jiným vokálem?
14. Zda se Havlíkovo jerové pravidlo vztahovalo také na předložky zakončené jerem?
15. Zda slabika se slabým jerem mohla být přízvučná?
16. Co se stalo, když původně přízvučný jer stál na konci slova? například v nominativu jednotného čísla *koňь* nebo *stolь*?
17. Jak můžeme vědět, že v tvarech *koňь* a *stolь* přízvučnou byla poslední slabika?
18. Co způsobil ten přesun přízvuku v těchto tvarech?
19. Co se stalo když ten původně přízvučný slabý jer nebyl na konci slova?
20. Proč říkáme, že zánikem a vokalizací jerů přibyl češtině nový morfologický prostředek?
21. Proč můžeme tvrdit, že se tento jev morfologizoval?
22. Čím je způsobeno porušování pravidelnosti jerových střídnic?
23. Zda dovedeme určit přesně chronologii zániku jerů v češtině?
24. Proč můžeme soudit, že jerové změny nastaly již před 11. stoletím?
25. Zda proces zániku a vokalizace jerů probíhal ve všech praslovanských dialekttech ve stejnou dobu?
25. Na základě čeho můžeme soudit, že v jihoslovanských dialekttech proces zániku a vokalizace jerů probíhal před denazalizací nosových samohlásek *ę* a *o*, kdyžto ve východoslovanských dialekttech tento proces až po denazalizaci?

26. Zda měla čeština nosové samohlásky *e* a *o* ještě na začátku 10. stol?
27. Proč můžeme předpokládat, že denazalizace nosových samohlásek nastala již v 10. století?
28. Co má čeština za nosovku *o*?
29. Co má čeština za nosovku *e*?
30. Na základě čeho můžeme soudit, že již v nejstarším období češtiny se zjednodušila afrikáta *ǰ* v *ž*.
31. Zda se stejný proces odehrával i v slovenštině?
32. Zda vývoj *ǰ* (< *ǵ*) a *ǰ* (< *dj*) byl současný?
33. Co zapříčinily stahování a jerové změny?
34. Jak k tomu přispělo stahování?
35. Jak k tomu přispěly jerové změny?
36. Jak se změnil vzájemný poměr samohlásek *i* a *y* po vzniku párové měklosti souhlásek?
37. Zda se měkké retnice a měkké likvidy *l'* a *r'*, zděděné z období předcházejícího, lišily od palatalizovaných retnic a likvid, které nově vznikly před předními samohláskami?
38. Zda s novým palatalizovaným *n* splynulo staré *ñ* (<*nj)?
39. Zda se palatalizovaným *z* splynulo také *z* vzniklé z původního *ǰ*?
40. Které měkké fonémy byly v období následující po zániku slabých jerů v češtině zcela nové?
41. Proč můžeme tvrdit, že byly měkké fonémy *í*, *á*, *ň*, *š* v systému češtiny tohoto období zcela nové?
42. Které dvojice tvrdých a měkkých souhlásek v období následující po zániku slabých jerů čeština měla?
43. Zda měla čeština v tomto období také souhlásky, které byly pouze tvrdé?
44. Zda měla čeština v tomto období také souhlásky, které byly pouze měkké?
45. Které změny nastaly v souhláskové soustavě češtiny ještě před začátkem 14. století.
46. Zda před nejpřednějšími samohláskami *i* a *ě* přešly palatalizované souhlásky *t'*, *d'*, *n'* v souhlásky plně palatální *t*, *d*, *n*?
47. Čím se z fonologického hlediska lišila změna *n* > *ň* před *i*, *ě* od změny *t* > *t'* před *i*, *ě* nebo změny *d* > *d'* před *i*, *ě*?
48. Zda se měkké souhlásky mohly dostat do postavení, kde pro jejich vznik nebyly fonetické podmínky?
49. Co je to depalatalizace?
50. V čem spočívá depalatalizace u měkkých souhlásek párových?
51. Kolik depalatalizací stará čeština zná?
52. Zda se „pračeské depalatalizace“ provedly na celém území českého jazyka?

53. Jak probíhala první Komárkova depalatalizace (*íet* > *tet*)?
54. Kde máme tuto depalatalizaci v jazykovém materiálu dosvědčenu?
55. Jak probíhala druhá Komárkova depalatalizace (*iāt* > *tet*)?
56. Jak probíhala třetí Komárkova depalatalizace (*tbt* > *tt*)?
57. Zda před labiálami a veláry třetí depalatalizace v některých českých nářečích buď vůbec nenastala, nebo proběhla nepravidelně?
58. Kdy a za jakých okolností se *r* mění v *ř*?
59. Čím se *ř* liší od *r*?
60. Zda *ř* mohlo vzniknout v staré češtině jenom z měkkého *r*?
61. Co zaznamenávají nejstarší památky českého jazyka píší na místě novějšího *ř*?
62. Proč soudíme, že změna *r* > *ř* nastala ještě před druhou polovinou 13. století?
63. Zda původní pravidelnost střídnic za *r* a *r* (*ř* a *r*) byla později porušována analogií.
64. Zda můžeme mluvit o párové měkkosti také u slabikotvorných likvid?
65. Zda měla stará čeština tvrdé *l* ve větším rozsahu, než praslovanština?
66. Zda staročeské slabikotvorné likvidy se vyslovovaly s průvodními (svabaktickými) vokály před likvidou nebo za ní.
67. Jak slabikotvorné *l* ztratilo tvrdý párový foném?
68. Proč můžeme soudit, že slabikotvorné *ř* (*pr̥st*, *tř̥pěti*, *pr̥vy*) ztvrdlo ještě před 13. stoletím?
69. Co se stalo se samohláskou *a* nebo *ä*, před nimiž předcházela měkká souhláska a za nimiž nenásledovala souhláska tvrdá?
70. Zda je pravděpodobné, že by se *ä* před tvrdými souhláskami (kromě *k*) změnilo v *a*, naopak *a* na konci slov a před měkkou souhláskou přešlo v *ä*?
71. Jaké mohou být příklady pro situaci na konci slova?
72. Jaké mohou být příklady pro situaci uvnitř slova pouze před měkkou souhláskou?
73. Kdy se odehrála přehláska *'a, ä* > *ě*?
74. Zda přehláska *'a, ä* > *ě* byla důsledně provedena ve všech nářečích českého jazyka?
75. Co bylo s analogií na Moravě?
76. Zda přehlásku *'a, ä* > *ě* jako hláskoslovný zákon provedla také moravská slovenština a laština?
77. Jak můžeme soudit o chronologii změny *ě* > *e* po *l*?
78. Co se stalo v historickém období češtiny se souhláskou *g*?
79. Jak vypadá nejstarší grafika této hlásky?
80. Kdy se množí doklady s *h*?
81. Zda ražené zadopatrové *g* změnilo v *h* přímo?

82. Zda se γ jako varianta souhlásky h udrželo v určitých pozicích až do nové češtiny?
83. Zda praslovanština měla souhlásku f ?
84. Jak můžeme vysvětlit skutečnost, že v slovanských jazycích souhlásky f vyskytuje ve větším rozsahu, než v praslovanštině?
85. Podle čeho můžeme soudit o nedostatku f v nejstarším období češtiny?
86. Jakou souhlásku nacházíme na místě f v slovech později přejatých?
87. Jak ještě mohla vzniknout hláska f v češtině?
88. Zda původně volný a pohyblivý slovní přízvuk se v češtině ustálil a tím přestal být významotvorným prostředkem.
89. Na kterou slabiku je přízvuk vázán v nové češtině a jakou funkci tím plní?
90. Kde má nejbližší obdobu stabilizace přízvuku v češtině?
91. Zda můžeme určit prioritu českého nebo polského typu přízvuku?
92. Zda můžeme stanovit dobu, kdy se český přízvuk ustálil?
93. Co se stalo v češtině se slabičnou intonací?
94. Zda byla kvantita samohlásky v praslovanštině spjata s její kvalitou?
95. Zda se kvantitativní rozdíly zachovaly před rozpadem praslovanštiny?
96. Zda se v této pozici kvantitativní rozdíly zachovaly důsledně?
97. Zda v absolutní většině případů, když máme v českém slově dlouhou samohlásku, nejde o zachovalou délku, nýbrž o délku nově vzniklou, a to v důsledku stahování, metatonie a podobně?

KLÍČE

1. Co to je kontrakce? Kontrakcí rozumíme splynutí dvou samohlásek, které byly od sebe odděleny intervokálním j (\dot{i}), v samohlásku jednu například *dob-
raja* > *dobrá*, *tvoja* > *tvá*, *dobroje* > *dobré*, *dobrějě* > *dobrý* a podobně.
2. Co je předpokladem tohoto splynutí? Předpokladem splynutí je zánik intervokálního j .
3. Zda samohláska takto vzniklá je vždy dlouhá? Ano. Samohláska takto vzniklá je vždy dlouhá.
4. Za jakých okolností souhláska, která předcházela před samohláskou vzniklou stahováním, byla měkká, jestliže samohláska vznikla stažením skupiny s prvním vokálem předním (*znameňá* < *znameňja*, *śáti* < *śějati* a pod.).

5. Proč tento fakt má velký význam pro rozvinutí párové měkkosti souhlásek?
Tento fakt má velký význam pro rozvinutí párové měkkosti souhlásek, protože protiklad souhlásky tvrdé a měkké mohl rozlišovat význam slova, například *dáti* (< *dějati*) × *dáti*.
6. Kde se stahování často nenastalo?
Stahování často nenastalo tam, kde by se tím porušil morfologický sklad slova. Například *ženojo* > *ženú*, ale *bojo se* > *boju še*.
7. Zda již ve staré češtině byly často vedle sebe tvary stažené a nestažené a nestažené?
Ano. Již ve staré češtině byly často vedle sebe tvary stažené a nestažené, například *moja* > *mojě* // *má*, *dvoje* // *dvé*, *moje* // *mé* atd.
8. Jak můžeme soudit, zda stahování bylo před zánikem jerů, nebo po zániku?
Pokud jde o chronologii stahování, tak to bylo určitě před změnou jerů, jinak by ze slova *strybčeb* nevzniklo *strýc*, nýbrž *stréc* nebo *stryjec*.
9. Jaké závažné důsledky nejen pro slabičnou strukturu slova a pro konsonantismus, nýbrž i pro morfologii stahování mělo?
Stahování mělo závažné důsledky nejen pro slabičnou strukturu slova a pro konsonantismus, nýbrž i pro morfologii, a to
a) od měkkých *ǫ*-kmenů a *ā*-kmenů se oddělují vzory stažené (*řebří*, *znaměnie*, *paňí*);
b) složená deklinace se definitivně odpoutává od deklinace jmenné i zájmenné (*dobrojego* > *dobrého*, *dobraja* > *dobrá*);
c) z 3. třídy slovesné s kmenotvornou příponou *-je-* v přítomnosti se vyděluje jako zvláštní konjugační typ vzor *dělati* (*dělaješb* > *děláš*);
d) zvyšuje se počet případů, kdy se tvary téhož slova netvoří ze stejného základu: *bojati se* > *báti še*, kdežto *boju še* zůstalo, podobně *stojati* > *státi* // *stoju*.
10. Zda zánik slabých a vokalizace silných jerů patří k nejdůležitějším změnám v hláskoslovném systému slovanských jazyků?
Ano. Zánik slabých a vokalizace silných jerů patří k nejdůležitějším změnám v hláskoslovném systému slovanských jazyků.
11. Čím je vyjádřena zákonitost vokalizace
Zákonitost vokalizace a zániku jerů je vyjádřena tak zvaným Havlíkovým jerovým pravidlem.

- a zániku jerů?
- dlem.
12. Jak se počítaly jery podle Havlíkova jerového pravidla?
- V souvislé řadě jerů se vokalizovaly silné jery, totiž sudé jery od konce slova, kdežto liché jery od konce slova byly slabé a zanikaly; například *дѣнь* > *děň*, *дѣньсь* > *děs*, *швѣць* > *švec*, *орѣль* > *orel*, *близькъ* > *blízek*, *костьмь* > *kostem*.
13. Co se stalo v případě, když byla ta souvislá řada jerů přerušena slabikou s jiným vokálem?
- Jestliže byla souvislá řada jerů přerušena slabikou s jiným vokálem, byl jer před touto slabikou opět slabý a zanikl, například *кѣнѣзь* > *kňáz*, *сѣборъ* > *sbor* a podobně.
14. Zda se Havlíkovo jerové pravidlo vztahovalo také na předložky zakončené jerem?
- Ano. Rovněž předložky zakončené jerem se před následujícím slovem vokalizovaly podle Havlíkova pravidla, jestliže první slabika následujícího slova obsahovala slabý jer; například *въ дѣне* > *ve dňe*, *сѣ рѣтакъмь* > *se ptákeň*, *къ кѣнѣзу* > *ke kňázu*, ale *въ domu* > *v domu*, *къ отѣцу* > *k otci*, *сѣ костьми* > *s kostmi*.
15. Zda slabika se slabým jerem mohla být přízvučná?
- Ne. Slabika se slabým jerem už nemohla být přízvučná.
16. Co se stalo, když původně přízvučný jer stál na konci slova? například v nominativu jednotného čísla *конь* nebo *столь*?
- Když šlo o původně přízvučný jer na konci slova, přízvuk se posunul o slabiku k začátku slova, například *конь* > *kň* > *kň*, *столь* > *stól* > *stól*.
17. Jak můžeme vědět, že v tvarech *конь* a *столь* přízvučnou byla poslední slabika?
- O místě přízvuku v praslovanštině v daném případě svědčí ruština, která zachovala místo praslovanského přízvuku nejlíp ze všech slovanských jazyků: *коня́, коню́, конѣмъ ...*; *столá, столу́, столóмъ...*
18. Co způsobil ten přesun přízvuku v těchto tvarech?
- Ten přesun způsobil prodloužení nově přízvučné slabiky, srovnej v současné spisovné češtině *kň* a *stůl*.

19. Co se stalo když ten původně přízvučný slabý jer nebyl na konci slova?
V tom případě se ten přízvučný jer vokalizoval bez ohledu na zmíněné Havlíkovo pravidlo, například *лѣгъкъ* > *lehk*.
20. Proč říkáme, že zánikem a vokalizací jerů se rozrůznily často tvary téhož slova, lišící se postavením jerů, například *otec* (< *otъcъ*) – *otce* (< *otъca*), *sen* (< *sъnъ*) – *sna* (< *sъna*) a pod. Tím přibyl češtině nový morfologický prostředek?
Zánikem a vokalizací jerů se rozrůznily často tvary téhož slova, lišící se postavením jerů, například *otec* (< *otъcъ*) – *otce* (< *otъca*), *sen* (< *sъnъ*) – *sna* (< *sъna*) a pod. Tím přibyl češtině nový morfologický prostředek, a to střídání *e* // *o*.
21. Proč můžeme tvrdit, že se tento jev morfologizoval?
O tom, že se tento jev morfologizoval, svědčí později tak zvané vkladné *e*, které není střídnicí za jer, například *sester* < *sestrъ*.
22. Čím je způsobeno porušování pravidelnosti jerových střidnic?
Toto porušování původní pravidelnosti, v staré češtině poměrně ještě řídké, zato však hojně v češtině nové, je způsobeno analogií, srovnej například *česnek* (< *čeśъnъкъ*) – *česneku* (< *česenku* < *čeśъnъku*), *mech* (< *mъchъ*) – *mechu* (< *mchu* < *mъchu*). Příčinou může být také a snaha po snadnější výslovnosti, srovnej *syn* (< *synъ*) – *se synem* (< *synemí* < *sъ synъmъ*).
23. Zda dovedeme určit přesně chronologii zániku jerů v češtině?
Ne. Chronologii zániku jerů v češtině nedovedeme určit přesně.
24. Proč můžeme soudit, že jerové změny nastaly již před 11. stoletím?
V jazykových památkách z 11. století nacházíme již jerové střidnice, například *Týnec*, *Chlmec*, *Žatec*, *Gradec*, takže lze soudit, že jerové změny nastaly již před tímto datem.
25. Zda proces zániku a vokalizace jerů probíhal ve všech praslovanských dialekttech ve stejnou dobu?
Ne. Proces zániku a vokalizace jerů probíhal ve všech praslovanských dialekttech ve stejnou dobu.
25. Na základě čeho můžeme soudit, že v jihoslovanských dialekttech proces zániku
O tom můžeme soudit na základě staroslověnských a církevně slovanských textů východoslovanského a jihoslovanského původu. V těch prvních se korektně píšou jery (protože

- a vokalizace jerů probíhal před denazalizací nosových samohlásek ϵ a ρ , kdyžto ve východoslovan-
ských dialektech tento proces až po denazali-
zaci?
26. Zda měla čeština nosové samohlásky ϵ a ρ ještě na začátku 10. stol?
27. Proč můžeme předpokládat, že denazalizace nosových samohlásek nastala již v 10. století?
28. Co má čeština za nosovku ρ ?
29. Co má čeština za nosovku ϵ ?
30. Na základě čeho můžeme soudit, že již v nejstarším období češtiny se zjednodušila afrikáta ζ v \acute{z} .
31. Zda se stejný proces odehrával i v sloven-
- snad odpovídají dobovému úzu) a nekorektně nosové souhlásky (protože snad tomu dobovému úzu už ne odpovídají), kdyžto v těch druhých naopak.
- Ano. Nosové samohlásky ϵ a ρ měla čeština ještě na začátku 10. století. Svědčí o tom mimo jiné latinská podoba jmen panovníků *Wenceslaus* a *Suentopulcus*. O nosovce ρ v 10. století. svědčí například latinský název Maďarů *Ungari* (slovan. *Qgri*).
- V českých jazykových památkách z 11. století nacházíme již samohlásky ústní, například v Pražských zlomcích ak. sg. *molitvu* (МОЛИТВОУ) vedle tradiční staroslověnské grafiky *molitvo* (МОЛИТВѦ). Lze tedy předpokládat, že denazalizace nosových samohlásek nastala již v 10. století.
- Za nosovku ρ má čeština u ($\rho > u > \epsilon$), například *zъbъ > zub*, *dъbъ > dub*, *nesъtъ > nesú*, *blъdъ > blúdití*, *sъdъ > súd*, *roko > ruku*, *ženъ > ženu*, *proso > prošu*, *dělajo > dělaju* a podobně.
- Původní střídnice za ϵ není tak jasná. Předpokládáme, že se v češtině změnilo ϵ v \acute{a} ($\epsilon > \acute{a} > \grave{a}$). S tímto \acute{a} se pak v dalším vývoji sblížila samohláska a a obě se dále vyvíjely stejně (snad kromě postavení před k), například *duša > dušě*, *kuřā > kuřě*, *Jahe > Jěhe*.
- Na základě toho, že ta změna patří již k charakteristickým bohemismům Kyjevských listů a Pražských hlaholských zlomků.
- Slovenština se v tomto směru od češtiny liší, neboť zachovala dz z původního dj , například

- štině? *medza, hrádza.*
32. Zda vývoj *ǰ* (< *ǵ*) a *ǰ* (< *dj*) byl současný? Ne. Vývoj *ǰ* (< *ǵ*) a *ǰ* (< *dj*) nebyl současný: *d* (< *dj*) se změnilo v *ǰ* až po změně *ǰ* < *ǵ* v *ǰ*.
33. Co zapříčinily stahování a jerové změny? Stahování a jerové změny jsou příčinou toho, že se posiční měkkost tvrdých souhlásek před předními samohláskami stává nezávislou na následující samohlásce a může i sama sloužit k rozlišení významu.
34. Jak k tomu přispělo stahování? Po stažení skupin s první samohláskou přední a druhou zadní (*ěja, vja, vjo, vju*) mohla stát před zadní samohláskou souhláska nepalatalizovaná i palatalizovaná, například *šátí* (< *šējati*) × *sážeti*, *žátí* (< *žējati*) × *za*; pouze protikladem tvrdé a měkké souhlásky se lišila dvojice *dátí* × *dátí* (< *dējati*). Dále po stažení skupin *oje, oje, yje* mohla stát také před *e* souhláska nepalatalizovaná, například *dobré* < *dobroje, dobryje* a pod.
35. Jak k tomu přispěly jerové změny? Po zániku slabých jerů se stala měkkost souhlásky před zaniklým měkkým jerem vlastností nezávislou a mohla rozlišovat význam: *păt* (< *pět* = pět) × *păt* (< *pět* = pátý), stejně *desăt* × *desăt* atd. Ke zvýšení významotvornosti měkkostního souhláskového vztahu opět přispívá také ta okolnost, že za oba jery v poloze silné je pouze jedna střídnice *e*. Před tímto jerovým *e* mohla pak stát souhláska palatalizovaná i nepalatalizovaná, podle toho, jaký byl původní jer: před původním měkkým jerem byla souhláska měkká, před tvrdým jerem nikoli: bylo *deň* < *deň*, ale *ten* < *ten* a podobně.
36. Jak se změnil vzájemný poměr samohlásek *i* a *y* po vzniku párové měkkosti souhlásek? Po vzniku párové měkkosti souhlásek se podstatně změnil vzájemný poměr samohlásek *i* a *y*: *y* se stalo variantou fonému *i* v postavení po tvrdých souhláskách.
37. Zda se měkké retnice a měkké likvidy *l'* a *r'*, Ne. Měkké retnice a měkké likvidy *l'* a *r'*, zděděné z období předcházejícího, začlenily

- zdeděné z období předcházejícího, lišily od palatalizovaných retnic a likvid, které nově vznikly před předními samohláskami?
- se do nového vztahu souhlásek a funkčně se nelišily od palatalizovaných retnic a likvid, které nově vznikly před předními samohláskami; například *zema*, *kropa* (< **zēmjā*, **krōpjā*) měly stejnou měkkou retnici jako *píti*, *pěci*, *pát* (< *pēt̃*), *pú* (< *p̃j̃j̃*), *bú* (< *b̃j̃j̃*), *smáti šā* (< *smējati še*), *úsilá* (< *ušil̃bja*), *láti* (< *lējati*), *řeci*, *bratrá* (< *bratr̃bja*) a podobně.
38. Zda s novým palatalizovaným *ň* splynulo staré *ň* (<*nj)?
- Ne. S novým palatalizovaným *ň* staré *ň* nesplynulo a zůstalo zřetelně odlišeno, jak ukazuje jeho další vývoj: *ňe* se později mění v *ne*, *ňe* zůstává, například *k němu*.
39. Zda se palatalizovaným *ž* splynulo také *ž* vzniklé z původního *ž*?
- Ano. S palatalizovaným *ž* před předními samohláskami (*žíma*, *žéma*) a před zadními samohláskami, které vznikly stažením skupiny s první samohláskou přední (*žáti* < *žējati*), splynulo také *ž* vzniklé z původního *ž* (*sážati* < *sážati*, *kňážu* < *kňěžu* a podobně).
40. Které měkké fonémy byly v období následující po zániku slabých jerů v češtině zcela nové?
- Zcela nové byly v systému měkké fonémy *í*, *ď*, *ň*, *š*. Například *véděte*, *dáti*, *táti*, *něbesa*, *šíla*, *nosíti*.
41. Proč můžeme tvrdit, že byly měkké fonémy *t*, *d*, *ň*, *š* v systému češtiny tohoto období zcela nové?
- Protože vznikly až fonologizací dřívějších změkčených variant.
42. Které dvojice tvrdých a měkkých souhlásek v období následující po zániku slabých jerů čeština měla?
- Souhlásková soustava češtiny v období následující po zániku slabých jerů měla pak tyto dvojice tvrdých a měkkých souhlásek: *p-p̃*, *b-b̃*, *m-m̃*, *v-ṽ*; *t-t̃*, *d-d̃*, *n-ň*, *l-l̃*, *r-r̃*; *s-s̃*, *z-z̃*.
43. Zda měla čeština v tomto období také souhlásky, které byly pouze tvrdé?
- Ano. Byly to souhlásky *k*, *g*, *ch*.

44. Zda měla čeština v tomto období také souhlásky, které byly pouze měkké? Ano. Byly to souhlásky *ň, j; ć, č, š, ž*.
45. Které změny nastaly v souhláskové soustavě češtiny ještě před začátkem 14. století. Ještě před začátkem 14. století nastaly tyto změny:
a) měnil se stupeň palatalizace dentál (změna palatalizačních odstínů);
b) měkké souhlásky v některých postaveních ztvrdly (depalatalizace);
c) měnila se fonetická povaha měkkého *r > ř*.
46. Zda před nejpřednějšími samohláskami *i* a *ě* přešly palatalizované souhlásky *ť, ď, ň* v souhlásky plně palatální *ť', ď', ň'*? Ano. Pravděpodobně již velmi záhy přešly palatalizované souhlásky *ť, ď, ň* před nejpřednějšími samohláskami *i* a *ě* v souhlásky plně palatální *ť', ď', ň'* (*hoňiti > hoňiti', díevka > d'ievka, dívoký > d'ivoký, něкто > něкто', níкто > ňikto* a pod.).
47. Čím se z fonologického hlediska lišila změna *ň > ň'* před *i, ě* od změny *ť > ť'* před *i, ě* nebo změny *ď > ď'* před *i, ě*? Změnou *ň > ň'* před *i, ě* se pouze zvětšil rozsah palatálního *ň*, jež bylo v češtině již dříve z praslovanského *nj*, kdežto *ť* a *ď* byly palatály zcela nové, neboť čeština měla předtím pouze *í* a *ď*.
48. Zda se měkké souhlásky mohly dostat do postavení, kde pro jejich vznik nebyly fonetické podmínky? Ano. Analogií se dostaly souhlásky *ť', ď', ň'* také do postavení, kde nebyly podmínky pro vznik *ť, ď, ň* třeba do tvarů *koťata, háďata, káňata* podle tvarů *koě, háďě, káňě*.
49. Co je to depalatalizace? Depalatalizací nazýváme ztvrdnutí měkké souhlásky.
50. V čem spočívá depalatalizace u měkkých souhlásek párových? U měkkých souhlásek párových spočívá depalatalizace v náhradě měkké souhlásky příslušnou párovou souhláskou tvrdou, například *ť > t, ď > d* a podobně.
51. Kolik depalatalizací stará čeština zná? Podle M. Komárka, v staré češtině proběhly tři depalatalizace (*ťet > tet; ěăt > tat; íbt > tt*) ještě před přehláskou *'a, ä > ě*, kdyžto čtvrtá depalatalizace, jež znamená zánik párové

- měkkosti souhlásek, proběhla až ve 14. století. V novějších pracích jsou první tři Komárkovy depalatalizace známé jako „pračeské depalatalizace“, kdyžto ta čtvrtá je známa jako „hlavní historická depalatalizace“. Někdy se vyčleňuje ještě „druhá historická depalatalizace“ (ztvrdnutí měkkého *t'* ve skupině *št'* v postavení před konsonantem).
52. Zda se „pračeské depalatalizace“ provedly na celém území českého jazyka? Ano. „Pračeské depalatalizace“ či Komárkovy první tři depalatalizace se provedly na celém území českého jazyka a to nejspíš do konce 12. století.
53. Jak probíhala první Komárkova depalatalizace (*ítet* > *tet*)? Ještě před vokalizací jerů byly depalatalizovány slabiky s původním *e* (ne *s e z* z měkkého jeru) před tvrdou zubnicí nebo likvidou.
54. Kde máme tuto depalatalizaci v jazykovém materiálu dosvědčenu? Tuto depalatalizaci máme v jazykovém materiálu dosvědčenu hlavně pro slabiku *te* ve slovech, v nichž nebyla před touto slabikou provedena přehláska *'a, ā* > *ě*; například *patero* (< *pāterō*), *desatero* (< *dešāterō*), *přátel* (< *prātel*), *datel* (< *dātel*) × *dětel* (< *dātel* = *jetel*).
55. Jak probíhala druhá Komárkova depalatalizace (*iāt* > *tet*)? Podle názoru akademika B. Havránka bylo depalatalizováno v slabikách před tvrdými zubnicemi, sykavkami a likvidami pravděpodobně také spojení *měkká souhláska* + *ā*, například *māso*, *svātý*, *pātý*, *govādo*, *vzāl*; svědčí o tom lašská i jiná nářečí, která zde mají před *a* tvrdou souhlásku, například *las. maso*, *sfaty*, *paty*, *hovado*, *vzal*
56. Jak probíhala třetí Komárkova depalatalizace (*tbt* > *tt*)? Třetí depalatalizace souhlásek nastala v souhláskových skupinách, jež vznikly zánikem měkkého jeru; například *tnu* > *tnu*, *starća* > *starća*, *řci* > *řci*, *plátno* > *plátno* a pod. Depalatalizovaly se všechny měkké souhlásky párové (netvrde *l* snad jen zčásti), z nepárových pouze *ć* a *ň*, a to před všemi tvrdými konsonanty pravděpodobně kromě labiál a velár a před měkkými souhláskami jedineč-

- nými *ć, č, š* a snad i *ň*.
57. Zda před labiálami a velárami třetí depalatalizace v některých českých nářečích buď vůbec nenastala, nebo proběhla nepravidelně, o čem svědčí například lašské *prošba, hrozba, svadba, mlatba, haňba, íma (éma)*, moravskočeské a hanácké *kuřítko, kuchařka, pekařka, mlynářka, řku, hořký // horký* (dublety, které se později významem rozlišily).
58. Kdy a za jakých okolností se *ř* mění v *ř*?
V 13. století se v češtině mění v *ř* každé *ř*, a to v tom rozsahu, jaký měla souhláska *ř* po třetí depalatalizaci měkkých souhlásek, například *moře > moře, tvořec > tvořec, stařec > stařec*, ale *tvorcu, starcu, řeka > řeka, přěz > přěz, stvořiti > stvořiti, kuřata > kuřata, řada > řada, třpaslek > třpaslek, gíměti > hřmieti* a pod.
59. Čím se *ř* liší od *r*?
Nové *ř* není na rozdíl od *r* pravá likvida; od *r* se liší sykavkovým šumem, který je řadí do blízkosti tupých sykavek *š, ž, č*. Jak ukazuje další vývoj, přestává se *ř* cítit jako měkká párová souhláska k tvrdému *r*; zůstává totiž později i po ztvrnutí všech palatalizovaných souhlásek.
60. Zda *ř* mohlo vzniknout v staré češtině jenom z měkkého *ř*?
Ne. Někdy vzniklo *ř* také ze spojení *r + sykavka*, například v přejatých slovech *oř* (staro-horně-německé *ors, kurfiřt* < německé *kurfurst* a podobně).
61. Co zaznamenávají nejstarší památky českého jazyka píšící na místě novějšího *ř*?
Nejstarší památky českého jazyka píšící na místě novějšího *ř* ještě *r*, například *kriwoplath* u Kosmy.
62. Proč soudíme, že změna *ř > ř* nastala ještě před druhou polovinou 13. století?
První doklady grafiky *rf, rz* máme z r. 1237 (*Lukohorfany, Orfechow*), takže je jisté, že změna *ř > ř* nastala před tímto datem.

63. Zda původní pravidelnost střídnic za *ř* a *r* (*ř* a *r*) byla později porušována analogií.
- Ano. Původní pravidelnost střídnic za *ř* a *r* (*ř* a *r*) byla později porušována analogií. Tak je například *mřu*, *mřou* místo původních *mru*, *mrou* podle *mřeš*, *mře*, *mřieti*, naopak *korec*, *dvorec*, *bereš* místo původních *kořec*, *dvořec*, *běřeš* podle tvarů *dvorce*, *korce*, *beru* a podobně.
64. Zda můžeme mluvit o párové měkkosti také u slabikotvorných likvid?
- Ano. Rovněž u slabikotvorných souhlásek *r*, *ř*, *ř*, *ř* lze v nejstarším období mluvit vedle vztahu kvantitativního (tyto slabikotvorné souhlásky byly krátké i dlouhé) o párové měkkosti.
65. Zda měla stará čeština tvrdé *ř* ve větším rozsahu, než praslovánština?
- Stará čeština se přitom liší od praslovanského stavu tím, že má tvrdé *ř* ve větším rozsahu: v *ř* přešlo každé *ř*, před nímž nestála retnice, tedy například *žřtý* > *žřtý* (o původní měkkosti *ř* svědčí střídnice *ž* < *g*), *žřč* > *žřč*, *dřhý* > *dřhý* (srovnej staroslověnské **ДЪРЪГЪИ**), kdežto *vřk* (srovnej staroslověnské **ВЪРЪКЪ**), *vřna* (srovnej staroslověnské **ВЪРНА**), *přny* (srovnej staroslověnské **ПЪРЪНИ**) zůstalo zachováno.
66. Zda staročeské slabikotvorné likvidy se vyslovovaly s průvodními (svarabhaktickými) vokály před likvidou nebo za ní.
- Ano. Staročeské slabikotvorné likvidy se vyslovovaly s průvodními (svarabhaktickými) vokály před likvidou nebo za ní.
67. Jak slabikotvorné *ř* ztratilo tvrdý párový foném?
- U tvrdého slabikotvorného *ř* se průvodní vokál *u*, jehož kvantita závisela na kvantitě původní slabikotvorné likvidy a jenž z počátku rovněž mohl stát před likvidou i za ní (*Svatopulk* // *Svatopluk*), ještě před koncem 13. století ustálil v postavení za likvidou (*Svatopluk*, *mluva*, *žlutý*, *tlúci*) a neměnné spojení *lu*, *lú* se pak přestalo cítit jako realizace slabikotvorné likvidy.
68. Proč můžeme soudit, že slabikotvorné *ř* (*přst*, *trpětí*, *přvý*) ztvrdlo ještě před 13. stoletím, jak lze soudit podle toho, že v těchto slovech nenastala změna *ř* >

- ztvrdlo ještě před 13. stoletím? ř.
69. Co se stalo se samohláskou *a* nebo *ä*, před nimiž předcházela měkká souhláska *a* a za nimiž nenásledovala souhláska tvrdá? Samohlásky *a* nebo *ä*, před nimiž předcházela měkká souhláska *a* a za nimiž nenásledovala souhláska tvrdá, změnily se v staré češtině v dvojhlásku *ě*, která je v dlouhé slabice označována jako *ie*.
70. Zda je pravděpodobné, že by se *ä* před tvrdými souhláskami (kromě *k*) změnilo v *a*, naopak *'a* na konci slov a před měkkou souhláskou přešlo v *ä*? Ano. Je pravděpodobné, že se *ä* před tvrdými souhláskami (kromě *k*; viz níže) změnilo v *a*, naopak *'a* na konci slov a před měkkou souhláskou přešlo v *ä*.
71. Jaké mohou být příklady pro situaci na konci slova? Jsou to například *moja* > *mojě*, *noža* > *nožě*, *pěšá* > *pěšie*
72. Jaké mohou být příklady pro situaci uvnitř slova pouze před měkkou souhláskou? Jsou to například *držati* > *držěti* × *držal*, *držala*; *slyšati* > *slyšěti* × *slyšal*, *kuřáte* > *kuřěte* × *kuřata* > *kuřata*, *pät* > *pět* × *päťy* > *pätý*, *dešät* > *dešět* × *dešätý* > *desätý*, *vzäli* > *vžěli* × *vžäl* > *vzał*, *sčästie* > *sčěštie* × *sčästný* > *sčastný*.
73. Kdy se odehrála přehláska *'a, ä* > *ě*? Přehláska *'a, ä* > *ě* se klade obvykle do 1. poloviny 12. století.
74. Zda přehláska *'a, ä* > *ě* byla důsledně provedena ve všech nářečích českého jazyka? Přehláska *'a, ä* > *ě* byla důsledně provedena pouze v západních nářečích českého jazyka, ovšem i zde jsou její výsledky často narušeny analogií.
75. Co bylo s analogií na Moravě? Analogie působila zvláště silně v nářečí českomoravském a moravskočeském a v hanáčtině, kde byly u měkkých vzorů substantiv a zájmen většinou restituovány nepřehlasované koncovky, například *naša slepica*, *do pola*, *oräča* atd.

76. Zda přehlásku 'a, ä > ě jako hláskoslovný zákon provedla také moravská slovenština a laština?
- Východní nářečí, to jest moravská slovenština a laština, přehlásku jako hláskoslovný zákon neprovedla.
77. Jak můžeme soudit o chronologii změny ě > e po l?
- Již v nejstarších památkách, které užívají k označení dvojhlásky ě grafické spřežky *ie, ye*, nacházíme po *l* na místě původní *e* pouze grafiku *e*: *w leteh, letye* (3. pl.). Z toho usuzujeme, že již dříve splynula dvojhlásky *ě* v tomto postavení se samohláskou *e*. Samohlásky *e* byla jak za původní *ě* (*léto* < *lěto*, *v těle* < *v tělě* a pod.), tak za *ě* vzniklé stahováním a přehláskou 'a, ä > ě (*úsilé* < *usilbe*, *vóle* < *vóla*). Je tedy zcela možné, že tato změna nastala až po přehlásce 'a, ä > ě.
78. Co se stalo v historickém období češtiny se souhláskou *g*?
- Souhláska *g*, která byla v praslovanském období ražená, změnila se v historickém období češtiny v třenou hrtanovou souhlásku *h*.
79. Jak vypadá nejstarší grafika této hlásky?
- Nejstarší grafika této hlásky v bohemikách je *g*, například v Kosmově kronice *Dlugomil, Spitignev*, stejně i v první zachované české větě v zakládací listině kapituly litoměřické *Bogu, Boguceu*.
80. Kdy se množí doklady s *h*?
- Doklady s *h* se množí v 13. století.
81. Zda ražené zadopatrové *g* změnilo v *h* přímo?
- Ne. Je jisté, že se ražené zadopatrové *g* nezměnilo v *h* přímo, nýbrž že přechodným stupněm byla zadopatrová třená souhláska *γ*.
82. Zda se *γ* jako varianta souhlásky *h* udrželo v určitých pozicích až do nové češtiny?
- Ano. Před znělými souhláskami se udrželo *γ* jako varianta souhlásky *h* až do nové češtiny (*teγdy, abiγ bil* a pod.).
83. Zda praslovanština měla souhlásku *f*?
- Praslovanština měla souhlásku *f* snad pouze v některých onomatopoických a citoslovných slovech, například *fukati, frkati* a podobně.
84. Jak můžeme vysvětlit skutečnost, že v slo-
- Pokud se v slovanských jazycích souhláska *f* vyskytuje ve větším rozsahu, než v praslovan-

- vanských jazycích souhláska *f* vyskytuje ve větším rozsahu, než v praslovanštině?
85. Podle čeho můžeme soudit o nedostatku *f* v nejstarším období češtiny?
86. Jakou souhlásku nacházíme na místě *f* v slovech později přejatých?
87. Jak ještě mohla vzniknout hláska *f* v češtině?
88. Zda původně volný a pohyblivý slovní přízvuk se v češtině ustálil a tím přestal být významotvorným prostředkem.
89. Na kterou slabiku je přízvuk vázán v nové češtině a jakou funkci tím plní?
90. Kde má nejbližší období stabilizace přízvuku v češtině?
91. Zda můžeme určit prioritu českého nebo polského typu přízvuku?
- štině, vznikla až v jejich historickém vývoji z jiných hlásek (především z *v*) nebo byla přejata v cizích slovech.
- O nedostatku *f* v nejstarším období češtiny svědčí přejatá slova, v nichž se cizí *f* nebo *pf* nahrazuje souhláskou *p* nebo *b*, například latinské *Josephus* > *Josepus*, staro-horně-německé *biscof* > *biskup*, *gravio* > *hrabie*, *sefer* > *žebrák* a podobně.
- V slovech později přejatých je již *f*, například *firmament* „obloha“, *fěrtuch* „zástěra“, *fiola* „fiala“, *frejjeř* „záletník“ a podobně.
- V češtině vznikla hláska *f* také ze skupiny *pv* (> *pf* > *f*), například ve slovech *úfati* (<*upъvati*), *zúfati*, *doufati*, a ještě později znělostní asimilací souhlásky *v* (ve větší míře až ve 14. století).
- Ano. Původně volný a pohyblivý slovní přízvuk se v češtině ustálil a tím přestal být významotvorným prostředkem.
- V nové češtině je přízvuk vázán na první slabiku slova a označuje tak mezislovní hranici.
- Stabilizace přízvuku v češtině má nejbližší období ve vývoji polském, kde se přízvuk sice ustálil na předposlední slabice slova, ale rovněž funguje jako průvodní signál mezislovní hranice.
- Novější jazykověda předpokládá, že mezi oběma těmito typy přízvuku, českým a polským, je nejen shoda ve funkci, nýbrž i genetický vztah: jeden typ stabilizovaného přízvuku je starší, druhý je mladší a vznikl z prvního. Nemáme však důkazy, které by umožňovaly rozhodnout se zcela jednoznačně

- pro prioritu českého nebo polského typu přízvuku.
92. Zda můžeme stanovit dobu, kdy se český přízvuk ustálil? Rovněž je obtížné stanovit dobu, kdy se český přízvuk ustálil. Jakobsonův metrický rozbor nejstarších českých veršovaných skladeb ukázal, že v 13. století byl již český přízvuk ustálen, není však jisté, zda na první slabice.
93. Co se stalo v češtině se slabičnou intonací? Snad nepříliš dlouho před stabilizací slovního přízvuku zanikl v češtině protiklad slabik různé intonace. Stará slabičná intonace se v pozdějším období projevuje již jen různou kvantitou slabikotvorných hlásek. Ztrátou starých intonací se čeština shoduje s ostatními západoslovanskými jazyky, dále pak s jazyky východoslovanskými a s bulharštinou.
94. Zda byla kvantita samohlásky v praslovanštině spjata s její kvalitou? Ano. Kvantita samohlásky byla v praslovanštině spjata s její kvalitou. Například prodloužením krátkého *o* vznikalo dlouhé *ā*, kdyžto prodloužením krátkého *e* vznikalo dlouhé *ē*, srovnej staroslovenské **БОСТИ** 'bodnout' > **БАСЬ** 'bodl', **НЕ ЄСТЬ** 'ne + je' > **НѢСТЬ** 'není'.
95. Zda se kvantitativní rozdíly zachovaly před rozpadem praslovanštiny? Před rozpadem praslovanštiny však kvantitativní rozdíly se více nebo méně zachovaly jenom v jedné pozici a to v první slabice dvouslabičných slov s přízvukem na druhé slabice, srovnej praslovanská slova *trāvā*, *trōbā*, *mōkā*, *ženā*, *nōgā* a jejich protějšky v slovenštině, kde máme v této pozici protiklad dlouhé a krátké samohlásky (*tráva*, *trúba*, *múka*, *žena*, *noha*) nebo v češtině, kde máme *ou* za staročeské *ú* (*tráva*, *trouba* < *trúba*, *mouka* < *múka*, *žena*, *noha*).
96. Zda se v této pozici kvantitativní rozdíly zachovaly důsledně? Ne. V západoslovanských dialektech praslovanštiny se však dlouhá samohláska mohla krátit i v této pozici, viz české a slovenské *ruka* s krátkým *u* (střednice za praslovanské dlouhé *ō*) a polské *reka* s *e* (střednice za staropolskou nosovku v krátké slabice, která tím

nezachovala délku praslovanské nosovky \bar{o}).

97. Zda v absolutní většině případů, když máme v českém slově dlouhou samohlásku, nejde o zachovalou délku, nýbrž o délku nově vzniklou, a to v důsledku stahování, metatonie a podobně?

V absolutní většině případů, když máme v českém slově dlouhou samohlásku, nejde o zachovalou délku, nýbrž o délku nově vzniklou, a to v důsledku stahování, metatonie a podobně.

10. HLÁSKOSLOVÍ ČEŠTINY 14. STOLETÍ A PRAVOPIS

21. 1. Stará čeština 14. století není po stránce hláskoslovné útvar homogenní, neboť 14. století je právě v hláskosloví obdobím četných významných změn, dotýkajících se základních systémových vztahů mezi jednotlivými hláskami. Tyto hláskoslovné změny se projevují v psaných památkách ve větší míře teprve od druhé čtvrtiny 14. století. Památky z prvních desetiletí 14. století většinou zachovávají starší stav a ukazují hláskoslovný systém v podobě, jakou měl před těmito změnami.

V mladších památkách ze 14. století se již také objevují, někdy velmi zřetelně, stopy pozdější *nářeční diferenciace* češtiny; jsou to buď inovace některého nářečí (například *mlajší* místo *mlazšt*), nebo naopak – ve srovnání s vývojem nářečí středočeského – archaismy (například zachování nepřehlasovaného 'a, 'u v památkách moravského původu). V nejstarších památkách takovýchto zřetelných nářečních rysů téměř není.

Je proto přirozené, že při výkladu hláskosloví češtiny 14. století vycházíme především z těchto památek, a nikoli z rozkolísané hláskoslovné normy jazyka druhé poloviny 14. století. Často se však stává, že některý jev v těchto nejstarších památkách doložen není, ale je dobře zachován v památkách mladších. Pak ovšem užíváme dokladů z těchto mladších památek, i když pocházejí někdy až z 15. a 16. století.

2. Velmi důležitá při hláskoslovné a vůbec jazykové interpretaci starých textů je *chronologie* dochovaných rukopisů. Nejčastěji se nám totiž památka zachovala v rukopise o řadu let pozdějším, než je doba, kdy památka vznikla. Jazyková a především hláskoslovná stránka bývá při tom obvykle porušena a přizpůsobena mladší jazykové normě písaře. Příkladem toho je například nejzrosáhlejší zlomek Alexandreidy – AlxV. V takových případech je třeba bedlivě odlišovat mladší jazykové vrstvy od vrstvy původní. K dokumentaci jazykového stavu v období, kdy památka vznikla, je pak možno použít jen prvků starobyklých, dobře dosvědčených i jinými památkami.

3. Pramenem poznání starého jazyka jsou nám *psané* památky, a z toho vyplývají některé obtíže. Zvuková podoba jazyka je nám v psaných památkách zprostředkována písmem, grafickým obrazem. Z toho plyne, že naše poznání hláskoslovného systému a jeho vývoje do značné míry závisí na rázu a dokonalosti pravopisné soustavy, již se v jazykových památkách užívá; je proto seznámení s pravopisem základní podmínkou při studiu jazyka minulých dob. Předem však lze říci, že ani sebedokonalejší pravopisný systém nemůže zprostředkovat všechny zvukové vlastnosti jazykového materiálu, ba často nám neposkytne ani všechny fonetické údaje potřebné k rekonstrukci nejdůležitějších rysů systému, například v češtině data o vývoji souhláskové

měkkosti. Užitečnost pravopisného systému pro poznání zvukové výstavby jazyka záleží na stupni jeho fonetičnosti.

4. Zdrojem dalších nesnází při poznávání zvukové stránky jazyka prostřednictvím psaných památek je *konvenčnost pravopisu* a jeho setrvačnost, závislá na stupni jeho stabilizace. Stabilizovaný pravopis je značně odolný nejen proti pronikání individuálních nebo místních odchylek od hláskoslovné normy, nýbrž i proti pronikání hláskoslovných změn. V nejpříznivějším případě se projeví hláskoslovná změna v pravopise se zpožděním, někdy se však neprojeví vůbec, jako například změna bilabiálního $w > v$. Staročeský pravopis nebyl však ještě do té míry ustálen, aby hláskové změny zcela zastíral; ty se v něm většinou projevují velmi zřetelně. Přesto si však musíme být vědomi toho, že se hláskoslovná změna intenzivněji projeví v grafickém obraze řeči většinou teprve tehdy, až je v mluveném jazyce již dosti pokročilá. Objevení grafické změny nelze tedy ztotožňovat s počátkem změny hláskoslovné.

5. Dalším důležitým pramenem, tentokrát nepřímým, z něhož poznáváme zvukovou stránku starého jazyka, je často výslovnost v blízkce příbuzných jazycích, které zachovaly starší stav, a především v nářečích. Nářečí, zvláště nářečí okrajová, zachovávají totiž velmi často stav, který byl kdysi v celém jazyce. Ovšem ani využití poznatků o nářeční výslovnosti neumožní plnou fonetickou rekonstrukci staré výslovnosti. Určení hlásek v historické mluvnici může být většinou pouze relativní a nejčastěji se omezuje na hlavní fonetické rysy hlásek, určující jejich místo v systému a podmiňující jejich další vývoj.

[Komárek 1958: 61-63]

22. V nejstarších českých jazykových památkách a v památkách z konce 13. století a ze století 14. setkáváme se s těmito pravopisnými systémy:

1. *Primitivní* (jednoduchý) pravopis používá k zápisu jednotlivých českých jmen nebo slov, někdy i souvislejšího textu pouze písmen středověké latinské abecedy, aniž si pomáhá jejich úpravou, po případě spřáhováním (spřežkami). Tímto pravopisem jsou psána tak zvaná bohemika a některé z nejstarších souvislých památek, například píseň Ostrovská. Poněvadž latinská abeceda měla mnohem méně liter, než bylo českých hlásek, označovali písaři české hlásky, které latina neměla, literami hlásek příbuzných. Například grafém *c* označoval *c* (*ialowica* KosmPokr.), *č* (*castego pita* Greg.), *k* (*dufnicoma* ListLit.), grafém *e* znamenal jednak *e*, jednak *ě* (*se duema* ListLit.), podobně *s* = *s* i *š*; *z* = *z*, *s*, *ž*; *ch* = *ch*, *c*, *č*, *k* atd. Hodně jmen z 11., 12. i 13. století, psaných tímto primitivním pravopisem, zachovalo se v tak zvaném nekrologu Podlažickém, například *Quetek* = Kvietek, *Zlauek* = Slávek, *Podiua* = Podiva, *Bezdeda* = Bezděda, *Nectom* = Nečtom, *Zlaunik* = Slavník, *Deuic* = Děvík, *Quasic* = Kvasík, *Crifac* = Křížák, *Hualena* = Chválena, *Bolecest* = Bolečest a jiná. Jak vidět, o pravopisu primitivním nelze ještě mluvit jako o systému.

2. *Spřežkový* pravopis užívá k označení hlásek, které latina neměla, kombinace liter, tak zvaných *spřežek*. Jednotlivé *spřežky* nacházíme sice už v některých primitivních zápisech, avšak *spřežkovým* pravopisem lze nazvat teprve systematické využití *spřežek*. V staročeských památkách ze 14. století jsou doloženy dva různé *spřežkové* systémy, lišící se především tím, jak vyjadřují rozdíl mezi sykavkami ostrými a tupými, znělými a neznělými. Starším *spřežkovým* systémem jsou psány památky z počátku 14. století, například nejstarší české legendy (Ap., svD., Pil.) a nejstarší zlomky Alexandreidy. Brzy byl starší typ *spřežkového* pravopisu zatlačen typem mladším, jednodušším.

a) V *starším* typu *spřežkového* pravopisu měly litery tuto platnost: $z = z$ (*zwiersie*), $s = \dot{z}$ (*kasdy*), $zz = s$ (*miezzto*), $ff = \dot{s}$ (*lowiffchzie*), $cz = c$ (*czos*), $chz = \dot{c}$ (*tochzufio*), $ch = ch$ (*chtysel*), $rs = \dot{r}$ (*prsihotowano*), g před samohláskou = j (*giede*), g před souhláskou = g (*gdes*), $i = i$ (*zima*), y (po d, t, n) = i (*dyedyczie, giety*), $y = y$ (*malý, býl*), i, y před samohláskou nebo za samohláskou = j (*ieden, yudas, netbay*), $ie, ye = \dot{e}$ (*dyedyczié*), u před samohláskou = v (*wzukieli*); u po měkkých souhláskách se často píše *iu, yu* (*liude*).

b) V *mladším* typu *spřežkového* pravopisu byl význam liter obvykle takovýto: $z = z, \dot{z}$ (*zemye, noz*), $f = s, \dot{s}$ (*fiarofy, gefty*), $ff = s, \dot{s}$ (*ffen, ffyroky*), později $f = s, ff = \dot{s}$; $cz = c, \dot{c}$ (*czyefia, vtecze*), $rz = \dot{r}$ (*przymyryze*), v na začátku slova, zvláště před labiálami = u (*vbyeze*); grafémy i a y se většinou funkčně nerozlišovaly. Užití ostatních liter bylo stejné jako v starším typu.

[Komárek 1958: 63-64]

Hlavním rozdílem staršího *spřežkového* pravopisu od tak zvaného mladšího bylo to, že rozlišoval ostré a tupé sykavky, nerozlišoval však vždy sykavky znělé a neznělé.

Srovnej [Porák 1983: 122]

Ani starší, ani mladší typ *spřežkového* pravopisu neodlišoval soustavně párové tvrdé a měkké souhlásky. Rovněž kvantita samohlásek se označovala jen sporadicky zdvojením samohlásky (*aa, e^e* a podobně) nebo diakritickým znaménkem (*ā, á*).

V jednotlivých památkách nacházíme často svérázné varianty obou *spřežkových* pravopisných systémů.

Jako ukázkou obou typů *spřežkového* pravopisu uvedeme jednak úryvek z legendy o Pilátovi (starší typ), jednak z rukopisu Hradeckého (mladší typ).

a)
mohuchz gedno miezto zzlowe
gdes potok hí rsieka plowe
mený dozztý zlowutnýmí
tam mezi miezzthý gínými

b)
Oracziw take nemynu.
Gmagy nafye hroznu wynu.
Swatokradczy fye zozywagy.
ze deffatka nedawagy.

znȳus miezzto gmene dobylo
iehos hí dnezz iezzt ne zbylo
menowanȳe zzlowe^em ieyũ
mohan zzylyŝŝiu rsiechzie dȳeyũ
ies wodũ techze hlubokũ
chziha pak dȳeyũ potoku
iens pod mizztem zzie znȳu

zztȳechze

wiez czlowieczce czieŝt defata
Tweho fozie tat geŝt ŝwata.
Gyztot geŝt buoh zwolil jobie.
I przikazal wiernȳe tobie.
aby dawal ŝluham bozym.
acz chcesz byty wnebeŝŝiech ŝnym.
Nedaŝli gie tiezky hrziech gmas.
aŝŝwatokradcem ŝȳe wzywas.

3. *Diakritický pravopis* (Husův) má své počátky již ve 14. století v několika památkách, například v ŽKlem., Pass., ŠtítUč. a jiných, v nichž se příležitostně užívá diakritických znamének. Inventář grafémů je v této soustavě rozhojněn použitím dvojího druhu diakritických znamének, čárky a tečky, jež se umísťují nad literou. [Těmto diakritickým znaménkům se latinsky říkalo *punctus rotundus*, což znamená „tečka okrouhlá“ a *punctus longus* či „tečka dlouhá“. – A. I.]. Čárka označuje délku samohlásek, popřípadě slabikotvorných souhlásek (*á, é, ř*), tečkou se odlišují palatální závěrové souhlásky (*ď, ť, ň*) od dentál, zřídka také jiné měkké souhlásky od souhlásek tvrdých (*m, p*), tupé sykavky (*š, ž, č*), od ostrých, *ř* (*ř*) od *r*, tvrdé *l* (*ḷ*) od *l* netvrdého (*ḷ*). Hus označuje diakritickým znaménkem zřejmě ty hlásky, které cítí jako příznakové ve vztahu k hláskám nejbližší příbuzným (*t – ṭ, l – ḷ, a – á* atd.); tím si vysvětlíme, proč tečka může označovat jak měkkost, například u souhlásky *ň* (*ň*), tak tvrdost *l* (*ḷ*). Husův pravopis rovněž zavádí důsledné rozlišování dvojího *i* (*i* a *y*).

Ukázka pravopisu diakritického (HusPost.):

Toto ŝuaté cztenie geŝt doŝti k rozumv zgewné a dluhé; protož S. Réhoř nechtiel geŝt ho vyložiti wŝeho, ale velmie krátcie položil, kterak ŝie geŝt Kriŝtus k tiema vczedlnikoma miel: že tak ŝie vkázal zewnitř k očima teleŝtnȳma, kterak ŝie dalo v nich przed očima wnitř ŝrdecznȳma; neb ona ŝta y miłowala y pochybowala. A pan gežiŝ tieleŝtnie ŝ nimi byl – ŝ nimi geŝt mluvil, twrdoŝt rozvmv treŝktaľ a piŝma tagemŝtuié oŝŝobie geŝt vyložil, a že w gich ŝrdczich vieru iako pũtnik bieŝe, porekl ŝie dále giti, ne ľživie, ale taky ŝie gim vkázal na tiele, kteraky geŝt v nich byl w myŝli.

Poznámka. Užití diakritického pravopisu v tomto rukopise Husova díla není zcela důsledné (spřežky *cz, rz* a pod.). Kvantita samohlásek je do rukopisu vnesena až dodatečně.

[Komárek 1958: 64-65]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Zda je stará čeština 14. století po stránce hláskoslovné útvar homogenní?
2. Kdy se tyto hláskoslovné změny projevují ve větší míře?
3. Co můžeme říci o vztahu památek z prvních desetiletí 14. století ke staršímu stavu a k změnám.
4. Zda se v mladších památkách ze 14. století objevují, stopy pozdější nářeční diferenciaci češtiny?
5. Zda se tyto stopy objevují také v nejstarších památkách?
6. Proč při výkladu hláskosloví češtiny 14. století autory učebnic vycházejí především z nejstarších památek?
7. Proč se občas stává, že jsou užívány doklady z mladších památek?
8. Proč při hláskoslovné a vůbec jazykové interpretaci starých textů chronologie dochovaných rukopisů je velmi důležitá?
9. Proč seznámení s pravopisem je základní podmínkou při studiu jazyka minulých dob?
10. Na čem záleží užitečnost pravopisného systému pro poznání zvukové výstavby jazyka?
11. Proč je konvenčnost pravopisu zdrojem dalších nesnází při poznávání zvukové stránky jazyka prostřednictvím psaných památek?
12. Zda staročeský pravopis byl do té míry ustálen, aby hláskové změny zcela zastíral?
13. Zda můžeme objevení grafické změny ztotožňovat s počátkem změny hláskoslovné?
14. Proč důležitým pramenem, z něhož poznáváme zvukovou stránku starého jazyka, je často výslovnost v blízkce příbuzných jazycích, které zachovaly starší stav a především v nářečích?
15. Zda využití poznatků o nářeční výslovnosti umožní plnou fonetickou rekonstrukci staré výslovnosti?
16. S kterými pravopisnými systémy se setkáváme v nejstarších českých jazykových památkách a v památkách z konce 13. století a ze století 14.?
17. Co je charakteristické pro primitivní pravopis?
18. Které památky jsou psána primitivním pravopisem?
19. Jak jsou v těchto památkách označovány české hlásky, které chyběly v latině?
20. Co je charakteristické pro spřežkový pravopis?
21. Kolik spřežkových systémů je doloženo staročeských památkách ze 14. století?
22. V čem se lišily tyto dva systémy ve vztahu k vyjadřování rozdílů mezi sykavkami?

23. Které památky jsou psány starším spřežkovým systémem?
24. Zda starší nebo mladší typ spřežkového pravopisu odlišoval soustavně párové tvrdé a měkké souhlásky?
25. Zda starší nebo mladší typ spřežkového pravopisu odlišoval krátké a dlouhé samohlásky?
25. Čím je rozhojněn inventář grafémů v diakritickém pravopisu.
26. Jak se říkalo latinsky těmto diakritickým znaménkům?
27. Co označovala čárka (punctus longus)?
28. Co označovala tečka (punctus rotundus)?
29. Zda diakritický pravopis rovněž zavádí důsledné rozlišování dvojího *i* (*i* a *y*)?
30. Komu je připisováno autorství diakritického pravopisu?

KLÍČE

1. Zda je stará čeština 14. století po stránce hláskoslovné útvar homogenní?	Ne. Stará čeština 14. století není po stránce hláskoslovné útvar homogenní, neboť 14. století je právě v hláskosloví obdobím četných významných změn, dotýkajících se základních systémových vztahů mezi jednotlivými hláskami.
2. Kdy se tyto hláskoslovné změny projevují ve větší míře?	Tyto hláskoslovné změny se v psaných památkách ve větší míře teprve od druhé čtvrtiny 14. století.
3. Co můžeme říci o vztahu památek z prvních desetiletí 14. století ke staršímu stavu a k změnám.	Památky z prvních desetiletí 14. století většinou zachovávají starší stav a ukazují hláskoslovný systém v podobě, jakou měl před těmito změnami.
4. Zda se v mladších památkách ze 14. století objevují, stopy pozdější nářeční diferenciaci češtiny?	Ano. V mladších památkách ze 14. století se již také objevují, někdy velmi zřetelně, stopy pozdější <i>nářeční diferenciaci</i> češtiny.
5. Zda se tyto stopy objevují také v nejstarších památkách?	V nejstarších památkách takovýchto zřetelných nářečních rysů téměř není.
6. Proč při výkladu hláskosloví češtiny 14. století autory učebnic vycházejí především z nejstarších památek?	Je přirozené, že při výkladu hláskosloví češtiny 14. století vycházíme především z těchto památek, nikoli z rozkolísané hláskoslovné normy jazyka druhé poloviny 14. století.

7. Proč se občas stává, že jsou užívány doklady z mladších památek? Často se však stává, že některý jev v těchto nejstarších památkách doložen není, ale je dobře zachován v památkách mladších. Pak ovšem užíváme dokladů z těchto mladších památek, i když pocházejí někdy až z 15. a 16. století.
8. Proč při hláskoslovné a vůbec jazykové interpretaci starých textů chronologie dochovaných rukopisů je velmi důležitá? Nejčastěji se nám totiž památka zachovala v rukopise o řadu let pozdějším, než je doba, kdy památka vznikla. Jazyková a především hláskoslovná stránka bývá při tom obvykle porušena a přizpůsobena mladší jazykové normě písaře. V takových případech je třeba bedlivě odlišovat mladší jazykové vrstvy od vrstvy původní. K dokumentaci jazykového stavu v období, kdy památka vznikla, je pak možno použít jen prvků starobyklých, dobře dosvědčených i jinými památkami.
9. Proč seznámení s pravopisem je základní podmínkou při studiu jazyka minulých dob? Zvuková podoba jazyka je nám v psaných památkách zprostředkována písmem, grafickým obrazem. Z toho plyne, že naše poznání hláskoslovného systému a jeho vývoje do značné míry závisí na rázu a dokonalosti pravopisné soustavy, jíž se v jazykových památkách užívá.
10. Na čem záleží užitečnost pravopisného systému pro poznání zvukové výstavby jazyka? Užitečnost pravopisného systému pro poznání zvukové výstavby jazyka záleží na stupni jeho fonetičnosti.
11. Proč je konvenčnost pravopisu zdrojem dalších nesnází při poznávání zvukové stránky jazyka prostřednictvím psaných památek? Stabilizovaný pravopis je značně odolný nejen proti pronikání individuálních nebo místních odchylek od hláskoslovné normy, nýbrž i proti pronikání hláskoslovných změn.
12. Zda staročeský pravopis byl do té míry ustálen, aby hláskové změny zcela zastíral? Staročeský pravopis nebyl však ještě do té míry ustálen, aby hláskové změny zcela zastíral; ty se v něm většinou projevují velmi zřetelně.
13. Zda můžeme objevení grafické změny ztotožňovat s počátkem změny hláskoslovné. Ne. Objevení grafické změny nelze tedy ztotožňovat s počátkem změny hláskoslovné.

- ny hláskoslovné?
14. Proč důležitým pramenem, z něhož poznáváme zvukovou stránku starého jazyka, je často výslovnost v blízké příbuzných jazycích, které zachovaly starší stav a především v nářečích?
Nářečí, zvláště nářečí okrajová, zachovávají totiž velmi často stav, který byl kdysi v celém jazyce.
 15. Zda využití poznatků o nářeční výslovnosti umožní plnou fonetickou rekonstrukci staré výslovnosti?
Ovšem ani využití poznatků o nářeční výslovnosti neumožní plnou fonetickou rekonstrukci staré výslovnosti. Určení hlásek v historické mluvnici může být většinou pouze relativní a nejčastěji se omezuje na hlavní fonetické rysy hlásek, určující jejich místo v systému a podmiňující jejich další vývoj. V nejstarších českých jazykových památkách a v památkách z konce 13. století a ze století 14.?
 16. S kterými pravopisnými systémy se setkáváme v nejstarších českých jazykových památkách a v památkách z konce 13. století a ze století 14.?
V nejstarších českých jazykových památkách a v památkách z konce 13. století a ze století 14. setkáváme se s tak zvaným primitivním pravopisem, se sprežkovým pravopisem a s diakritickým pravopisem.
 17. Co je charakteristické pro primitivní pravopis?
Primitivní (jednoduchý) pravopis používá k zápisu jednotlivých českých jmen nebo slov, někdy i souvislejšího textu pouze písmen středověké latinské abecedy
 18. Které památky jsou psány primitivním pravopisem?
Primitivním pravopisem jsou psány tak zvaná bohemika a některé z nejstarších souvislých památek, například píseň Ostravská.
 19. Jak jsou v těchto památkách označovány české hlásky, které chyběly v latině?
Poněvadž latinská abeceda měla mnohem méně liter, než bylo českých hlásek, označovali písaři české hlásky, které latina neměla, literami hlásek příbuzných. Například grafém *c* označoval *c* (*ialowica* KosmPokr.), *č* (*castego pita* Greg.), *k* (*dufnicoma* ListLit.), grafém *e* znamenal jednak *e*, jednak *ě* (*se duema* ListLit.), podobně *s* = *s* i *š*; *z* = *z*, *s*, *ž*; *ch* = *ch*, *c*, *č*, *k* atd.
 20. Co je charakteristické
Sprežkový pravopis užívá k označení hlá-

- pro spřežkový pravopis?
21. Kolik spřežkových systémů je doloženo staročeských památkách ze 14. století?
22. V čem se lišily tyto dva systémy ve vztahu k vyjadřování rozdílů mezi sykavkami?
23. Které památky jsou psány starším spřežkovým systémem?
24. Zda starší nebo mladší typ spřežkového pravopisu odlišoval soustavně párové tvrdé a měkké souhlásky?
25. Zda starší nebo mladší typ spřežkového pravopisu odlišoval krátké a dlouhé samohlásky?
25. Čím je rozhojněn inventář grafémů v diakritickém pravopisu.
26. Jak se říkalo latinsky těmto diakritickým znaménkům?
27. Co označovala čárka (punctus longus)?
28. Co označovala tečka (punctus rotundus)?
29. Zda diakritický pravopis, které latina neměla, kombinace liter, tak zvaných spřežek.
- V staročeských památkách ze 14. století jsou doloženy dva různé spřežkové systémy, lišící se především tím, jak vyjadřují rozdíl mezi sykavkami ostrými a tupými, znělými a neznělými.
- Hlavním rozdílem staršího spřežkového pravopisu od tak zvaného mladšího bylo to, že rozlišoval ostré a tupé sykavky, nerozlišoval však vždy sykavky znělé a neznělé. Starším spřežkovým systémem jsou psány památky z počátku 14. století, například nejstarší české legendy (zlomky legendy o apoštolech z doby okolo roku 1300, zlomek legendy o svatém Duchovi a zlomek legendy o Pilátovi z počátku 14. století) a nejstarší zlomky Alexandreidy.
- Ne. Ani starší, ani mladší typ spřežkového pravopisu neodlišoval soustavně párové tvrdé a měkké souhlásky.
- Kvantita samohlásek se označovala jen sporadicky zdvojením samohlásky (*aa*, *e^e* a podobně) nebo diakritickým znaménkem (*ǎ*, *á*).
- Inventář grafémů je v této soustavě rozhojněn použitím dvojího druhu diakritických znamének, čárky a tečky, jež se umisťují nad literou.
- Těmto diakritickým znaménkům se latinsky říkalo punctus rotundus (tečka okrouhlá) a punctus longus (tečka dlouhá).
- Čárka označovala délku samohlásek, po případě slabikotvorných souhlásek (*á*, *é*, *í*).
- Tečkou se odlišovaly palatální závěrové souhlásky (*ǎ*, *ǐ*, *ǎ*) od dentál, zřídka také jiné měkké souhlásky od souhlásek tvrdých (*m*, *p*), tupé sykavky (*s*, *z*, *c*), od ostrých, *ř* (*ř*) od *r*, tvrdé *l* (*ḷ*) od *l* netvrdého (*l*).
- Ano. Diakritický pravopis rovněž zavádí

- pis rovněž zavádí důsledné rozlišování dvojího *i* (*i* a *y*)?
30. Komu je připisováno autorství diakritického pravopisu?
- důsledné rozlišování dvojího *i* (*i* a *y*).
Autorství staročeského diakritického pravopisu se připisuje (a je docela možné, že stále právem) Janu Husovi.

11. ZMĚNY V SOUSTAVĚ HLÁSEK BĚHEM 14. STOLETÍ

14. století je obdobím, v němž dochází k četným změnám jak v samohláskovém, tak i v souhláskovém systému. Zatím co změny souhláskového systému nemění podobu psaného jazyka (týkají se především měkkosti souhlásek, jež se obvykle neoznačovala), projevují se změny samohláskového systému v psaném jazyce památek ze 14. století velmi výrazně a jejich postup lze dobře sledovat. Při změnách, které proběhly ve 14. století a těsně navzájem souvisí, nemění se pouze jednotlivosti, nýbrž celá povaha vztahů uvnitř hláskoslovného systému jazyka. Výsledkem tohoto řetězu změn, končícího až v 15. a 16. století, je dnešní hláskový systém většiny českých nářečí i spisovného jazyka.

[Komárek 1958: 99]

PŘEHLÁSKA 'u > i

44. 1. Již v památkách z 2. čtvrtiny 14. století nacházíme po měkkých souhláskách tam, kde starší rukopisy soustavně píší *u*, *iu*, *yu*, grafiku *i*, například *brzicho* ŽKlem., *lithi* DalH., *na wfy utýechu*, *dýrzý* (1. sg.), *zýmnyczy* (ak. sg.) Mast. Citované doklady svědčí o tom, že již v 2. čtvrtině 14. století začal hláskoslovný proces, jež označujeme jako přehlásku 'u > i. Pozdější památky ze 14. století, například DalC., Hrad., mají tuto změnu již ve stavu velmi pokročilém a v poslední čtvrtině 14. století byl již stav přibližně stejný jako v dnešní češtině.

2. Staré 'u se změnilo v *i* v kořeni slova i v koncovkách; například *cuzi* > *cizi*, *číti* > *čiti*, *Judáš* > *Jidáš*, *Ježúš* > *Ježíš*, *junoch* > *jinoch*, *Jutka* > *Jitka*, *kľud* > *klid*, *ľuby* > *libý*, *ľud* > *lid*, *ľutovati* > *litovati*, *plúce* > *plíce*, *vňutr* > *vnitř*, *řújen* > *říjen*, *zářuj* > *záříj*; dat. sg. *meču* > *meči*, *Juřú* > *Juří*, *znameňú* > *znamení*, ak. sg. *zeňu* > *zemi*, *paňú* > *paní*, instr. sg., gen. lok. du. *zeňú*, *paňú*, *kostú* > *zemi*, *paní*, *kostí*, ak. sg. *ju*, *ňu* > *ji*, *ni*, instr. sg. *jú*, *ňú* > *jí*, *ní*, 1. os. sg. *bú*, *kryju*, *dělaju*, *mažu* > *bí*, *kryji*, *dělají*, *maži*, part. praes. f. *dělajúci*, *mažúci* > *dělajíci*, *mašící* atd. V přítomných tvarech sloves vzoru *kupovati* byly po měkkých souhláskách rovněž podmínky pro přehlásku a ta zde také velmi často nastala, například 1. sg. *poruczigi* Hrad., 3. sg. *promienyge* Pass., *kralyge* DalC., 2. pl. *pracygete* Pass., 3. pl. *roznyeczigy* Hrad., part. praes. *zkuffýgie* t. a pod. Přehlasované tvary jsou zde časté až do začátku 15. století, avšak vliv sloves s tvrdou souhláskou byl tak silný, že se vedle tvarů s přehláskou zachovávaly i tvary bez přehlásky, například *fmuczuges* Hrad., *boyugete* t., a ty nakonec převládly.

3. Přehláska 'u > i je změna přední varianty samohlásky *u* po původně měkké souhlásce v *i*. Jestliže s Gebauerem chápeme tuto variantu jako dif-

tong *iu*, je to monoftongizace, při níž zvítězila j-ová složka; jestliže přijmeme Šachmatovův názor, že grafická spřežka *iu*, *yu* označovala výslovnost *ü* (labializované *i*), pak je třeba chápat tuto změnu jako delabializaci. Změna *'u > i* těsně souvisí s vývojem párové měkkosti souhlásek <...>.

Přehláska *'u > i* má velký význam pro morfolonii; zvětšila rozdíly mezi tvrdou a měkkou flexí substantivní i slovesnou a tím posílila flexivní ráz češtiny.

4. Přehláska *'u > i* je důsledná pouze v českých nářečích v užším slova smyslu. V nářečí českomoravském a moravskočeském působila ve flexivních příponách neobyčejně silně analogie tvrdých vzorů, takže je tam nepřehlasované *u* nebo jeho střídnice (*oráču, dušu, dušou, kostou*), v nářečích hanáckých jsou střídnice nepřehlasovaného *u* nejen v koncokách (*dóšó, dōšó*, dokonce i *k staveňó*), nýbrž je značné kolísání i v kořených slabikách, například *plíca // plóca, klíč // klóč* a pod. Rovněž ve východomoravských nářečích nacházíme přehlásku *'u > i* pouze v ojedinělých slovech, například v moravskoslovenských *lid, cizí, líbit se* a pod.

[Komárek 1958: 100-101]

PŘEHLÁSKA *'o > ě*

45. 1. V staré češtině bylo *o* po měkkých souhláskách pouze ve flexivních koncokách měkkých mužských vzorů (*-ovi, -ové, -óv, -óm, -omá*), v suffixu *-óv* přivlastňovacích adjektiv i v jiných suffixech, které obsahují *-ov-* (*-ový* a pod.), a u sloves vzoru *kupovati*. Samohláska *o* v těchto tvarech byla restituována vlivem tvrdých vzorů (psl. zde měla tvary s přehláskou *'o > e*) pravděpodobně již v nejstarším období češtiny.

2. V některých památkách ze 14. století nacházíme v těchto tvarech *ě, ie* (*ie, yě*), například *o diedicyewi* Hrad., *Gyudaffjowy* Kruml., *zlodiegiewa, leycherziewe, zlodiegiew, zlodiegiew* Hrad., *frdciem* ŽWittb. (dat. pl.), *gieziufiewa slowa, fkopcziewynu, kygiewych, pnyewie, bicziewali, ukrziziewali* Hrad. a pod.

Tyto přehlasované tvary se vykládají dvojím způsobem: Gebauer předpokládá, že se po roce 1300 původní *o* v těchto tvarech přehlasovalo. Podnět k této přehlásce vidí Gebauer v analogii: Některé pádové tvary substantiv typu *dušě, panošě, paní* prý působily na tytéž tvary substantiv typu *muž* (například *dušiem, panošiem, paniem – mužóm, koňóm > mužiem, koniem*) a odtud pak pronikla přehláska *i* do tvarů, v nichž analogie působit nemohla (například *mužěvi, mužěvé*). Rovněž Vondrák, Šachmatov a Bergmann předpokládají přehlásku *'o > ě*, avšak na rozdíl od Gebauera ji vysvětlují foneticky (*io* nebo *ö > ě*). Bergmann na základě nových dokladů (*Malšev, Vrševici* a j.) zprvu vznik této přehlásky posunul až do 11. století (přítom samozřejmě předpokládal, že staré psl. *e* bylo v těchto tvarech již

dávno před tímto datem nahrazeno samohláskou *o*), později však připustil, že je v těchto vlastních jménech zachováno *e* praslovanské, a českou přehlásku omezil na případy pozdější. – Trávníček považuje domněnku, že praslovanské přehlasované tvary tohoto typu zanikly již před 11. stoletím, za neopodstatněnou a vrací se k Jagičovu výkladu, že tvary *s e, ě* místo *'o* jsou v staré češtině přímým pokračováním přehlasovaných tvarů praslovanských; *ie, ye*, které se v nich píše, je prý pouze grafické, vzniklo zvrtnou píseckou analogií při ztrátě jotace. Tomuto Trávníčkovu výkladu je na překážku to, že se s grafikou *ie, ye* v těchto tvarech setkáváme právě v památkách, které jotaci zachovávají velmi dobře; například v Hrad. není ani jeden případ, kdy by se v těchto tvarech psalo *e*. Považujeme proto za pravděpodobnější výklad Gebauerův.

V dokladech typu *Malšev* není snad třeba vidět ani pozůstatek praslovanských tvarů s přehláskou, ani začátek staročeské přehlásky *'o > ě*. Litera *e* v nich mohla označovat přední variantu samohlásky *o* (*o*) po měkkých souhláskách.

3. Přehláska *'o > ě* nikdy zcela nepronikla a do nové češtiny se z jejích výsledků dochovaly pouze tvary, jejichž koncovky zněly stejně jako koncovky vzoru *duše*: *koní, koním, mořím*. Vedle přehlasovaných tvarů nacházíme v staročeských památkách všude tvary nepřehlasované a v některých textech není tato přehláska ani doložena (v starší části Pass. je pouze po *l*). V průběhu 14. století až do začátku století 15. lze zjistit přibývání přehlasovaných tvarů, avšak později zcela zvítězily tvary nepřehlasované. Vzrůst frekvence přehlasovaných tvarů ve 14. století je třeba přičíst činitelům morfologickým: 14. století je obdobím, kdy čeština po přehlásce *'u > i* dosahuje vrcholu flexivnosti, a proto jsou dobré předpoklady i pro šíření přehlásky *'o > ě*. Ústup přehlásky *'o > ě* naopak souvisí s ústupem flexivnosti v následujícím období.

[Komárek 1958: 101-103]

DIFTONGIZACE *ó > uó* (*o > uo*)

46. 1. Diftongizace *ó > uó*, *o > uo* se objevuje již v památkách z 1. poloviny 14. století. Diftong *uó*, *uo* se píše spřežkou *uo*, obvykle bez označení kvantity, délka dlouhého diftongu se označuje až v některých památkách ze sklonku 14. století, například *duóm*, *zastupúow* BiblB. K nejstarším dokladům této diftongizace patří místní jméno *Duol* v zápise z roku 1313, *huorze* (komp.) UmR., *buoh* Pass., *wduowi* ŽKlem., *w uonomno kuthye* (v *uonomno kútě*) MastM. a jiné.

V některých památkách je diftongizace *ó > uó*, *o > uo* nejčastější po souhláskách retných (například v Hrad. je *buoh* 72krát, *buozie* 3krát, *puol* 3krát) a po předložkách (*wuoczi*, *kuoczaffu*, *fuocztem* Hrad. a jiné).

2. Soustavně se diftongizuje dlouhé *ó*, kdežto místo krátkého *o* bývá diftong *uo* obvykle jen sporadicky, například *dýetatkuo* KristTom., *buoha*, *buo-hu* Krist. Velmi častá je diftongizace krátkého *o* hlavně v PassKlem., například *zakuon*, *prokuop*, *kuofiel*, *yakuo*, *czrnehuo* (črného), *duobrzye*, *duobu*, *tuoho*, *tuowarzyffftwo*, *buohobuoyny*, *fuobye*.

Gebauer vysvětluje diftongizaci krátkého *o* buď analogickým přenášením z tvarů s dlouhou samohláskou, například *buoha* podle *buoh*, nebo odchylnou kvantitou samohlásky *o* (*muohl* < *mohl*); sám však uznává, že s tímto výkladem všude nevystačí. Trávníček správně chápe tyto případy jako tendenci k diftongizaci *o* > *uo* také v krátkých slabikách; krátké *uo* zde však brzy ustoupilo starému nediftongizovanému *o*, takže v nové češtině po něm až na malé výjimky (snad v opavském nářečí), není stop.

Důslednou diftongizaci *o* > *uo* předpokládá Trávníček v hanáckém nářečí horském, kde je dnes za krátké *o* veskrze *u*. Vznik tohoto *u* z diftongu *uo* není však zcela nepochybný. Podle našeho názoru vzniklo *u* spíše diferenciací primárního *o* od sekundárního hanáckého *ô* (< *u*), například *kupec* > *kôpec* > *kopec*, a proto *kopec* > *kupec*.

3. Není shody v tom, zda diftong za původní *o* po předložkách a předponách byl dlouhý (*uó*) nebo krátký (*uo*): Gebauer předpokládá, že *o* bylo po předložce nebo předponě zdloženo (zdložení vykládá zánikem slabého jeru na konci předložky nebo předpony) a pak se diftongizovalo jako každé dlouhé *ó*, například *s ótcem* > *s uótcem*, *v óči* > *v uóči*, *zóstati* > *zuóstati*. Trávníček odmítá tento výklad s poukazem na to, že některé předložky, po nichž toto zdložení nastává, jerem nekončily, například *z* < *jbz*, a chápe tyto případy jako diftongizaci krátkého *o* > *uo*; novočeské *vůči*, *vůkol*, *zůstati*, kde je *ů*, tedy pravidelná střídnice za *uó*, vykládá pak tak, že se zde *uo* udrželo i po ústupu krátkého *uo* v jiných postaveních (*buoha* a pod.) a přizpůsobilo se kvantitou dlouhému diftongu *uó*. – Některé jevy staročeského pravopisu však podporují spíše výklad Gebauerův: délku *ó* po předložkách dokazuje například grafika *ko^oku* Jid., *woopatfzoi* Hrad., o délce diftongu *uó* v těchto postaveních již ve 14. století pak svědčí grafika *zuóblaka* BiblB. Důležité je dále to, že délku nacházíme po předložkách také u jiných samohlásek, například *k aapostolom* Hrad <...>.

4. Diftongizace *ó* > *uó* se skončila ještě ve 14. století a začátkem 15. století bylo *uó* již v plném rozsahu. Nediftongizované *ó* nacházíme sice vedle *uó* ještě i v památkách 15. století, avšak v tomto období je *ó* pravděpodobně již jen jevem grafickým. V dat. pl. mask. a n. označuje grafika *-om* v 15. století i později krátkou dubletu této koncovky, doloženou i z dnešních nářečí (například *chlapom*, *hadom*, *městom*); nejde tedy o zachované *ó*.

5. Diftongizaci *ó* > *uó*, *o* > *uo* vykládá Trávníček labiovelarizací předcházející souhlásky (vznikla po ní přechodná hláska *u*) a právem zamítá Gebauerův výklad vlivem německé změny *ô* > *uo* (*ua*) > *u* (například *blôt* >

bluot (bluat) > blut), jež nastala již asi v 8.-10. století. O tom, že změnu *ó > uó* je třeba vykládat z vnitřních předpokladů českého hláskového systému, svědčí obdobné diftongizace v jiných částech slovanské oblasti, v nichž není důvodu předpokládat německý vliv, například ve východoslovanských a jihoslovanských jazycích.

6. Diftong *uó* v dlouhých slabikách byl z počátku vzestupný, převládala v něm *o*-ová složka; tento kvantitativní poměr obou komponentů zachycuje grafika *uó*. Později, pravděpodobně ještě ve 14. století, nabyla převahy složka *u*-ová, jak dokazuje pozdější grafika *úo* (srov. obdobnou změnu ve výslovnosti dlouhého diftongu *ie*). Tento kvantitativní přesun byl první fází změny *uó > ú*.

[Komárek 1958: 103-105]

ZMĚNA *ě > e* (ZTRÁTA JOTACE)

47. 1. Staročeský krátký diftong *ě* splynul během 14. století se samohláskou *e*. Tento proces, nazývaný „ztráta jotace“, projevuje se menší nebo větší měrou téměř ve všech staročeských památkách (lze jej ovšem sledovat pouze v těch památkách, jejichž pravopis užívá k označení dvojhlásky *ě* spřežky *ie*, *ye*). Některé památky ze 14. století mají ve svém pravopise pouze nepatrné stopy této změny, například starší část musejního rukopisu Pass., nejstarší legendy (Ap., Pil., Jid., svD., LMar.), dále Tul., AlxH., MastM., Hrad. a jiné. Naopak jiné památky mají pravopis samohlásek *ě*, *e* porušen, takže lze z toho usuzovat na to, že hláskoslovný rozdíl mezi *ě* a *e* již neexistoval.

2. Ztráta jotace se projevuje v pravopise dvojitým způsobem: a) Místo *ě* (*ie*, *ye*) se píše pouze *e*. Příklady z AlxH.: *zweho horze* místo *-řě*, *rzechz* místo *řěč*, *hrzeczky* místo *hřěcký*, *wffeczki* (nom. pl.) místo *všěcky*, *woyschze* (dat. sg.) místo *vojšěč*, *zwyfzey* místo *svyčěj*, *gedieffe* místo *jěd-*, *raduge* (part. praes. mask.) místo *-jě*, *wiborneyffich* místo *-ňěj-*; z DalC.: *wfe* (ak. pl.) místo *všě*, *vkneze* místo *kňěžě*, *wieze* místo *věžě* (gen. sg.), *gechu* (jieti) místo *jěchu*, *vflyffewffe* místo *-šěv-*, *lybuffe* místo *-šě*, *pražené* místo *-žě-*, *boye* (gen. sg.) m. *bojě*.

b) Místo *e* se píše *ie*, *ye* (zvratná pisecká analogie). Příklady z DalC.: *to wffye* místo *vše*, *naffye fbozye* místo *naše*, *gyey* (ak. sg. mask.) místo *jej*, *pohrzyebu*, *f konyem*, *nadohnyem*, *ranyen*, *knyemu*, *przygyem* (part. praet. akt.) a pod.

3. Chronologie ztráty jotace po jednotlivých souhláskách souvisí podle zjištění Gebauerova se stupněm palatálnosti těchto souhlásek: nejdříve lze pozorovat ztrátu jotace po palatálách *j* a *ň*, potom po *d'*, *t'*, později po souhláskách *ž*, *š*, *č*, nejpозději po *ř*, *z*, *s*, *c*.

Jotace krátkého *ě* klesá po všech souhláskách kromě retnic *b*, *p*, *m*, *v*, *f*. Zde se jotace zachovala (až do nové češtiny), a to zřejmě proto, že se v obdo-

bí ztráty jotace mohla chápat jako součást měkké retnice ($p̣ + iē > p̣i + e$, $ḅ + iē > ḅi + e$ atd.). Toto přehodnocení bylo možné proto, že se již v staré češtině i před jinými samohláskami měkké retnice často rozkládaly ve spojení *pj, bj, mj, vj, fj*.

4. V některých staročeských textech ze 14. století, a to i v takových, které jinak jotaci dobře zachovávají, shledáváme však často náběhy ke ztrátě jotace také po retnicích. Častý je tento jev zvláště v některých slovech, například *rozumeti* (*rozumey* ŽKlem.), *meď*, *medený* (*medyene hady* Pass.), *meděnc* (*medienczye* Hrad.), *zemenin* (*zemenyn* AlxBM.), *promeniti* (*nepromeny* AlxH.), *mesiec* (*mešiec* ŽKlem.), *meščan*, *mesto* (*messczan*, *mesta* ListVrat. z r. 1371), *břieme*, *ráme* (*brzieme* Pass., *ráme* Vít.), *beda* (*beda* ŽKlem.), *zabehnúti* (*zabehnu* ŽKlem.), *obet* ŽWittb., *tobe* VstúpDrk., *kúpel* (*cuppel* Eoh.j/kupieli Pass.; novočesky jen *koupel*), *svet*, *svetlost* (*po šfvetu* DalC., *švetlošt* ŽWittb.), *aorist vecě* (*weczye* Hrad. // *wieczie* DalH.), *veděti*, *svedečstvie* (*wediel* ŽKlem., *šwedeczstwie* ŽWittb.), *človek* (*czlowek* Vít.), *věžě* (*wezie* Pass) a pod. V ŽKlem. je možno ztrátu jotace po retnicích vykládat jako hláskoslovný znak slovenský (v jazyce ŽKlem. je slovenských prvků více), v ostatních památkách došlo však k této změně vývojem českým. Po této stránce se shoduje stará čeština s některými novočeskými dialekty, v nichž rovněž v ojedinělých slovech klesla jotace i po retnicích (jde zvláště o česká nářečí severovýchodní; ještě v minulém století vůbec nemělo jotaci po retnicích nářečí litomyšlsko-třebovské, dnes však ji má vlivem ostatních nářečí). Příčinou ztráty jotace po retnicích bylo zřejmě velmi časně ztvrdnutí retnic v těchto slovech. Jotace po retnicích se zachovala pouze tam, kde byly v období ztráty jotace ještě měkké, po případě již rozložené retnice a kde byla možnost chápat *p̣i, ḅi...* ve spojení *p̣je, ḅjie ...* jako realizaci měkké retnice.

[Komárek 1958: 105-106]

V památkách ze 14. století se sporadicky objevují také tyto další samohláskové změny: *y > ej*, *ú > ou*, *ie > i*, *uo > ů*, *é > í*. Jde vesměs o změny, které mají ve 14. století začátek, avšak pro 14. století nejsou příznačné a projevují se intenzivněji až v památkách ze století 15.

[Komárek 1958: 107]

ZÁNÍK PÁROVÉ MĚKKOSTI SOUHLÁSEK

48. 1. 14. století je v češtině obdobím, kdy zaniká párová měkkost souhlásek. Všechny měkké párové souhlásky kromě *ḷ* splývají přitom s párovými souhláskami tvrdými (*ḅ, p̣, ṿ, f̣, ṃ, ḍ, ṭ, ṇ, ẓ, ṣ > b, p, v, f, m, d, t, n, z, s*). V dvojici *l – ḷ* splývají obě souhlásky v tak zvaném *l* středním. Beze změny zůstávají palatály *ṭ, ḍ, ň*. Pro souhláskový systém znamená ztráta párové měkkosti ztrátu 11 měkkých souhlásek, tedy podstatné snížení počtu souhláskových fonémů.

Zánik párové měkkosti souhlásek nezůstal bez vlivu na samohláskový systém. Pravděpodobně přispěl k přehláskám zadních vokálů 'u, 'o, pravděpodobný je i jeho vliv na diftongizaci *ó* > *uo* a tím i na ztrátu jotace <...>; kromě toho způsobil, že se obě varianty fonémů *i* (*i*, *y*) staly na čas samostatnými fonémy; například tvary *chlapi* – *chlapy*, rozlišované dříve tvrdou a měkkou souhláskou, odlišují se po zániku párové měkkosti pouze samohláskami *i* – *y*.

2. Zánik párové měkkosti souhlásek je dlouhodobý proces, mající začátek v omezování měkkých souhlásek při starších depalatalizacích, provedených před přehláskou 'a, *ā* > *ě*. Konečná fáze tohoto procesu – odstranění párové měkkosti souhlásek – začala pravděpodobně již kolem roku 1300 a skončila zhruba kolem roku 1400. Protiklad měkkosti nezánikal u všech souhláskových dvojic současně. Nejdéle se udržel u souhlásek *l* – *l'* a pravděpodobně také u *retnic*. Také před různými samohláskami postupovala depalatalizace různě rychle; pravděpodobně velmi záhy byly depalatalizovány *retnice* před *e*.

Výslovnost *l* kolem roku 1400 je bezpečně prokázána svědectvím Husovým <...> a Hus také dosvědčuje mizení této výslovnosti v středočeském (pražském) centru, když ve svém Výkladu víry, desatera přikázání a modlitby Páně vytýká Pražanům zanedbávání rozdílu *l* – *l'* a *i* – *y* (říkají prý „*tobolka za tobolka, liko za tyko*“). Hus nemluví o mizení palatalizovaných souhlásek *ś*, *ź* atd. Poněvadž z dnešních nářečí i z pravopisu literárních památek víme, že se z původní párové měkkosti souhlásek nejdéle udržovala právě dvojice *l* – *l'*, lze soudit, že v době Husově pravděpodobně nejen v Praze, nýbrž i v archaičtějších jižních Čechách, odkud si Hus přinesl konservativní rysy své výslovnosti, rozdíly mezi palatalizovanými a nepalatalizovanými souhláskami již neexistovaly.

O tom, že si také měkké *retnice* dosti dlouho zachovaly svou měkkost, svědčí pravopis některých mladších památek, označujících měkké *retnice* tečkou, například KřížB. (*gsa chudým, gmenem, fobie*).

V průběhu zániku párové měkkosti souhlásek byly v staré češtině zřejmě značné nářeční rozdíly.

3. Ze současných českých nářečí si zachovala párovou měkkost souhlásek pouze nářečí lašská. V nářečích moravskoslovenských, zčásti i hanáckých i v některých okrajových dialektch českých se zachovala dvojice *l* tvrdé – *l'* měkké (realizuje se různě: *l* – *l'*, *l* – *l*, *l* – *l'*); tato dvojice však zde není již součástí měkkostního vztahu, poměr obou hlásek je obdobný jako poměr *n* – *ň*, *t* – *t'* atd.

Párová měkkost souhlásek většinou zanikla i v sousedním slovenském jazyce a zachovala se pouze dvojice *l* – *l'* (na příklad *lavica* – *lavica*).

4. Zánik párové měkkosti souhlásek se někdy vysvětluje cizím, německým vlivem (německému vlivu přičítá splnutí dvojího *l* již Hus). Tato domněnka je velmi pravděpodobná.

[Komárek 1958: 107-108]

VZÁJEMNÁ SOUVISLOST ZMĚN

49. Změny, které nastaly ve 14. století, velmi těsně spolu souvisí a navzájem se podmiňují. Mezi jednotlivými změnami lze předpokládat tyto pravděpodobné vztahy:

1. Přehlásky *'u > i* a *'o > ě* velmi těsně souvisí se zánikem párové měkkosti souhlásek. Zároveň se ztvrdnutím měkkých párových souhlásek mizejí z jazyka i přední varianty samohlásek (*ü, ö*), podmíněné měkkostí souhlásek. Výslovnost obou variant byla natolik přední, že mohly splynout s předními samohláskami *i* a *ě*.

2. Lze předpokládat i souvislost mezi zánikem párové měkkosti souhlásek a diftongizací *ó > uó*, *o > uo*. V období, kdy existovala párová měkkost souhlásek, byly tvrdé souhlásky pravděpodobně velarizovány (velarizace činila výraznějším fonetický rozdíl mezi tvrdými a měkkými souhláskami). Po zániku párové měkkosti souhlásek stává se i velarizace zbytečnou a zaniká. Před samohláskou *o, ó* jsou však výhodné podmínky (existence předního diftongu *ie*), aby se labiovelární komponent souhlásky spojil s následujícím *o, ó* a vytvořil s ním diftong (*k^u+o, b^u+o > k+uo* atd.).

3. Velmi těsně spolu souvisí změna *ó > uó* a ztráta jotace. Diftongizací *ó > uó*, jež byla soustavně provedena jen v dlouhých slabikách, získává dlouhý přední diftong *ie* zadní labializovaný protějšek; tím se upevňuje postavení dlouhého diftongu *ie* v systému. V krátkých slabikách diftongizace *o > uo* provedena nebyla; tomu pak odpovídá u krátkého *ě* ztráta jotace, jeho splnutí se samohláskou *e*. Nelze tedy ztrátu jotace v krátkých slabikách vysvětlovat jen foneticky – měkkostí nebo ztvrdnutím předcházející souhlásky (Gebauer, Trávníček). Měkkost nebo ztvrdnutí souhlásky byly podle našeho názoru pouze fonetickým předpokladem změny, určujícím její postup, avšak rozhodující byly příčiny systémové.

Diftongizace *ó > uó* a ztráta jotace zahajují řadu samohláskových změn podmíněných délkou samohlásky: dlouhé samohlásky se vyvíjejí jinak než samohlásky krátké. To je podstatný rozdíl proti předcházejícím změnám, při nichž se krátké i dlouhé samohlásky vyvíjely zcela stejně.

Jsou-li tyto these správné, je třeba vidět v zániku párové měkkosti souhlásek hlavní vývojový impuls ke změnám vokalického systému ve 14. století.

[Komárek 1958: 109-110]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Zda 14. století je obdobím, v němž dochází k četným změnám jak v samohláskovém, tak i v souhláskovém systému?
2. Proč změny souhláskového systému češtiny během 14. století nemění podobu psaného jazyka?
3. Jak můžeme charakterizovat změny samohláskového systému češtiny během 14. století?
4. Zda se tyto změny týkaly celé povahy vztahů uvnitř hláskoslovného systému jazyka?
5. Co se stalo výsledkem tohoto řetězu změn, končícího až v 15. a 16. století?
6. Co to je „přehláska *'u > i'*“?
7. Podle čeho můžeme soudit, že hláskoslovný proces, jež označujeme jako přehlásku *'u > i*, začal již v 2. čtvrtině 14. století?
8. Zda má přehláska *'u > i* význam pro morfologii a proč?
9. Zda je přehláska *'u > i* důsledná ve všech českých nářečích?
10. Kde v staré češtině můžeme najít kombinaci „měkká souhláska + *o*“?
11. Jak byla kombinace „měkká souhláska + *o*“ v staré češtině vůbec možná, když vezmeme v úvahu praslovanskou přehlásku *'o > e*?
12. Proč můžeme soudit o přehlásce *'o > ě* ve staré češtině 14. století?
13. Zda staročeská přehláska *'o > ě* byla důsledná?
14. Kdy začíná diftongizace *ó > uó*, *o > uo* v staré češtině?
15. Jak se píše diftong *uó*, *uo*?
16. Zda se dlouhé *ó* a krátké *o* diftongizovaly se stejnou mírou důsledností?
17. Kdy diftongizace *ó > uó* už definitivně proběhla?
18. Co se stalo během 14. století se staročeským krátkým diftongem *ě*?
19. Jak se tomu procesu říká jinak?
20. Zda jotace krátkého *ě* klesá během 14. století po všech souhláskách?
21. S čím souvisí chronologie ztráty jotace po ostatních souhláskách?
22. Které další samohláskové změny můžeme pozorovat v památkách ze 14. století?
23. Zda jde o změny, které jsou pro 14. století příznačné?
24. Proč říkáme, že 14. století je v češtině obdobím, kdy zaniká párová měkkost souhlásek.
25. Zda párové měkkosti souhlásek je dlouhodobý proces?
25. Zda protiklad měkkosti nezanikal u všech souhláskových dvojic současně?
26. Podle čeho můžeme soudit o době mizení protikladu souhlásek *l – l* a samohlásek *i – y* v středočeském centru?

27. Která ze současných českých nářečí si zachovala párovou měkkost souhlásek?
28. Zda se zánik párové měkkosti souhlásek někdy vysvětluje německým vlivem?
29. Proč můžeme tvrdit, že přehlásky 'u > i a 'o > ě velmi těsně souvisí se zánikem párové měkkosti souhlásek.
30. Jakou souvislost můžeme vidět mezi zánikem párové měkkosti souhlásek a diftongizací ó > uó, o > uo.
31. Jak mohou spolu souviset změna ó > uó a ztráta jotace?

KLÍČE

1. Zda 14. století je obdobím, v němž dochází k četným změnám jak v samohláskovém, tak i v souhláskovém systému?
Ano. 14. století je obdobím, v němž dochází k četným změnám jak v samohláskovém, tak i v souhláskovém systému.
2. Proč změny souhláskového systému češtiny během 14. století nemění podobu psaného jazyka?
Změny souhláskového systému během 14. století nemění podobu psaného jazyka, protože se týkají především měkkosti souhlásek, jež se obvykle neoznačovala.
3. Jak můžeme charakterizovat změny samohláskového systému češtiny během 14. století?
Změny samohláskového systému češtiny projevují se v psaném jazyce památek ze 14. století velmi výrazně a jejich postup lze dobře sledovat.
4. Zda se tyto změny týkaly celé povahy vztahů uvnitř hláskoslovného systému jazyka?
Ano. Při změnách, které proběhly ve 14. století a těsně navzájem souvisí, nemění se pouze jednotlivosti, nýbrž celá povaha vztahů uvnitř hláskoslovného systému jazyka.
5. Co se stalo výsledkem tohoto řetězu změn, končícího až v 15. a 16. století?
Výsledkem tohoto řetězu změn, končícího až v 15. a 16. století, je dnešní hláskový systém většiny českých nářečí i spisovného jazyka.
6. Co to je „přehláska 'u > i“?
„Přehláska 'u > i“ je změna přední varianty samohlásky u po původně měkké souhlásce v i.
7. Podle čeho můžeme soudit, že hláskoslovný
O tom můžeme soudit podle toho, že již v památkách z 2. čtvrtiny 14. století nachází-

- proces, jež označujeme jako přehlásku *'u > i*, začal již v 2. čtvrtině 14. století?
- me po měkkých souhláskách tam, kde starší rukopisy soustavně píší *u, iu, yu*, grafiku *i*, například *dýrzý* [1. osoba sg.], *zýmnyczy* [Ak. sg.] (Mastičkář apatékář).
8. Zda má přehláska *'u > i* význam pro morfologii a proč?
- Přehláska *'u > i* má velký význam pro morfologii, protože zvětšila rozdíly mezi tvrdou a měkkou flexí substantivní i slovesnou a tím posílila flexivní ráz češtiny.
9. Zda je přehláska *'u > i* důsledná ve všech českých nářečích?
- Přehláska *'u > i* je důsledná pouze v českých nářečích v užším slova smyslu.
10. Kde v staré češtině můžeme najít kombinaci „měkká souhláska + *o*“?
- V staré češtině bylo *o* po měkkých souhláskách pouze ve flexivních koncovkách měkkých mužských vzorů (*-ovi, -ové, -óv, -óm, -omá*), v suffixu *-óv* přivlastňovacích adjektiv i v jiných suffixech, které obsahují *-ov-* (*-ový* a pod.), a u sloves vzoru *kupovati*.
11. Jak byla kombinace „měkká souhláska + *o*“ v staré češtině vůbec možná, když vezmeme v úvahu praslovanskou přehlásku *'o > e*?
- Samohláska *o* v těchto tvarech byla restituována vlivem tvrdých vzorů pravděpodobně již v nejstarším období češtiny.
12. Proč můžeme soudit o přehlásce *'o > ě* ve staré češtině 14. století?
- V některých památkách ze 14. století nacházíme v těchto tvarech *ě, ie (ie, yě)*, například *o diediczyewi, zlodiegiew, zlodiegiem, , bicziewali, ukrziziewali* (Hradecký rukopis)
13. Zda staročeská přehláska *'o > ě* byla důsledná?
- Ne. Přehláska *'o > ě* nikdy zcela nepronikla a do nové češtiny se z jejích výsledků dochovaly pouze tvary, jejichž koncovky zněly stejně jako koncovky vzoru *duše: koní, koním, mořím*. Vedle přehlasovaných tvarů nacházíme v staročeských památkách všude tvary nepřehlasované a v některých textech není tato přehláska ani doložena.
14. Kdy začíná diftongizace *ó > uó, o > uo* v staré češtině?
- Diftongizace *ó > uó, o > uo* se objevuje již v památkách z 1. poloviny 14. století.

15. Jak se píše diftong *uo*, *uo*?
Diftong *uo*, *uo* se píše spřežkou *uo*, obvykle bez označení kvantity, délka dlouhého diftongu se označuje až v některých památkách ze sklonku 14. století.
16. Zda se dlouhé *o* a krátké *o* diftongizovaly se stejnou mírou důslednosti?
Soustavně se diftongizuje dlouhé *o*, kdežto místo krátkého *o* bývá diftong *uo* obvykle jen sporadicky, například *buoha*, *buohu*.
17. Kdy diftongizace *ó* > *uo* už definitivně proběhla?
Diftongizace *ó* > *uo* se skončila ještě ve 14. století a začátkem 15. století bylo *uo* již v plném rozsahu.
18. Co se stalo během 14. století se staročeským krátkým diftongem *ě*?
Staročeský krátký diftong *ě* splynul během 14. století se samohláskou *e*.
19. Jak se tomu procesu říká jinak?
Proces splynutí staročeského krátkého diftongu *ě* se samohláskou *e* během 14. století je nazýván také „ztráta jotace“.
20. Zda jotace krátkého *ě* klesá během 14. století po všech souhláskách?
Jotace krátkého *ě* klesá po všech souhláskách kromě retnic *b*, *p*, *m*, *v*, *f*. Zde se jotace zachovala až do nové češtiny, a to zřejmě proto, že se v období ztráty jotace mohla chápat jako součást měkké retnice (*p̣ + iē̄* > *p̣i + e*, *ḅ + iē̄* > *ḅi + e* atd.). Toto přehodnocení bylo možné proto, že se již v staré češtině i před jinými samohláskami měkké retnice často rozkládaly ve spojení *pj*, *bj*, *mj*, *vj*, *ff*.
21. S čím souvisí chronologie ztráty jotace po ostatních souhláskách?
Chronologie ztráty jotace po jednotlivých souhláskách souvisí podle zjištění Gebaue-rova se stupněm palatálnosti těchto souhlásek: nejdříve lze pozorovat ztrátu jotace po palatálách *j* a *ň*, potom po *d'*, *t'*, později po souhláskách *ž*, *š*, *č*, nejpозději po *ř*, *z*, *s*, *c*.
22. Které další samohláskové změny můžeme pozorovat v památkách ze 14. století?
V památkách ze 14. století se sporadicky objevují také tyto další samohláskové změny: *y* > *ej*, *ú* > *ou*, *ie* > *i*, *uo* > *ů*, *é* > *í*.
23. Zda jde o změny, které
Ne. Jde vesměs o změny, které mají ve 14.

- jsou pro 14. století příznačné?
- století začátek, avšak pro 14. století nejsou příznačné a projevují se intenzivněji až v památkách ze století 15.
24. Proč říkáme, že 14. století je v češtině obdobím, kdy zaniká párová měkkost souhlásek.
- Během 14. století všechny měkké párové souhlásky kromě *l* splývají s párovými souhláskami tvrdými (*b, p, v, f, m, d, t, n, z, s*). V dvojici *l – ḷ* splývají obě souhlásky v tak zvaném *l* středním. Beze změny zůstávají palatály *l', d', ň*. Pro souhláskový systém znamená ztráta párové měkkosti ztrátu 11 měkkých souhlásek, tedy podstatné snížení počtu souhláskových fonémů.
25. Zda párové měkkosti souhlásek je dlouhodobý proces?
- Ano. Zánik párové měkkosti souhlásek je dlouhodobý proces, mající začátek v omezení měkkých souhlásek při starších depalatalizacích, provedených před přehláskou *'a, ä > ě*.
25. Zda protiklad měkkosti nezánikal u všech souhláskových dvojic současně?
- Ne. Protiklad měkkosti nezánikal u všech souhláskových dvojic současně. Nejdéle se udržel u souhlásek *l – ḷ* a pravděpodobně také u retnic. Také před různými samohláskami postupovala depalatalizace různě rychle. Pravděpodobně velmi záhy byly depalatalizovány retnice před *e*.
26. Podle čeho můžeme soudit o době mizení protikladu souhlásek *l – ḷ* a samohlásek *i – y* v středočeském centru?
- Výslovnost *l* kolem roku 1400 je bezpečně prokázána svědectvím Husovým a Hus také dosvědčuje mizení této výslovnosti v středočeském (pražském) centru, když ve svém Výkladu víry, desatera přikázání a modlitby Páně vytýká Pražanům zanedbávání rozdílu *l – ḷ* a *i – y* (říkají *prý „tobolka za tobolka, liko za lyko“*).
27. Která ze současných českých nářečí si zachovala párovou měkkost souhlásek?
- Ze současných českých nářečí si zachovala párovou měkkost souhlásek pouze nářečí lašská.
28. Zda se zánik párové měkkosti souhlásek
- Ano. Zánik párové měkkosti souhlásek se někdy vysvětluje německým vlivem. Ně-

- někdy vysvětluje německým vlivem?
- meckému vlivu přičítá splynutí dvojího *l* již Hus.
29. Proč můžeme tvrdit, že přehlásky *'u > i* a *'o > ě* velmi těsně souvisí se zánikem párové měkkosti souhlásek, protože zároveň se ztvrdnutím měkkých párových souhlásek mizejí z jazyka i přední varianty samohlásek (*ü, ö*), podmíněné měkkostí souhlásek. Výslovnost obou variant byla natolik přední, že mohly splynout s předními samohláskami *i* a *ě*.
30. Jakou souvislost můžeme vidět mezi zánikem párové měkkosti souhlásek a diftongizací *ó > uó*, *o > uo*.
- V období, kdy existovala párová měkkost souhlásek, byly tvrdé souhlásky pravděpodobně velarizovány (velarizace činila výraznějším fonetický rozdíl mezi tvrdými a měkkými souhláskami). Po zániku párové měkkosti souhlásek stává se velarizace zbytečnou a zaniká. Před samohláskou *o, ó* jsou však výhodné podmínky (existence předního diftongu *ie*), aby se labiovelární komponent souhlásky spojil s následujícím *o, ó* a vytvořil s ním diftong (*k^h+o, b^h+o > k+uo* atd.).
31. Jak mohou spolu souviset změna *ó > uó* a ztráta jotace?
- Velmi těsně spolu souvisí změna *ó > uó* a ztráta jotace. Diftongizací *ó > uó*, jež byla soustavně provedena jen v dlouhých slabikách, získává dlouhý přední diftong *ie* zadní labializovaný protějšek; tím se upevňuje postavení dlouhého diftongu *ie* v systému. V krátkých slabikách diftongizace *o > uo* provedena nebyla; tomu pak odpovídá u krátkého *ě* ztráta jotace, jeho splynutí se samohláskou *e*.

12. HLÁSKOSLOVNÝ VÝVOJ ČEŠTINY OD KONCE 14. STOLETÍ

VÝVOJ PRAVOPISU

86. 1. Pravopisná soustava Husova <...> nebyla zcela důsledně realizována v žádné staročeské památce. Hojně, ale ne systematicky bylo užito diakritického pravopisu zejména v tak zvaném Novém Zákoně Mikulovském z r. 1406, v bibli Mikulovské z r. 1409-1415, v některých spisech Husových, ve sborníku hraběte Baworowského i v některých jiných památkách. Ale písaři a později i tisky z 15. a 16. století užívají i nadále ponejvíce pravopisu spřežkového, tu a tam s diakritickými znaménky. Srov. například tuto ukázkou z tištěného staročeského Lucidáře z r. 1498 (vydání Zibrtovo, Praha 1903; list 5 b):

Mladssy wecze: Kda gest sluncze stwořeno. Mistr odpowiedie: Cžtwrty den potom, když to gest swiet stwořen. A ot sluncze gest wessken swiet osweczen. Mladssy se otaza: Kde gest Adam stworzen. Mistr wecze: w tom miestie, gessto slowe Ebron.

2. Koncem 16. století vzniká na základě pravopisných zásad Husových s některými neorganickými prvky pravopisu spřežkového nová pravopisná soustava, tak zvaný pravopis bratrský, nazvaný tak podle toho, že ho poprvé soustavně užíli Čeští bratři v bibli Kralické. Tento pravopisný systém se velmi rychle vžil a užívalo se ho bez podstatných změn až do období národního obrození, to jest do konce 18. století.

Z Husova pravopisu přejímá bratrský pravopis čárku k označení délky samohlásek *y*, *é*, *á* (dlouhé *i* se píše literou *j*). Jako nový typ diakritického znaménka se ustaluje kroužek nad literou *u*, označující dlouhé *u* vzniklé z dvojhlásky *uo* <...>. Z Husova pravopisu přejímá bratrský pravopis také označování závěrových palatál, vibranty *ř* a tupých sykavek kromě *š* diakritickým znaménkem nad literou, jenže místo Husovy tečky užívá u nízkých liter háčku (*ň, ř, ž, č*), u vysokých liter apostrofu (*t', d'*). V slabikách *d'e, t'e, n'e* se však měkkost souhlásky označuje háčkem nad literou *ě* (*dě, tě, ně*) a obdobně se píše i slabiky *bje, pje, vje, mje* (*bě, pě, vě, mě*). Tupou sykavku *š* označuje bratrský pravopis spřežkou *šf*. Ve shodě s Husovým pravopisem rozlišují Bratři dvojí *l* – tvrdé (*l*) a netvrde (*l*) – a dvojí *i* (*i – y*). Jinak se bratrský pravopis shoduje s běžnou praxí předcházejícího období: souhláska *j* se píše literou *g* (souhláska *g* se pak odlišuje diakritickým znaménkem – *ğ*), po samohláskách literou *y* (*dey*); *w* označuje souhlásku *v*, litery *v* se užívá k označování *u* na začátku slova; dvojhlásky *ou* se píše spřežkou *au*. Příznačné pro bratrský pravopis je dále to, že po souhláskách *c, z, s* nepíše *i*, nýbrž výhradně *y*.

Ukázka textu z bible Kralické (Mojž. I, kap. III, v. 6-7.):

Widucy tedy žena, že dobrý [gefi] strom k gidlu y přigemný očima a k nabytj rozumnosti strom žádofitiwý: wzala z owoce geho a gedla, dala také y muži fwému s jebau, a [on] gedl. Tedy otewřjny fau oči obaudwau, a poznali, že gfau nazý.

[Komárek 1958: 141-142]

ZMĚNY V SOUSTAVĚ HLÁSEK OD KONCE 14. STOLETÍ

Změny, které nastaly od konce 14. století v soustavě českých hlásek, tvoří souvislý celek s předcházejícími změnami, které byly probrány v oddíle věnovaném češtině 14. století <...>. Změny samohlásek zčásti souvisí ještě se zánikem párové měkkosti souhlásek ve 14. století, většinou však s délkou samohlásek (mění se samohlásky dlouhé a diftongy, kdežto krátké samohlásky zůstávají většinou nezměněny).

[Komárek 1958: 142]

ZMĚNY V ROZLOŽENÍ SAMOHLÁSEK I A Y

87. 1. Zánik párové měkkosti souhlásek podstatně změnil vztah samohlásek *i* a *y*: z variant jednoho fonému <...> se staly dočasně dva samostatné fonémy, schopné rozlišovat význam.

2. Rozlišovací platnost měl protiklad *i* – *y* zpočátku po retnicích a ostrých sykavkách *s*, *z*; například *pichá* – *pýcha*, *bíti* – *býti*, *mi* – *my*, *vír* – *výr*, *kosi* – *kosy*, *plazi* – *plazy*. Jak však ukazují novočeské střídnice obou hlásek v nářečích, zejména výsledek pozdější diftongizace *y* > *ej*, změnil se brzy vzájemný poměr obou těchto samohlásek, a to tak, že *i* po souhláskách *c*, *z*, *s* (v některých nářečích i po *ř*, *l*, *č*, *ž*, *š*) přešlo v *y* (*cizí* > *cyzí*, *síla* > *sýla* atd.). Protiklad *i* – *y* mohl pak rozlišovat význam pouze po labiálách.

Hlásky, která vznikla z *i*, pravděpodobně nebyla s *y* zcela totožná po straně fonetické – proto se obvykle označuje *ī* –, avšak fonologickou hodnotu měla stejnou jako *y*; proto ji přepisujeme literou *y*.

Změna *i* > *y* se projevuje také v pravopise těch písemných památek, které rozlišují *i* od *y*. Tak například ve ŠtítOp. ze začátku 15. století se píše pravidelně *cy*, *zy*, *sy*, často *žy*, *šy*, někdy i *čy*, podobný stav je v BrigF. (*čy*, *žy*, *šy*, *řy*), v OtcB. (*cy*, *zy*, *sy*) a jiné. Bratrský pravopis psaní *y* po *c*, *z*, *s* uzákonil <...>.

3. Relativní chronologii změny *i* > *y* po souhláskách *c*, *z*, *s* ukazuje její poměr k diftongizaci *y* > *ej*: změna *i* > *y* je starší než dokončení diftongizace *y* > *ej*, poněvadž měla vliv na průběh diftongizace.

4. V českých nářečích svědčí o konečném poměru hlásek *i* – *y* stav diftongizace *y* > *ej*, v hanáckých nářečích střídnice *é* v dlouhých, *ê*, *e* v krátkých

slabikách (za *y*, *y*), v moravskoslovenských a lašských nářečích střídnice *i – ě* (*y*).

Ve většině českých nářečí bylo *y*, *y* také po souhláskách *c*, *z*, *s* (srov. *cejtit*, *zejskat*, *sejto*), výjimky jsou hlavně v oblasti jihozápadní. Po *ř*, *l* bylo *y*, *y* (též za *ie*, *é*) v Čechách hlavně v pásu nářečí jihozápadních a místy v nářečích severovýchodních (srov. například dnešní tvary *řejičice*, *dřeji*, *jelejtko*, *dolejzat*, *střejet*); *ej* za *ie*, *é* svědčí o jiné relativní chronologii změn než v nářečích centrálních. Hanácká oblast je po této stránce značně složitá; zhruba všechna hanácká nářečí měla *y*, *y* také po *c*, *z*, *s* (srov. dnešní tvary *cěp*, *cěbola*, *vozék*, *zěma*, *psék*, *psěna*), v severovýchodní části bylo *y*, *y* navíc po *ř*, *l*, *č*, *ž*, *š* (*hřebeč*, *léstek* a podobně). Podobný stav je dosud i ve východních nářečích českého jazyka. Například v okrajovém lašském nářečí štramberském je *ř* po souhláskách původně tvrdých a po *c*, *z*, *s*, *ř*, *l*, *č*, *ž*, *š*, v moravskoslovenském nářečí zlínském je *ř* také po *c*, *z*, *s* atd.

[Komárek 1958: 142-144]

DIFTONGIZACE *y* > *ej*

88. 1. Změna *y* > *ej* se projevuje v literárních památkách až koncem 14. století. K nejstarším literárním dokladům patří doklady v Pror.: *starořta vrzednykowey*, *na horach tweych* a jiné. Z neliterárních památek uvádí Fr. Bergmann již z konce 12. století několik dokladů znění místního jména *Týnec* (*Teinéz* FriedrCB.); z roku 1291 je v zemských deskách zápis *Petrus de Cheinow* (z Chýnova), v listině z roku 1330 (Reg. III) čteme *Cheynowien-sis* (= Chýnovský), z roku 1336 (Reg. III) pochází znění *in Choleyno* (= v Cholýni). Jsou to však jen ojedinělé případy a nic v dosti bohatém jazykovém materiálu z konce století 13. a zvláště ze století 14. nenasvědčuje tomu, žeby diftongizace *y* > *ej* byla již tak dlouho v mluveném jazyce živá.

V památkách z konce 14. století i ze století 15. a 16. nacházíme na místě Starého *y* také grafiku *ay*, například v zápise z roku 1378 *w Chotayczanech* (místo v Chotýčanech), *nebayway* Vít., *Swatay*, *rozptaylyl* Hod.

V 15., 16. a 17. století dokladů s provedenou diftongizací přibývá, avšak pouze pomalu; psané památky většinou zachovávají starý stav s *y*. Bylo by ovšem mylné podle výskytu diftongizace *y* > *ej* v psaných památkách soudit o postupu této změny v mluveném jazyce. Psaný jazyk se zde zřejmě vzdaloval od normy jazyka mluveného, lidového. Dá se předpokládat, že kolem roku 1500 a snad ještě dříve byla změna *y* > *ej* zcela provedena na většině českého jazykového území, a to jak v Čechách, tak i na Moravě v oblasti nářečí hanáckých (hanácké *é* v dlouhých slabikách vzniklo až monoftongizací diftongu *ej*).

Samohláska *y* se v lidovém jazyce diftongizovala v plném svém rozsahu, to jest v slabikách se starým *y* i v slabikách s původním *i* po *c*, *z*, *s*, respektive

i jiných souhláskách. Například *dobrý* > *dobrej*, *pýcha* > *pejcha*, *sýkora* > *sejkora*, *mlýn* > *mlejn*, *tvým*, *dobrým* > *tvejm*, *dobřejm*, *vozík* > *vozejk*, *síto* > *sejto*, *nosík* > *nosejk*, *cítit* (< *cútit*) > *cejtit*, *cícha* > *cejcha* a podobně.

2. Doklady s *aj* přivedly Gebauera k názoru, že se staročeské *y* diftongizovalo nejprve v *aj* a toto *aj* se až zároveň s *aj* jiného původu (například v tvarech *daj*, *najlepší*) změnilo v *ej*. Tento Gebauerův názor byl kritizován, zejména Kašíkem a po něm Trávníčkem; oba došli k závěru, že grafiku *nebayway*, *fwatay* a podobné je třeba chápat jako zvratnou píseckou analogii v období, kdy probíhá změna *aj* > *ej*. Svědčí prý o tom to, že se jako *ay* tehdy často psalo i staré *ej*, které se nikdy *aj* nevyslovovalo, například *fayde* místo *sejde*, *faymy* místo *sejmi*, *wayhrach* místo *ve jhrách*.

Výklad Kašíkův a Trávníčkův není však nesporný. Námitky proti němu lze shrnout do těchto tří bodů:

a) V nejstarších památkách, které za *y* píší *ay* (především Vít.), nejsou žádné stopy tak zvané přehlásky *aj* > *ej* – tato hlásková změna je doložena až v 15. století, a to ještě velmi zřídka. V těchto nejstarších památkách se také neseťkáváme s nenáležitým psaním *ay* za staré *ej*, jako například *wayhrach*. Nelze tedy psaní *ay* ve 14. století vysvětlovat vlivem pozdější změny *aj* > *ej*.

b) Diftongizace *y* > *ej* je systémově svázána s diftongizací *ú* > *ou*, a proto nelze přehlížet fakt, že *a* se píše nejen ve spřežce *ay*, nýbrž i ve spřežce *au*, označující střídnicí za *ú*. Mezi oběma novými diftongy byl tedy paralelismus grafický, a je proto nasnadě předpokládat i paralelismus fonetický – důsledek paralelismu fonologického. Všeobecně se přijímá, že dvojhlásková střídnicí za *ú* nebyla hned z počátku foneticky totožná s *ou*, a proto je na základě grafiky *ay* třeba připustit i pro střídnicí za *y*, že nebyla foneticky totožná s *ej*.

c) Domníváme se, že změnu *aj* > *ej* nelze odtrhávat od změny *y* > *ej*, i když jejich vzájemnou souvislost nelze chápat tak, jak ji chápal Gebauer.

3. Gebauerův předpoklad, že diftongizací *y* a *ú* vznikl diftong, jehož součástí byla samohláska *a*, je podle našeho názoru značně nepravděpodobný, neboť kdyby tomu tak bylo, očekávali bychom objevení se grafiky *ey* v slabikách se starým *y* i v slabikách se starým *aj* současně. Výsledkem diftongizace *y* i *ú* byl pravděpodobně diftong, jehož prvním, otevřenějším komponentem byl neurčitý přechodný vokál, a to zadní a nelabializovaný (proto se mohl označovat grafémem *a*); stavba obou diftongů byla tedy podle našeho pojetí as $\bar{a}i$, $\bar{a}u$. Kolísání v označování předního diftongu (*ay* // *ey*) ukazuje, že výslovnost \bar{a} se zvláště u předního diftongu snadno přizpůsobovala k druhému komponentu, a pak se blížila samohlásce *e* (z toho plyne grafika *ey*).

Ještě v období otevřené výslovnosti přechodného vokálu \bar{a} došlo k neutralizaci protikladu mezi diftongem $\bar{a}i$ a téžeslabičným spojením *aj*, takže téžeslabičné spojení dvou fonémů *a* – *j* se začalo chápat jako realizace jednotného fonému $\bar{a}i$ (srov. obdobnou změnu u spojení *a* + *u*, *a* + *l*) a dále se vyvíjelo jako střídnicí za *y*. (Vysvětlujeme tedy změnu *aj* > *ej* jinak než tradiční

pojetí „přehlásky“). Tento vývoj spojení *a + j* by nebyl možný, kdyby nebylo fonetické blízkosti přechodného vokálu *a* a samohlásky *a*.

Další vývoj diftongu *ai* spočívá ve změně *a* v přední *e*; je to důsledek postavení diftongu *ej* ve fonologickém systému: diftong *ej* stál jako hláska přední a nelabializovaná proti zadnímu a labializovanému diftongu *ou*.

4. Příčiny diftongizace *y > ej* nejsou zcela jasné. Již Gebauer vyslovil domněnku, že na tuto změnu měla vliv německá diftongizace *i > ej*, například *mîn lîp > mein Leib*, a ani Beer to nepovažuje za vyloučeno; ovšem jistý tento výklad není. Fr. Trávníček se pokusil vyložit diftongizaci *y > ej* labiovelarizací předcházející souhlásky, avšak ani tento výklad není zcela nepochybný. Zdá se, že diftongizace je u samohlásky *y* dosti obvyklá: Sklon k diftongické výslovnosti byl zjištěn také u ruského *ы*, zvláště v postavě po labiálách. Náběh k diftongické výslovnosti mělo snad také *ѣ* staroslověnské, soudě podle složení hlaholské i cyrilské spřežky pro tuto hlásku (v dnešních makedonských nářečích je za *y* rovněž dvojhláska *ѣ*). Diftongizace *y* (pod přízvukem) je známa také z polabštiny. Rovněž latinský pravopis bohemik *Buitsow* (Bydžov) a podobné svědčí snad o dávném sklonu stč. *y* k diftongické výslovnosti. V dlouhých slabikách byla diftongická výslovnost *y* patrně nápadnější a vyvinula se později v dvojhlásku *ej*.

[Komárek 1958: 144-147]

DIFTONGIZACE *ú > ou*

89.1. Diftongizace dlouhé samohlásky *ú* se hojněji projevuje až v památkách z posledních desetiletí 14. století. Zcela ojedinělé jsou doklady z 13. století, například *Caudarius* Reg. II z roku 1259, 1279 (doklad ne zcela jistý, neboť toto slovo bylo přejato i do němčiny a tam prodělalo i německou změnu *u > au*), a z 1. poloviny 14. století, například *Zakouti* Reg. IV. z r. 1337. Diftong, který z *ú* vznikl, označuje se nejčastěji spřežkou *au*, například *wy-kaupie* (3. pl.) Vít., *Kraupa* LúnKS., *tauzenie*, *nad hlawau* Hod.; méně častá je spřežka *av*, například *mavky* „utrpení“ Hod., řidká je rovněž spřežka *aw*, například *budawci* v listině z roku 1406, *do rothawzu* EvOl. Později, až v 1. třetině 15. století, začíná se sporadicky objevovat spřežka *ow* (*hrnczyrz/kow* EvOl., *korowhwie* Mil. a jiné). Spřežka *au* však zcela převládá a pravidelně se jí užívá až do roku 1848.

2. Diftongizace *ú > ou* proběhla ve všech dialektch českého jazyka kromě nářečí moravskoslovenských a lašských (v hanáckých nářečích se diftong *ou* monoftongizoval v *ó*, například *dlóhé*, *bóchat*). Nepatrné zbytky nediftongizovaného *ú* jsou dodnes také v nářečích jihozápadočeských, hlavně v chodštině. V nářečích se diftongizovalo *ú* bez ohledu na postavení ve slově, po tvrdých i po měkkých souhláskách (po měkkých souhláskách ovšem pouze v těch nářečích, která neměla přehlásku *'u > i*); například *minúti > minout*,

vedú > vedou, úřad > ouřad, lúka > louka; pijú > pijou, mažú > mažou, han. plóca < plouca < plúca, klóč < klouč < kluč atd.

Ve spisovné češtině je dnes pravidlem nediftongizované *ú* na začátku slova, například *úřad, ústa, únor, úbočí* atd. Tento dnešní stav je výsledkem častého kolísání kvantit *ú- // u-* v první slabice slova (*údolí // udolí, úterý // uterý, únor // unor, ústa // usta* atd.). Ještě v době obrozenské byly často vedle sebe dublety *u- // ou-* (*úřad // ouřad* a pod.) bez stylistického rozlišení a teprve v první polovině 19. století zcela převládlo *u* a ustálila se také jeho dnešní kvantita.

3. Fonetické podmínky a průběh diftongizace *ú > ou* nejsou zcela jasné. Jasná není ani původní výslovnost dvojhlásky, která z *ú* vznikla. Podle pravopisu se předpokládá, že se *ú* nejdříve změnilo v *au* a teprve pak (podle dokladů se spřežkou *ow* již v 1. třetině 15. století) v *ou*. Jako důkaz toho, že spřežka *au* označuje ve 14. století a na začátku století 15. výslovnost *au*, a nikoli *ou*, uvádí se psaní slovesa *doufati* (se starým *ou*), například *dovffam* Modl. Změna pravopisu slovesa *doufati* v *daufati* v textech ze 16. století se pak považuje za svědectví o úplném provedení změny *au > ou*. Toto kritérium je však velmi nejisté proto, že u slovesa *doufati* šlo o *ou* původně různoslabičné, takže odlišnost grafiky by nemusela svědčit o ničem jiném než o této různoslabičnosti. Spolehlivějším svědectvím o fonetické odlišnosti diftongu označovaného *au* od *ou* a o jeho blízkosti k *au* je nářeční vývoj slov jako *almara > aumara > oumara, Alběnice* (místní jméno) *> Auběnice > Ouběnice* atd.

Předpoklad, že se v dvojhlásce označované spřežkou *au* vyslovovalo přímo *a*, není však pravděpodobný. Je možné, že a ve spřežce *au* označovalo nikoli *a*, nýbrž nějaký zadní a nelabializovaný přechodný vokál, asi *ə*, takže diftong měl podobu *əu*.

Písaři se snažili vyjádřit nový diftong graficky a zvolili spřežku *au* zřejmě proto, že samohláska *a* byla první části diftongu bližší než samohláska *o* (to by svědčilo zřejmě, že tento přechodný vokál byl zadní a nelabializovaný). Další vývoj dvojhlásky označované jako *au* pak spočíval v asimilaci prvního komponentu dvojhlásky k druhé silně labializované a zavřenější složce až do naprostého ztotožnění se samohláskou *o*.

4. Příčiny diftongizace *ú > ou* jsou rovněž nejasné. Gebauer uvažoval o vlivu německé změny *ú > au* a *û > ou*, provedené ve 14. a 15. stoletích, například *hus > haus* a *hous*, avšak Beer i Trávníček považují tuto možnost za nepravděpodobnou. V Příspěvcích k českému hláskosloví naznačuje Trávníček, že snad na diftongizaci *ú > ou* působila labiovelarizace předcházející souhlásky, avšak ani tento výklad není jistý. Je snad možné, že impuls k diftongizaci *ú > ou* vyšel ze samohlásky *y*, u níž se projeví tendence k diftongizaci již dříve. Samohlásky *y* a *ú* byly spolu velmi těsně spjaty zvláště po přehlásce *'u > i*, kdy obě mohly stát jen po tvrdých souhláskách.

Nepochybná je souvislost diftongizace $ú > ou$ s diftongizací $y > ej$: obě nové dvojhlasčky jsou v témž vzájemném vztahu jako samohlásky $i - u$, $e - o$ (přední diftong nelabializovaný – zadní labializovaný).

[Komárek 1958: 147-149]

ZMĚNA $y, y > i, i$

90. 1. Změna $y > i$ v krátkých slabikách probíhala v českých nářečích buď souběžně s diftongizací $y > ej$, nebo spíše o něco později. Ve spisovném jazyce, kde se udržovalo nediftongizované y , zasahovala tato změna také slabiky dlouhé. Zadopatrové y nepřešlo v i přímo, nýbrž přes otevřenější variantu samohlásky i , označovanou $i̇$ (*bi̇l, mi̇je se*).

V písemných památkách se považuje za projev změny $y, y > i, i$ psaní původního y, y spřezkou *ie, ye, ije*, například *nazyewaty* EvVid., *byele* místo *bylé* ProrIsa. a pod. (zvratná písecká analogie po monoftongizaci *ie*, při níž vznikalo přední zavřené $i <...>$).

2. Konečným výsledkem této změny je zánik významotvorného protikladu $i - y$ téměř ve všech nářečích v Čechách (vyjma některá okrajová nářečí, například doudlebské). V nářečích moravskoslovenských a lašských zůstal rozdíl $i - y$ zachován dodnes. Rovněž v hanáckých nářečích i a y nesplynulo, avšak krátké y se záhy změnilo v otevřené e , například *bél, séla, sên* (dlouhé y se diftongizovalo stejně jako v nářečích českých a pak dále monoftongizovalo v $é$).

3. V chronologii změny $y > i$ byly mezi českými nářečími pravděpodobně značné rozdíly. V středočeském centru byla tato změna dokončena asi již před koncem 15. století.

[Komárek 1958: 149]

MONOFTONGIZACE $ie > i$

91. 1. Monoftongizace $ie > i$ se objevuje již v památkách z konce 13. století a ze století 14.; například *chlubicze fe* ŽGloss., *mezi dywcamí* Tul., *neprzitel/keho* ŽWittb., *posmiwali fu fe* ŽKlem., *przitele* (ak. sg.) Hrad. Větší měrou se projevuje až v památkách z období kolem roku 1400, například *my wymy* Ev Vid., *myfye zenu* (míše) AlxV., *trził fe, strzyda chleba* EvOl. Po celé 15. století však převažuje v písmě diftong *ie* a teprve v 16. století postupně vítězí i (j). Pomalé pronikání monoftongizace $ie > i$ v psané podobě jazyka nelze ovšem ztotožňovat s postupem změny v jazyce mluveném. Pravděpodobně ještě před koncem 15. století se diftong *ie* většinou již nevyslovoval.

2. Postup monoftongizace $ie > i$ dobře zachycují ty staročeské památky, které označují kvantitu diftongu *ie*. Z grafiky vyplývá, že v diftongu *ie* po-

stupně nabývala převahy složka *i-ová*, až nakonec došlo k monoftongizaci, při níž se kratičké neslabičné *e* assimilovalo k dlouhému *i-ovému* komponentu dvojhlasíky.

3. Někdy nacházíme v staročeských památkách, které jinak soustavně užívají pro dvojhlasíku *ě* spřežek, literu *i* také místo krátkého *ě*. Zvláště častý je tento jev v slabikách *pře-*, *věd-*, *-věk-* a v zájmených tvarech *mě*, *tě*, *se*, *tobě*, *sobě*, například *przid* (před) DalH., *przinefeni* (přeneseni) ZGloss., *przibiwa* (přebývá) ŽKlem., *przynesl* (přenesl) ŽWittb., *przyd sobu* PassKlem., *wzwidyety* (vzvědět) ApD.j *wydyety* Mast., *na wiky* ŽWittb., *nebály fy* ŽWittb., *toby* Vít. a pod. Gebauer vysvětloval tyto případy jako nedokonalou grafickou reprodukci dvojhlasíky *ě*. Trávníček naopak nepokládá za nemožné, že se u krátkého diftongu *ě* projevil náběh k podobné změně, jaká nastala i u diftongu dlouhého. V některých případech byla zde snad i možnost analogického vlivu jiných slov nebo tvarů, například *viděti*, *při*, *ti* a pod.

4. Monoftongizace dvojhlasíky *ie* byla provedena ve všech českých a moravských nářečích. Dvojhlasíku *ie* (*je*) mají na Moravě pouze tak zvaná nářečí kopaničářská, jež vznikla pozdější stredoslovenskou kolonizací.

[Komárek 1958: 150]

MONOFTONGIZACE *uo* > *ů*

92. 1. Nejstarší doklady monoftongizace *uo* > *ů* jsou již v památkách ze 14. století, například *Skuro*, *buh* DalC., *k utczy* Vít., *pugdete* Prorjer.j *zuxtane* listina z roku 1388. Dokladů s provedenou monoftongizací přibývá ve století 15., avšak diftong *uo* se v písmě udržuje ještě i ve století 16., například ve Velešlavínově Kalendáři historickém z roku 1578.

Jako i u jiných hláskových změn nelze ani zde z pravopisu usuzovat o postupu změny v mluveném jazyce. Změna *uo* > *ů* byla většinou provedena ještě před koncem 15. století; roku 1533 zavrhuje psaní *uo* Optat, poněvadž by prý „podle takového psaní v mluvení muselo býti divné oust křivení“, a doporučuje psát *ů*. O výslovnosti psaného *uo* jako *ů* svědčí také zvrtné písecké analogie, s nimiž se dosti často setkáváme již v 15. století, například *neodftupuoyte* (neodstupujte) Comest., *buoynoft* (bujnost) NRada.

2. Postup monoftongizace *uo* > *ů* se obráží v pravopise těch památek, které označují kvantitu dlouhého diftongu *uo*. Z vývoje pravopisu vyplývá, že postupně nabývala v diftongu převahy složka *u-ová*, až konečně se k ní *o-ová* složka zcela asimilovala.

3. Monoftongizace *uo* > *ů* byla provedena v celé oblasti českého jazyka s výjimkou nářečí kopaničářských (moravskoslovenských nářečí stredoslovenského původu) a tak zvaného nářečí severoopavského.

[Komárek 1958: 151]

ÚŽENÍ *é > í*

93. 1. Nejstarší ojedinělé doklady úženi *é > í* jsou v památkách ze 14. století, například *w dwoyduchim, flybi twy* ŽWittb.; velmi málo dokladů je ve století 15. a teprve v 16. století je úženi *é > í* v písemných památkách častější, například *u Studýnky, Matky Božij Snežný VelKal., z dýlij // zdělj, myšfljnka // myšflénky* Br. Ve spisovném jazyce pronikalo úženi *é > í* velmi pomalu a v míře značně omezené. Nejpozději proniklo úženi v slabice *lé*; pravděpodobně se zde *é* vyslovovalo otevřeněji než po jiných souhláskách.

2. Kolísání mezi tvary s *í* a tvary s nezúženým *é* se ve spisovném jazyce nakonec ustálilo tak, že v slabikách měkkých je *í* (*řici, čípek, čílko* a podobně), v slabikách tvrdých pak nejčastěji *é* (*péci, mléko, nésti, mésti, kvésti, délka, stéblo, přáteli*), někdy také *í* (*lupének* i *lupínek, kamének* i *kamínek, světélko* i *světýlko* a pod.).

Je otázka, zda to nesouvisí s diftongizací *é* v slovech jako *dřevě, řeči*, a zda tedy v těchto měkkých slabikách nenastávala (aspoň zčásti) vlastně změna *ie > í*.

3. Nářečí kromě moravské slovenštiny a laštiny provedla tuto změnu zcela důsledně; srov. například han. *mliko, dobriho, dilka, řict* atd.

4. Změna *é > í* byla foneticky podmíněna zavřenou výslovností *é* v předcházejícím období (dlouhé přední samohlásky jsou i v nové češtině zavřenější než tytéž samohlásky krátké). Ke změně *é > í* přispělo snad také postavení *é* v systému samohlásek; po diftongizaci *ó* zůstalo totiž *é* bez protikladné zadní samohlásky, a proto bylo náchylnější ke změně.

[Komárek 1958: 151-152]

ZMĚNA *w > v*

94. Změna obouretného *w* ve *v* retozubné nastala na většině českého jazykového území. Zbytky nebo stopy obouretného *w* se zachovaly zvláště v severovýchodočeských nářečích, a to buď přímo ve výslovnosti *w* (jen velmi zřídka), nebo ve výslovnosti *u* za *w* na konci slova nebo před souhláskou (*kreu, kauka*).

Dobu, ve které nastala tato změna, nelze určit přesně. Bylo to podle všeho až po 14. století.

Příčinu změny *w > v* vidí Frinta v artikulační i akustické nevýraznosti obouretného *w*. Podle jeho názoru pronikla výslovnost *v* nejdříve mezi dvěma samohláskami, a to proto, že je oddělovala ostřeji než *w* obouretné.

[Komárek 1958: 152]

RELATIVNÍ CHRONOLOGIE A SOUVISLOST HLÁSKOVÝCH ZMĚN OD KONCE 14. STOLETÍ

95. 1. Obraz, který nám poskytují o průběhu hláskových změn staročeské památky 14. a 15. století, je poněkud málo plastický, nedává dost dobře možnost rozeznat časovou posloupnost změn. Sled změn lze zde stanovit pouze s použitím kritérií relativní chronologie.

Za základ relativní chronologie pro jazykové centrum, v němž změny vznikaly, to jest pro střední Čechy, lze vzít tuto řadu změn:

1. $i, í$ po $c, z, s > y, ý$.
2. $y > ej, ú > ou$.
3. $ie > í, uo > ů$.

První změna musela předcházet před druhou (přesněji: před jejím ukončením), poněvadž se v dvojhlásku ej změnilo v středočeském nářečí také i po c, z, s . Třetí změna musela následovat až po změně druhé soudě podle toho, že v středočeské oblasti nedošlo k diftongizaci střidnic za $ie, uó$ (na rozdíl od některých oblastí okrajových).

Méně jistá kritéria máme pro stanovení chronologie ostatních změn. Poněvadž lze předpokládat, že se krátké i dlouhé y vyvíjelo paralelně, vyplývá z toho, že ke změně $y > i$ mohlo dojít až současně se změnou $y > ej$ nebo o něco později. O změně $é > í$ lze s bezpečností říci pouze to, že nastala až po diftongizaci $y > ej$. Její poměr ke změně $ie > í$ nelze stanovit. Je však pravděpodobné, že zúžení $é > í$ nastalo až po monoftongizaci $ie > í$.

2. Z uvedeného chronologického sledu hláskových změn vyplývá, že systém dlouhých samohlásek měl v lidovém jazyce po diftongizaci $y > ej$ a $ú > ou$ celkem 4 diftongy ($ie - uó$ a $ej - ou$) a 3 jednoduché samohlásky ($í, é, á$). Tento stav byl ovšem pouze dočasný, neměl dlouhého trvání.

3. Velmi příznačná pro vývoj samohlásek v tomto období je vývojová souvislost předních a zadních samohlásek: Již ve 14. století jsme zjistili souvislost mezi ztrátou jotace v krátkých slabikách a diftongizací $ó > uó$ <...>. Při změnách 15. století spolu těsně souvisí diftongizace $y > ej$ a $ú > ou$, později pak monoftongizace $ie > í$ a $uó > ů$. K zúžení $é > í$ zřejmě přispěla okolnost, že v systému dlouhých samohlásek nebyla samohláska $ó$ ($ó > uó$). Tyto souvislosti zřetelně dokazují význam systémových vztahů pro vývoj hlásek.

4. Uvedená relativní chronologie hláskových změn nebyla ve všech českých nářečích stejná jako v nářečí středočeském. Jednotlivé změny se šířily z centra do nářečí okrajových nesterjně rychle a tak vznikaly v těchto nářečích různé odchylky. Například v jihozápadočeských nářečích je ou často nejen za staré $ú$, nýbrž i za nové $ů$ z $uó$ ($zoutfírat, zourhat, vouz, udoulat$), v týchž nářečích je ej po souhláskách $ž, š, č, ř, l$ často také za staré $ie, é$, například $dřejví, střejlet, dolejzat$. Tyto odchylky svědčí o tom, že v jihozápadočeských nářečích byla jiná relativní chronologie uvedených změn než v nářečí stře-

dočeském : změna *i* > *y* po souhláskách *c, z, s* atd. zde nastávala až po monofongizaci *ie* > *í, uó* > *ů* a po zúžení *é* > *í* a teprve naposled probíhala diftongizace *y* > *ej* a *ú* > *ou*. Podobné nepravidelnosti jsou časté i v jiných okrajových nářečích (například dolských).

[Komárek 1958: 153-154]

ZMĚNY VE STAVBĚ SLABIKY

96. Od konce 14. století nastaly velmi závažné změny v některých typech pobočných slabik. Těmito změnami se podstatně změnilo i postavení slabikotvorných souhlásek v hláskovém systému.

1. V typu *rtj* se zachovaly pobočné slabiky s jedinečnými souhláskami *r, l, m*, například *rdíti se, lháti, mstivý*. Pobočné slabiky se souhláskou *j* zčásti zanikly, například *jho* > *ho, jmu* > *mu, jmieti* > *mieti* > *míti*. Spisovný jazyk pobočnou slabiku *j* v jiných případech většinou zachovává, například *jsem, jsi, jmelí, jmění, jho* „jařmo“, kdežto v nářečí pobočná slabika; většinou zanikla: *sem, si, du, deš* a pod.

2. V typech *krve a sedlka* (likvida mezi dvěma souhláskami) stává se likvida ve většině případů plně slabičnou, například *krve* > *krve, brva* > *brva, klnu* > *klnu, stříbr-ný* > *stří-br-ný, jabl-ko* > *ja-bl-ko* a podobně. V některých případech typu *sedlka* se odstraňuje pobočná slabika jinak, a to buď zánikem souhlásky (*sedlka, sedlský* > *selka, selský*, nespis. *jablko* > *jabko*), nebo vkladnou samohláskou (*cyprský* > *cyperský*).

3. V typu *bratr* se stávají pobočné slabiky *r, l* (s výjimkou gen. pl. typu *sestr, modl*, kde již dříve začalo pronikat vkladné *e*) plně slabičnými: *vedl* > *ve-dl, vítr* > *ví-tr* a podobně. Pobočná slabika *m* se buď stává plnou slabikou (*sedm* > *se-dm*), nebo častěji se odstraňuje vkladnou samohláskou *u* (*sedum*). Pobočná slabika *n* se odstraňuje vkladnou samohláskou *e* (*bázn* > *bázeň, kázn* > *kázeň* a pod.).

V nářečích se tento typ pobočných slabik vyvíjel často odchylně, srov. například obecně české *přived* < *přivedl, přines* < *přinesl*, čes.-mor. a mor.-čes. *řekil, vedil, nesil*, moravskoslov. *nesel, vedel* atd., jihočes. a moravskoslov. *mysel* a pod.

4. Tyto změny měly významný důsledek pro postavení slabikotvorných souhlásek v systému hlásek. Počet slabikotvorných souhlásek se sice zvýšil o souhlásku *m*, avšak slabikotvorné souhlásky přestaly být samostatnými fonémy. Souhlásky *r, l, m* jsou v nové češtině slabikotvorné pouze tehdy, jestliže stojí po souhlásce a nenásleduje po nich samohláska; a v těchto postaveních je neslabičné *r, l, m* vyloučeno. Slabikotvorné *r, l, m* je tedy pouze variantou *r, l, m* neslabičného.

5. Se změnou postavení slabikotvorných likvid *r, l* souvisí pravděpodobně i zánik kvantity u těchto slabikotvorných souhlásek. Tím se slabikotvorné *r, l*

zcela přizpůsobilo ostatním souhláskám, u nichž významotvorné kvantitativní rozdíly neexistovaly. Dobu, kdy došlo ke zkrácení dlouhých slabikotvorných likvid, nedovedeme přesně stanovit.

[Komárek 1958: 154-155]

ZMĚNY HLÁSEK V PROUDU ŘEČI

Z kombinačních hláskových změn, které proběhly od konce 14. století, má pro zvukovou stavbu nové češtiny význam především tak zvaná přehláska *aj > ej*. Zmínky zaslouží také nová depalatace souhlásek.

[Komárek 1958: 155]

ZMĚNA *aj > ej*

1. Změna *aj > ej* se obvykle vykládá jako kombinační hlásková změna, při níž působila palatální souhláska *j* na předcházející téžeslabičnou samohlásku *a*, například *vajce > vejce*, *najlepší > nejlepší*, *dělaj > dělej*. Jestliže *aj* bylo různoslabičné, přehláska nenastávala, například gen. pl. *va-jec*, 3. pl. praes. *děla-jí*.

Ojedinelé doklady této změny pocházejí již ze století 15., například v deskách zemských r. 1401 čteme *Zdenkom de Cheynova* (z Chajína, Chajna), to však může být vlivem jména *Chejnov*, v Ote. *neyffpiefs*, ale vrcholu dosahuje změna *aj > ej* až ve století 17.

2. Podstata této změny však byla pravděpodobně jiná: Změna *aj > ej* těsně souvisela s diftongizací *y > si > ej* a spočívala v tom, že se téžeslabičná spojení *a + j* začala chápat jako realizace jednotného fonému *ai*, a proto se dále vyvíjela stejně jako střídnice za *y*. Téžeslabičnost byla nutným předpokladem monofonématického hodnocení skupiny *aj*.

V tomto vývoji nebylo spojení *aj* osamoceno, zcela paralelní (třebaže mnohem méně častý) je nářeční vývoj skupiny *a + u*, ať již od původu různoslabičné (*pa-úk > pauk > pouk > han. pák, pauz > pouz > han. póz*), nebo vzniklé ze spojení *a* s obalovaným *l* (*Albrechtice > Aubrechtice > Oubrechtice, almara > aumara > oumara* a jiné). Podstata změn *au > əu > ou* a *aj > əj > ej* je tatáž, v obou případech jde o fonologické přehodnocení hláskového spojení v jednotný foném. Další vývoj je jen důsledkem tohoto přehodnocení.

Tradiční pojetí změny *aj > ej* jako přehlásky, jejíž příčinou byla palatálnost souhlásky *j*, zastírá skutečnou podstatu této změny. Nadto by změna *aj > ej* byla jako přehláska mezi změnami 15. a 16. století zcela izolovaná a nebylo by dost dobře pochopitelné, proč se před tautosylabickým *j* nepřehlasují také jiné samohlásky (*u, o*). Naše pojetí umožňuje změnu *aj > ej* organicky začlenit do vývoje českého vokalismus.

3. Zprvu se šířila změna *aj > ej* všude, kde pro ni byly potřebné fonetické podmínky. Tak jsou v stč. památkách doloženy nejen „přehlasované“ formy jako *tejný* (*tegne* VelKal.), imperativ slovesa láti *lej* (*neleyte* Prostop.), nýbrž i „přehlasované“ tvary, ve kterých byla mezi *a* a *j* zřetelná morfologická hranice, například *nejdu* místo *najdu* (*neyde, neydej* Pref.). Důsledné provedení změny často od sebe odtrhávalo tvary, které k sobě patřily, například nom. sg. *hej* – gen. *háje*, nom. sg. *prodej*, adj. *prodejný* – gen. *prodaje*, adj. *tejný* – sloveso *tajiti* a pod. Takový stav se mnohdy zachoval v nářečích, srov. například han. *kré* – *kraja*, *hék* = *hájek*, *Rataje* — *do Raté* a pod. Ve spisovném jazyce i v nářečích působil však velmi silně vliv „nepřehlasovaných“ tvarů, takže dnes má spisovná čeština formy *háj*, *kraj*, *hajný* atd. Naopak tvary s *ej* zcela zvítězily u podst. jména *prodej*, *prodeje* (< *prodaj*, *prodaje*), kolísání zůstalo (s tendencí k významové diferenciaci) u slova *výdaj* // *výdej*.

4. Změna *aj > ej* nastala ve všech českých a moravských nářečích kromě moravské slovenštiny a laštiny.

[Komárek 1958: 155]

DEPALATALISACE *šř' > šř*

Nová depalatalizace souhlásek zasahuje zejména souhlásku *t'* ve skupině *ít' < šř'* v postavení před souhláskou. Jde zvláště o tyto případy:
šřc (< *šřc*) > *šřc*: *pišřce* (< *pišřci*) > *pišřce a podle toho i nom. pišřec*;
šřs (< *ses*) > *šřs*: *hradišřský* (< *hradišřský*) > *hradišřský*;
šřv (< *šřv*) > *šřv*: *šřváti* (< *šřváti*) > *šřváti*;
šřk (< *šřk*) > *šřk*: *šřkáti* (< *šřkáti*) > *šřkáti, měšřka* (< *měšřka*) > *měšřka*;
šřn (< *šřn*) > *šřn*: *ušřnutí* (< *ušřnati*) > *ušřnutí* (> *ušřknouti mylnou etymologií*).

[Komárek 1958: 157]

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Zda pravopisná soustava Husova byla důsledně realizována v staročeských památkách?
2. V kterých památkách bylo užito diakritického pravopisu?
3. Kterého pravopisu užívají písaři a později i tisky z 15. a 16. století?
4. Kdy a na základě čeho vzniká nová pravopisná soustava, které říkáme „pravopis bratrský“?
5. Jak úspěšný ten nový pravopis byl?
6. Co přejímá bratrský pravopis z Husova pravopisu?
7. Který nový typ diakritického znaménka bratrský pravopis má?

8. V čem se shoduje bratrský pravopis s pravopisem Husovým co do označování závěrových palatál, vibranty ř a tupých sykavek?
9. Jak označuje bratrský pravopis tupou sykavku š?
10. V čem se shoduje bratrský pravopis s pravopisem současným?
11. Zda bratrský pravopis rozlišuje dvojí *l* a dvojí *i*?
12. V čem se shoduje bratrský pravopis s běžnou praxí předcházejícího období?
13. V čem se bratrský pravopis liší od pravopisu současného co do psaní *i/y* po souhláskách *c, z, s*?
14. Zda zánik párové měkkosti souhlásek podstatně změnil vztah samohlásek *i* a *y*?
15. Po jakých souhláskách měl protiklad *i – y* rozlišovací platnost?
16. Jaká situace vznikla po změně *i > y* po souhláskách *c, z, s*?
17. Zda hláska, která vznikla z *i* po souhláskách *c, z, s* byla zcela totožná s *y*?
18. Jaká je relativní chronologie změny *i > y* po souhláskách *c, z, s* a diftongizace *y > ej*?
19. Kdy se v literárních památkách projevuje změna *y > ej*?
20. Zda jsou příčiny diftongizace *y > ej* zcela jasné?
21. Kdy se v památkách pravidelně projevuje diftongizace dlouhé samohlásky *ú*?
22. V kterých dialektech českého jazyka diftongizace *ú > ou* proběhla?
23. Jaká je situace ohledně diftongizace *ú > ou* ve spisovné češtině?
24. Zda jsou fonetické podmínky a průběh diftongizace *ú > ou* zcela jasné?
25. Zda jsou jasné příčiny diftongizace *ú > ou*?
26. Jaká je relativní chronologie změny *y > i* v krátkých slabikách a diftongizace *y > ej*?
27. Zda změna *y > i* probíhala ve všech českých nářečích simultánně?
28. Kdy se v památkách objevuje monoftongizace *ie > i*?
29. Zda monoftongizace dvojhlásky *ie* byla provedena ve všech českých a moravských nářečích?
30. Kdy probíhala monoftongizace *uo > u*?
31. Zda monoftongizace *uo > u* byla provedena ve všech českých nářečích?
32. Kdy probíhalo úžení *é > i*?
33. Jak pronikalo úžení *é > i* ve spisovné češtině?
34. Jak česká nářečí provedla změnu *é > i*?
35. Jak česká nářečí provedla změnu obouretného *w* ve *v* retozubné?
36. Kdy probíhala změna obouretného *w* ve *v* retozubné?
37. Kterou řadu změn lze vzít za základ relativní chronologie?
38. Zda byla uvedená relativní chronologie hláskových změn ve všech českých nářečích stejná?

39. Co způsobily závažné změny v některých typech pobočných slabik, které nastaly od konce 14. století?
40. Co se stalo s pobočnými slabikami s jedinečnými souhláskami *r, l, m*, například *rdíti se, lháti, mstivý*?
41. Co se stalo s likvidou mezi dvěma souhláskami v typech *krve a jablko*?
42. Co se stalo s pobočnými slabikami v typu *bratr*.
43. Zda je v českých nářečích situace analogická?
46. Jaký důsledek pro postavení slabikotvorných souhlásek v systému hlásek tato změna měla?
47. Kdy probíhala změna *aj > ej*?
48. Zda změna *aj > ej* nastala ve všech českých nářečích
49. Proč nejen v nářečích, ale i v spisovném jazyce máme nepřehlasované formy?
50. Které souhlásky zasahuje nová depalatalizace souhlásek?

KLÍČE

1.	Zda pravopisná soustava Husova byla důsledně realizována v staročeských památkách?	Ne. Pravopisná soustava Husova nebyla zcela důsledně realizována v žádné staročeské památce.
2.	V kterých památkách bylo užito diakritického pravopisu?	Hojně, ale ne systematicky bylo užito diakritického pravopisu zejména v tak zvaném Novém Zákoně Mikulovském z roku 1406, v bibli Mikulovské z roku 1409-1415, v některých spisech Husových i v některých jiných památkách.
3.	Kterého pravopisu užívají písaři a později i tisky z 15. a 16. století?	Písaři a později i tisky z 15. a 16. století užívají i nadále ponejvíce pravopisu spřežkového, tu a tam s diakritickými znaménky.
4.	Kdy a na základě čeho vzniká nová pravopisná soustava, které říkáme „pravopis bratrský“?	Koncem 16. století vzniká na základě pravopisných zásad Husových s některými neorganickými prvky pravopisu spřežkového nová pravopisná soustava, tak zvaný pravopis bratrský, nazvaný tak podle toho, že ho poprvé soustavně užili Čeští bratři v bibli Kralické.
5.	Jak úspěšný ten nový pravopis byl?	Tento pravopisný systém se velmi rychle vžil a užívalo se ho bez pod-

- statných změn až do období národního obrození, to jest do konce 18. století.
- Z Husova pravopisu přejímá bratrský pravopis čárku k označení délky samohlásek *y*, *é*, *á* (dlouhé *i* se píše literou *j*).
- Jako nový typ diakritického znaménka se ustaluje kroužek nad literou *ů*, označující dlouhé *u* vzniklé z dvojhlásky *uo*.
- Z Husova pravopisu přejímá bratrský pravopis také označování závěrových palatál, vibranty *ř* a tupých sykavek kromě *š* diakritickým znaménkem nad literou, jenže místo Husovy tečky užívá u nízkých liter háčku (*ň*, *ř*, *ž*, *č*), u vysokých liter apostrofu (*t'*, *d'*).
- Tupou sykavku *š* označuje bratrský pravopis spřežkou *ff*.
- Bratrský pravopis se shoduje s pravopisem současným tím, že v slabikách *d'e*, *t'e*, *ňe* se měkkost souhlásky označuje háčkem nad literou *ě* (*dě*, *tě*, *ně*) a obdobně se píše i slabiky *bje*, *pje*, *vje*, *mje* (*bě*, *pě*, *vě*, *mě*).
- Ano. Ve shodě s Husovým pravopisem rozlišují Bratří dvojí *l* – tvrdé (*l*) a netvrde (*l*) – a dvojí *i* (*i* – *y*).
- Jinak se bratrský pravopis shoduje s běžnou praxí předcházejícího období: souhláska *j* se píše literou *g* (souhláska *g* se pak odlišuje diakritickým znaménkem – *ğ*), po samohláskách literou *y* (*dey*); *w* označuje souhlásku *v*, litery *v* se užívá k označování *u* na začátku slova; dvojhláska *ou* se píše spřežkou *au*.
- Příznačné pro bratrský pravopis je to, že po souhláskách *c*, *z*, *s* nepíše *i*, nýbrž výhradně *y*.
6. Co přejímá bratrský pravopis z Husova pravopisu?
 7. Který nový typ diakritického znaménka bratrský pravopis má?
 8. V čem se shoduje bratrský pravopis s pravopisem Husovým co do označování závěrových palatál, vibranty *ř* a tupých sykavek?
 9. Jak označuje bratrský pravopis tupou sykavku *š*?
 10. V čem se shoduje bratrský pravopis s pravopisem současným?
 11. Zda bratrský pravopis rozlišuje dvojí *l* a dvojí *i*?
 12. V čem se shoduje bratrský pravopis s běžnou praxí předcházejícího období?
 13. V čem se bratrský pravopis liší od pravopisu současného co do psaní *i/y* po souhláskách *c*, *z*, *s*?

14. Zda zánik párové měkkosti souhlásek podstatně změnil vztah samohlásek *i* a *y*?
15. Po jakých souhláskách měl protiklad *i* – *y* rozlišovací platnost?
16. Jaká situace vznikla po změně *i* > *y* po souhláskách *c*, *z*, *s*?
17. Zda hláska, která vznikla z *i* po souhláskách *c*, *z*, *s* byla zcela totožná s *y*?
18. Jaká je relativní chronologie změny *i* > *y* po souhláskách *c*, *z*, *s* a diftongizace *y* > *ej*?
19. Kdy se v literárních památkách projevuje změna *y* > *ej*?
20. Zda jsou příčiny diftongizace *y* > *ej* zcela jasné?
21. Kdy se v památkách pravidelně projevuje diftongizace dlouhé samohlásky *ú*?
- Ano. Zánik párové měkkosti souhlásek podstatně změnil vztah samohlásek *i* a *y*: z variant jednoho fonému se staly dočasně dva samostatné fonémy, schopné rozlišovat význam.
- Rozlišovací platnost měl protiklad *i* – *y* zpočátku po retnicích a ostrých sykavkách *s*, *z*; například *pichá* – *pýcha*, *bíti* – *býti*, *mi* – *my*, *vír* – *výr*, *kosi* – *kosy*, *plazi* – *plazy*.
- Jak však ukazují novočeské střídnice obou hlásek v nářečích, zejména výsledek pozdější diftongizace *y* > *ej*, změnil se brzy vzájemný poměr obou těchto samohlásek, a to tak, že *i* po souhláskách *c*, *z*, *s* (v některých nářečích i po *ř*, *l*, *č*, *ž*, *š*) přešlo v *y* (*cizí* > *cyzý*, *síla* > *sýla* atd.). Protiklad *i* – *y* mohl pak rozlišovat význam pouze po labiálách.
- Hláska, která vznikla z *i*, pravděpodobně nebyla s *y* zcela totožná po strance fonetické – proto se obvykle označuje *ī* –, avšak fonologickou hodnotu měla stejnou jako *y*; proto ji přepisujeme literou *y*. Takže zadopatrové *y* nepřešlo v *i* přímo, nýbrž přes otevřenější variantu samohlásky *i*, označovanou *ī* (*bīl*, *mīje se*).
- Relativní chronologii změny *i* > *y* po souhláskách *c*, *z*, *s* ukazuje její poměr k diftongizaci *y* > *ej*: změna *i* > *y* je starší než dokončení diftongizace *y* > *ej*, poněvadž měla vliv na průběh diftongizace.
- Změna *y* > *ej* se projevuje v literárních památkách až koncem 14. století.
- Ne. Příčiny diftongizace *y* > *ej* nejsou zcela jasné.
- Diftongizace dlouhé samohlásky *ú* se hojněji projevuje až v památkách z posledních desetiletí 14. století.

22. V kterých dialektech českého jazyka diftongizace *ú > ou* proběhla?
23. Jaká je situace ohledně diftongizace *ú > ou* ve spisovné češtině?
24. Zda jsou fonetické podmínky a průběh diftongizace *ú > ou* zcela jasné?
25. Zda jsou jasné příčiny diftongizace *ú > ou*?
26. Jaká je relativní chronologie změny *y > i* v krátkých slabikách a diftongizace *ý > ej*?
27. Zda změna *y > i* probíhala ve všech českých nářečích simultánně?
28. Kdy se v památkách objevuje monoftongizace *ie > í*?
29. Zda monoftongizace dvojhhlásky *ie* byla provedena ve všech českých a moravských nářečích?
30. Kdy probíhala monoftongizace *uo > ů*?
31. Zda monoftongizace *uo > ů* byla provedena ve všech českých nářečích?
- Diftongizace *ú > ou* proběhla ve všech dialektech českého jazyka kromě nářečí moravskoslovenských a lašských (v hanáckých nářečích se diftong *ou* monoftongizoval v *ó*, například *dlóhé, bóchat*).
Ve spisovné češtině je dnes pravidlem nediftongizované *ú* na začátku slova, například *úřad, ústa, únor, úbočí* atd. Tento dnešní stav je výsledkem častého kolísání kvantity *ú- // u-* v první slabice slova (*údolí // udolí, úterý // uterý, únor // unor, ústa // usta* atd.).
Ne. Fonetické podmínky a průběh diftongizace *ú > ou* nejsou zcela jasné.
Ne. Příčiny diftongizace *ú > ou* jsou rovněž nejasné.
Změna *y > i* v krátkých slabikách probíhala v českých nářečích buď souběžně s diftongizací *ý > ej*, nebo spíše o něco později.
V chronologii změny *y > i* byly mezi českými nářečemi pravděpodobně značné rozdíly. V středočeském centru byla tato změna dokončena asi již před koncem 15. století.
Monoftongizace *ie > í* se objevuje již v památkách z konce 13. století
Ano. Monoftongizace dvojhhlásky *ie* byla provedena ve všech českých a moravských nářečích.
Nejstarší doklady monoftongizace *uo > ů* jsou již v památkách ze 14. století. Dokladů s provedenou monoftongizací přibývá ve století 15., avšak diftong *uo* se v písmě udržuje ještě i ve století 16.
Monoftongizace *uo > ů* byla provedena v celé oblasti českého jazyka s výjimkou nářečí kopaničářských

- (moravskoslovenských nářečí středoslovenského původu) a tak zvaného nářečí severoopavského.
32. Kdy probíhalo úžení *é > í*? Nejstarší ojedinělé doklady úžení *é > í* jsou v památkách ze 14. století, velmi málo dokladů je ve století 15. a teprve v 16. století je úžení *é > í* v písemných památkách častější.
33. Jak pronikalo úžení *é > í* ve spisovné češtině? Ve spisovném jazyce pronikalo úžení *é > í* velmi pomalu a v míře značně omezené. Kolísání mezi tvary *s í* a tvary *s nezúženým é* se ve spisovném jazyce nakonec ustálilo tak, že v slabikách měkkých je *í* (*řici, čípek, čílko* a podobně), v slabikách tvrdých pak nejčastěji *é* (*péci, mléko, nésti, mésti, kvěsti, délka, stéblo, přáteli*), někdy také *í* (*lupének i lupínek, kamének i kamínek, světélko i světýlko* a pod.).
34. Jak česká nářečí provedla změnu *é > í*? Nářečí kromě moravské slovenštiny a laštiny provedla tuto změnu zcela důsledně
35. Jak česká nářečí provedla změnu obouretného *w* ve *v* retozubné? Změna obouretného *w* ve *v* retozubné nastala na většině českého jazykového území. Zbytky nebo stopy obouretného *w* se zachovaly zvláště v severovýchodočeských nářečích, a to buď přímo ve výslovnosti *w* (jen velmi zřídka), nebo ve výslovnosti *u* za *w* na konci slova nebo před souhláskou (*kreu, kauka*).
36. Kdy probíhala změna obouretného *w* ve *v* retozubné? Dobu, ve které nastala tato změna, nelze určit přesně. Bylo to podle všeho až po 14. století.
37. Kterou řadu změn lze vzít za základ relativní chronologie? Za základ relativní chronologie pro jazykové centrum, v němž změny vznikaly, to jest pro střední Čechy, lze vzít tuto řadu změn: 1. *i, í* po *c, z, s > y, ý*. 2. *y > ej, ú > ou*. 3. *ie > í, uo > ů*. První změna musela předcházet před druhou (přesněji před jejím ukončením), poněvadž se v dvojhlás-

- ku *ej* změnilo v středočeském nářečí také *i* po *c*, *z*, *s*. Třetí změna musela následovat až po změně druhé soudě podle toho, že v středočeské oblasti nedošlo k diftongizaci střídnic za *ie*, *uo* (na rozdíl od některých oblastí okrajových).
38. Zda byla uvedená relativní chronologie hláskových změn ve všech českých nářečích stejná?
Ne. Uvedená relativní chronologie hláskových změn nebyla ve všech českých nářečích stejná jako v nářečí středočeském. Jednotlivé změny se šířily z centra do nářečí okrajových nesterjně rychle a tak vznikaly v těchto nářečích různé odchylky.
39. Co způsobily závažné změny v některých typech pobočných slabik, které nastaly od konce 14. století?
Těmito změnami se podstatně změnilo i postavení slabikotvorných souhlásek v hláskovém systému.
40. Co se stalo s pobočnými slabikami s jedinečnými souhláskami *r*, *l*, *m*, například *rdíti se*, *lháti*, *mstivý*?
V typu *rtý* se zachovaly pobočné slabiky s jedinečnými souhláskami *r*, *l*, *m*, například *rdíti se*, *lháti*, *mstivý*.
41. Co se stalo s likvidou mezi dvěma souhláskami v typech *krve* a *jablko*?
V typech *krve* a *sedlka* (likvida mezi dvěma souhláskami) stává se likvida ve většině případů plně slabičnou, například *krve* > *krve*, *brva* > *brva*, *klnu* > *kl̥nu*, *stříbr-ný* > *stří-br̥-ný*, *jabl-ko* > *ja-bl̥-ko* a podobně.
42. Co se stalo s pobočnými slabikami v typu *bratr*?
V typu *bratr* se stávají pobočné slabiky *r*, *l* (s výjimkou gen. pl. typu *sestr*, *modl*, kde již dříve začalo pronikat vkladné *e*) plně slabičnými: *vedl* > *ve-dl̥*, *vítr* > *ví-tr̥* a podobně.
43. Zda je v českých nářečích situace analogická?
Ne. V nářečích se tento typ pobočných slabik vyvíjel často odchýlně, srov. například obecně české *přivedl* < *přivedl*, *přines* < *přinesl*, českomoravské *řekil*, *vedil*, *nesil*, moravsko-slovenské *nesel*, *vedel* atd.
46. Jaký důsledek pro postavení slabikotvorných souhlásek v systému hlásek tato změna
Počet slabikotvorných souhlásek se sice zvýšil o souhlásku *m*, avšak slabikotvorné souhlásky přestaly být

- měla?
- samostatnými fonémy. Souhlásky *r, l, m* jsou v nové češtině slabikotvorné pouze tehdy, jestliže stojí po souhlásce a nenásleduje po nich samohláska; a v těchto postaveních je neslabičné *r, l, m* vyloučeno. Slabikotvorné *r, l, m* je tedy pouze variantou *r, l, m* neslabičného.
47. Kdy probíhala změna *aj > ej*? Ojedinelé doklady změny *aj > ej* pocházejí již ze století 15., ale vrcholu tato změna dosahuje *aj > ej* až ve století 17.
48. Zda změna *aj > ej* nastala ve všech českých nářečích Změna *aj > ej* nastala ve všech českých a moravských nářečích kromě moravské slovenštiny a laštiny.
49. Proč nejen v nářečích, ale i v spisovném jazyce máme nepřehlasované formy? Ve spisovném jazyce i v nářečích působil však velmi silně vliv „nepřehlasovaných“ tvarů, takže dnes má spisovná čeština formy *háj, kraj, hajný* atd.
50. Které souhlásky zasahuje nová depalatalizace souhlásek? Nová depalatalizace souhlásek zasahuje zejména souhlásku *t'* ve skupině *ít' < št'* v postavení před souhláskou.

SEZNAM ZKRÁTEK

Admont. – 2 zlomky stč. písní v rkp. kláštera admontského – 3. čtvrtina 14. stol. Vyd.: LF 1882, 147 n.

AfSiPh – Archiv für slavische Philologie.

Alb. – rkp. NUK z r. 1383 (opis), obsahující především traktáty ze spisu Alberta Velikého Ráj duše. (3 traktáty otiskl J. Menšík v transkribované edici Počátky staročeské mystiky, Praha 1948, 23-54. Kritické připomínky Fr. Ryšánka k tomuto vydání viz v LF 75, 1951, 191 n.

Alx. – Alexandreis, stč. báseň z poč. 14. stol., neúplně dochovaná v 8 zlomcích z různých období: budějovickém (**AlxB.**) z 1. čtvrtiny 14. stol., budějovickomusejním (**AlxBM.**) rovněž z 1. čtvrtiny 14. stol., jindřichohradeckém (**AlxH.**) asi z třetího desetiletí 14. stol., vídeňském (**AlxVid.**) asi z poloviny 14. stol., musejním (**AlxM.**) z poloviny 14. stol., Šafaříkově (**AlxŠ.**) z poloviny 14. stol. a svatovítském (**AlxV.**) z poč. 15. stol. – Vědecké vydání těchto 7 zlomků Alexandreidy pořídil R. Trautmann, Heidelberg 1916 (transkribované vyd. V. Vážný, Praha 1947). Nově nalezený další zlomek, ostřihomský (**AlxO.**), vyd. Kiraly, Studia Slavica II, 1956.

Ap. – zlomky legendy o apoštolích z doby okolo r. 1300: **ApD.** = Durychův zlomek, **ApŠ.** = Šafaříkův zlomek, **ApP.** = Paterův zlomek; všechny tři vědecky vydány ve FIPam., 158 n., Kunstmann Denkm., 59 n.

Ans. – Rozmluvy sv. Anselma s P. Marií. **AnsKap.** = zlomek MKapP. snad z 1. čtvrtiny 14. stol. (otištěn v ČČM 1880, 347 n.); **AnsW.** = zlomky wiesenberské asi z 2. čtvrtiny 14. stol. (otištěny v ČČM 1890, 188 n.).

Beer Vliv – A. Beer, O stopách vlivu německého v češtině staré. Věstník Královské české společnosti nauk 1905, 7.

Ben. – bible Benátská, tisk z r. 1506.

BiblB. – biblický zlomek (část evangelia Markova) ze sklonku 14. stol.; otištěn v LF 1891, 92 n.

Boh. – Bohemarius maior, slovník v rkp. MKapP., opis Martina ze Strážnice z r. 1379; naposled vydán kriticky V. Flajšhansem v edici Klaret a jeho družina, I, Praha 1926, 33-72.

Br. – bible Bratrská (Kralická); šestidílná vydána 1579-1593, jednodílná 1596.

BrigF. – Zjevení sv. Brigity ve zpracování Tomáše ze Štítného; rkp. NUK, opis z r. 1453 (v přepise vydal J. Menšík, Počátky staročeské mystiky, Praha 1948, 80 n.). Kritické připomínky Fr. Ryšánka, viz v LF 75, 1951, 191 n.

CisMn. – mnichovské zlomky cisiojanu, napsaného asi v l. 1258-1278; vydány ve FIPam., 121-124.

ČČM – Časopis Musea království Českého, nyní časopis Národního muzea.

ČMF – Časopis pro moderní filologii.

Dal. – kronika t. ř. Dalimila; **DalC.** = rkp. cambridgeský, asi z pol. 14. stol.; paleograf. vydán Mourkem, Praha 1892, druhé vyd. 1910; **DalH** = Zlomek Hanušův z 1. pol. 14. stol., otištěn v kritickém vydání Jirečkově (= DalJ.) v Pramenech dějin českých, Praha 1878. Novou kritickou edici (transkribovanou) vydali 1957 B. Havránek a J. Daňhelha.

Drk. – rkp. kláštera drkolenského z 2. pol. 14. stol.; vydán v ČČM 1888, 324–340.

EvOl. – evangeliář Olomoucký, rkp. universitní knihovny v Olomouci, dopsaný 1421; vydán Fr. Černým, Praha 1901. Prvních 95 folií, obsahujících Život sv. Františka, vydal 1931 E. Rippl, Das alttschech. Leben des heiligen Franziskus von Assisi.

EvZimm. – Čtenie zimního času, rkp. evangeliáře ze 14. stol. v NMP; vydán Paterou 1905.

FIPam. – Flajšhans, Nejstarší památky jazyka a písemnictví českého, Praha 1903.

FriedrCB. – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. Ed. Gust. Friedrich. Tom. I, II, Praeae 1907.

GebauerHistMluv. — Jan Gebauer, Historická mluvnice jazyka českého, I — Hláskosloví (1894), III/1 – Tvarosloví. Skloňování (1896), III/2 – Tvarosloví. Časování (2. vyd. 1909).

Greg. – Glossy svatořehořské v rkp. MKapP.; otištěny v ČČM 1878, 545 n. a 556 n.; lex. materiál přetištěn u Weingarta, Československý typ cirkevnj slovančiny, Bratislava 1949, 76 n.

Hájek – V. Hájek, Kronika česká, 1541. Vydal V. Flajšhans v Staročeské knihovně.

HájHerb. – Herbář Tad. Hájka, 1562.

Havránek Nářečí. – B. Havránek, Nářečí česká. Československá vlastivěda III – Jazyk, Praha 1934.

Havránek Vývoj — B. Havránek, Vývoj spisovného jazyka českého. Československá vlastivěda, řada II. Spisovný jazyk český a slovenský, str. 1 – 144. Praha 1936.

Hod. – Hodiny sv. Marie; rkp. NUK z poč. 15. stol.; obsahuje mimo to Spor duše s tělem (paleogr. vydán St. Petírou ve Sborníku filologickém IX, 1931, odtud přetištěn v KunstmannDenkm., 119 n., v přepise Petírou a Jakobsonem, Nár. knihovna 4, 1929).

Hom Op. – homiliář Opatovický, lat. památka, chovaná v NUK, s českými glossami z 2. pol. 13. stol. Glossy vydány v ČČM LFV, 1880, 109-123, a ve FIPam., 114-116.

Horálek Úvod – K. Korálek, Úvod do studia slovanských jazyků, Praha 1955.

Hrad. – rukopis Hradecký, asi z pol. 14. stol. (snad i o něco mladší), NUK; vyd. Patera, Praha 1882 (odtud přetiskují KunstmannDenkm. legendu o sv. Prokopu 288 n., Desatero a satiry 159 n.). V přepise vydal Desatero a satiry J. Hrabák, Staročeské satiry, Praha 1947.

Hrub. – rukopisný sborník Řehoře Hrubého z Jelení z r. 1513 (NUK).

Hujer Úvod – O. Hujer, Úvod do dějin jazyka českého, 3. vyd. Praha 1946.

Hujer Vývoj – O. Hujer, Vývoj jazyka československého. Československá vlastivěda III – Jazyk, Praha 1934.

Hus – **HusOrth.** = mistr Jan Hus, Traktát o české ortografii; vyd. A. V. Šembera, Vídeň 1857; **Hus Post.** = rkp. NMP z r. 1414, obsahující Husovu Postillu, traktát O šesti bludiech a Dcerku. Kritické vydání traktátu O šesti bludech pořídil 1951 B. Ryba v edici Betlémské texty.

Chir. – Lékařství ranné; rkp. NUK z 2. pol. 15. stol.

JČ – Jazykovedný časopis.

Jid. – zlomek legendy o Jidášovi (NMP) ze zač. 14. stol. (po r. 1306); otištěn ve FIPam., 184 n., odtud přetištěn v KunstmannDenkm., 76 n.; Jid-Drk. = zlomek téže legendy z kláštera drkolenského, rovněž ze zač. 14. stol.; otištěn ve FIPam. 182 n., přetištěn v KunstmannDenkm., 74 n.

Jiř Brn. – brněnský rukopis legendy o sv. Jiří z pol. 14. stol.; otištěn v ČČM 1887, 84 n.

Kat. – legenda o sv. Kateřině, t. zv. Stockholmská, opis z doby okolo r. 1400; paleograficky vydal Fr. Spina, Die altschechische Katharinenlegende, Praha 1913 (přetisk jeho vydání v KunstDenkm., 211-287). **KatBrn.** = brněnský zlomek jiné legendy o sv. Kateřině ze 3. čtvrtiny 14. stol.; vyd. v ČČM 1887, 212 n.

Klar Gloss. (= Prešp.) – Klaretův Glossar v rkp. knihovny bratislavské z posledních let 14. stol. Paleogr. vydán pod názvem Prešpurský slovník F. Menčíkem, Praha 1892, nové kritické vydání V. Flajšhanse v edici Klaret a jeho družina, I, Praha 1926. (K výkladu a kritice textu viz studie Rybový v LF od r. 1940).

Klem K. – jeden ze čtyř zlomků klementinského sborníku (NUK), obsahujícího světské epické básně z druhé pol. 14. stol.; vydán v ČČM 1893, 335 n.

Kosm. – Kronika Kosmova (†1125), vydána J. Emlerem v Pramenech dějin českých II., nově B. Bretholzem v Berlíně 1923.

Krist. – Život Krista Pána, rkp. NUK v Praze, 14. stol.; **Krist Tom.** = zlomek jiného rkp. téhož textu ze sklonku 14. stol.; vydán v ČČM 1885, 303 n.

Kruml. – rukopis Krumlovský, rkp. NMP z 1. čtvrtiny 15. stol.

Kříž. – rukopis byv. křížovnické knihovny v Praze z r. 1472; **Kříž B.** = rkp. téže knihovny z r. 1520.

Kunh. v píseň Vitaj králů všemohúci v rkp. NUK z doby okolo r. 1300; paleogr. vydána ve FIPam., 152 n., přetištěna v KunstmannDenkm., 8 n. V přepise vydal Škarka. Nejstarší češ. duch. lyrika. 1949, 76 n.

KunstmannDenkm. – H. Kunstmann, Denkmäler der altschech. Literatur von ihren Anfängen bis zur Hussitenbewegung, Berlin 1955.

LAI – zlomek legendy o sv. Alexiovi z 1. pol. 14. stol.; vydán v ČČM 1851, I, 142 n. a v Sitzungsberichte d. Kais. Akademie in Wien, philosophische Klause, 37 (1861), 420-424.

Lék A. – sbírka lékařských rozprav, rkp. NUK z pol. 15. stol.

Levšt. – Levšteinova veršovaná Svaté Marie nebes chvála; rkp. kapitulní knihovny v Praze ze sklonku 14. stol.; vydána v ČČM 1884, 514-524.

LF – Listy filologické.

Liewehr Einführ. – F. Liewehr, Einführung in die historische Grammatik der tschechischen Sprache. I/1 – Lautlehre, Brno 1933.

ListLit. – zakládací listina kapituly litoměřické, datovaná r. 1057, se dvěma českými větami z poč. 13. stol.; vydání: G. Friedrich, O zakládací listině kapituly litoměřické, Praha 1901 (viz též FIPam., 61 n.).

List Poř. – listiny Pořešinské ze 14. a 15. stol.; vyd. J. Klimesch, Urkunden und Regesten des Gutes Poreschin, 1889.

List Vrat. – listiny Olešnické z l. 1370—1420 v archivu vratislavském; vydány v AfSIPh XII, 120-132.

LMar. – zlomek legendy o P.Marii v MKapP. z doby kolem r. 1300; otištěn v ČČM 1879, 118-120 a ve FIPam., 163.

LSI. – Linguistica slovac.

LúnKS. – knihy soudní z archivu lounského z let 1356 a 1411.

Lvov. – rkp. universitní knihovny ve Lvově z 15. stol.

Mand. – Cesty Jana Mandevilly; rkp. NMP z 15. stol.; vydal Fr. Šimek, Praha 1911.

Mast. – **MastM.** = zlomek divadelní hry velikonoční v NMP z pol. 14. stol.; otištěn v LF 1880, 91-105; **MastDrk.** = drkolenský zlomek téže hry, rkp. z 2. pol. 14. stol.; otištěn v ČČM 1889, 127 n. Oba rkp. vydány J. Máchalem v souboru Staročeské skladby dramatické původu liturgického, Praha 1908, a v KunstmannDenkm., 93 n.

MeilletSICom. – A. Meillet, Le slavě commun, 2. vyd. Paříž 1934 (ruský překlad s úvodem a poznámkami R. I. Avanesova a P. S. Kuznecova, Moskva 1951).

M Kap P. – knihovna metropolitní kapituly pražské.

ML. – Modlitby a legendy v rkp. NUK ze sklonku 14. stol. (menší část rkp. ze stol. 15.); části tohoto rkp. otištěny na těchto místech: ČČM 1889, 445 n.; Patera, Svatovítský rukopis, 372-375; Výbor z literatury české I, 387-420; ČČM 1893, 246; ČČM 1880, 347 n.

Modl. – milíčovský sborník modliteb a legend z 80. let 14. stol., chovaný v NUK; Největší část textu otiskl Flajšhans v Českém museu filologickém 1898-1899; zákl. modlitby otištěny ve FIPam. a ve Škarkově transkribované edici Nejstarší česká duchovní lyrika, Praha 1949 (zde podrobný soupis vydání).

MVerb. – asi 340 stč. gloss z 13. stol. v rukopise středověkého slovníku Mater verborum v NMP; vydání a rozbor Páterův v ČČM 1877, 120-149, 372-390, 488-513.

Nekr P. – nekrolog Podlažický z 12. až 13. stol., část t. zv. Ohromného kodexu (Codex giganteus), chovaného ve Stockhohně. Otištěn Dobrovským (Geschichte der böhm. Sprache u. altern Literatur, 1818, 92-103), Dudíkem (Forschungen in Schweden für Mährens Geschichte, 403-427); jmenný materiál přetiskují FIPam., 52-54.

NMP — Národní museum v Praze.

Nom. – Nomenclator lat. — bohem, v rkp. NUK z období kolem r. 1400; otištěn Hankou ve Zbírce nejdávnějších slovníků latinsko-českých, 1833, 157 — 174.

Novák Jery – L. Novák, K otázce jerových střídnic a kontrakce v střední slovenštině, Praha 1932.

NRada – Nová rada pana Smila Flašky z Pardubic, složená 1394 a dochovaná ve více rkp. z 15. stol. Vydal Gebauer 1876 (přetisk jeho vydání v KunstmannDenkm., 315-363), nově (v přepise) Daňhelka, Praha 1950. NR – Naše řeč.

NUK – Národní a universitní knihovna v Praze. Ol. — bible Olomoucká, rkp. universitní knihovny v Olomouci z r. 1417. Fotogr. vydání 1. části nákladem Akad. Velehradské v Olomouci.

Ostr. – píseň Ostrovská (Slovo do světa stvorenie), rkp. byv. kláštera ostrovského z let 1260-90; vydání: ČČM 52, 1878, 289-294, 536 (Patera); FIPam., 148 n.; AfSIPh XXXVII, 1920, 406-421 (Spina); Havránek, Čs. vlastivěda, řada II, 1936, 16 (faksimile), KunstmannDenkm., 4; Škarka, Nejstarší češ. duch. lyrika, 1949, 70 (v přepise).

Otc. – Životy sv. Otců; rkp. NUK v Praze z 15. stol.; vydal E. Smetánka, Praha 1909.

Pass. – Passionál, rkp. NMP, starší část ze 14. stol. otištěna Gebauerem a jeho žáky většinou v LF (viz LF 1884, 256). – **PassKlem.** = Passionál Klementinský, rkp. NUK z r. 1395. Část vydal Hanka v ČČM 1840, 289-301.

Pil. – zlomek legendy o Pilátovi v rkp. NMP z poč. 14. stol., vydán v LF 1893, 375-379, FIPam., 178-181, KunstmannDenkm., 72 n.

Pref. – Oldřich Prefát z Vlkánova, Cesta z Prahy do Sv. země 1. P. 1546. V Praze 1563. Vydal K. Hrdina, 1947 (v přepise).

Pror. – překlad proroků Isaiáše, Jeremiáše a Daniela, rkp. NUK ze sklonku 14. stol.

Pulk R. – kronika Pulkavova v rkp. byv. kláštera rajhradského z doby okolo r. 1400. Vydali J. Gebauer a J. Emler 1893 v Pramenech dějin českých.

Reg. – Regesta Bohemiae et Moraviae, vyd. K. J. Erben a J. Emler.

RES – Revue des études slaves.

Rostl. – rostlinář latinsko-český, rkp. byv. kapitulní knihovny v Olomouci z období okolo r. 1300; vyd. v ČČM 1877, 391-393; FIPam., 126-127.

Rozk. – slovník Rajhradský, omylem nazvaný „Klena Rozkochaného“, rkp. z doby mezi r. 1344 a 1364; z opisu Dobrovského otiskl Hanka ve Zbirce nejdávnějších slovníků latinsko-českých, 1833, 55-104.

RS – Rocznik slawistyczny.

SaS – Slovo a slovesnost.

SbornPastrn. – Slovanský sborník věnovaný Fr. Pastrnkovi. Praha 1923.

Skalická Výv Dekl. – Vl. Skalická, Vývoj české deklinace, Praha 1941.

SPL I – Studie a práce lingvistické I, na počest šedesátých narozenin akad. B. Havránka. Praha 1954.

svD. – zlomek legendy o sv. Duchu z poč. 14. stol. v NMP; vydán v LF 1893, 379 n., FIPam., 172-173, KunstmannDenkm., 67 n.

Šachmatov O Drevn Per. – A. A. Šachmatov, Očerky dr. vnejšego perioda istorii russkogo jazyka. Petrograd 1915.

Šachmatov Otčet – Otčet o prisuždenii premij prof. Kotljarevskogo v 1898 g. Petrograd 1899.

Štít. – sborníky práci Tomáše ze Štítného: **Štít J Hrad.** = opis Knížek šesterých o obecných věcech křesťanských, pořizený Vávrou z Jívian 1492 (rkp. NUK); **ŠtítOp.** = sborník Opatovický z poč. 15. stol. (NMP); **ŠtítPař.** = pařížský rkp. Řeči besedních z 15. stol.; **Štít R.** = Řeči nedělní a sváteční v rkp. NUK z r. 1392 (vyd. J. Straka, Praha 1929); **Štít Uč.** = rkp. Knížek šesterých o obecných věcech křesťanských, rkp. NUK z r. 1376 (vyd. K. J. Erben 1852).

TCLP – Travaux du Cercle linguistique de Prague.

Tkadl. – Tkadleček, rkp. knihovny kláštera Strahovského z pol. 15. stol.; vyd. Hrubý-Šimek, Praha 1923 (transkribované Šimkovo vydání, využívající dalšího rkp., a proto důležité pro kritiku textu, vyšlo 1940).

Trávníček HistMluv. – Fr. Trávníček, Historická mluvnice československá, Praha 1935. **Trávníček PříspHlask** – Fr. Trávníček, Příspěvky k českému hláskosloví. Brno 1926. **Trávníček Příspjaz.** – Fr. Trávníček, Příspěvky k dějinám českého jazyka. Brno 1927.

Túl – české marginálie k Túlci sv. Bonaventury z doby kolem r. 1300, chované v Mnichově; vyd. v ČČM 1879, 576-580, FIPam., 118.

UmR. – O božiem umučení, skladba z 1. pol. 14. stol. v rkp. kláštera rajhradského; otištěna v ČČM 1886, 589-603.

Vaillant GrComp. – A. Vaillant, Grammaire comparée des langues slaves 1, 1950.

Vit. – rukopis Svatovítský z let 1380-1400, chovaný v MKapP; vydal Patera 1886.

Vondrák VerglGr. – V. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik I – Laulehre und Stammbildungslehre. 2. vyd. Göttingen 1924.

VoráčČNJz. – J. Voráč, Česká nářečí jihozápadní, Praha 1955.

VstúpDrk. – zlomek hry o nanebevstoupení Páně z 2. pol. 14. stol.; otištěn v ČČM 1889, 138 n.

VšehK. – Viktorin Kornel ze Všehrd, O práviech ... země České knihy devatery; rkp. NUK (z byv. knihovny Kinského) z r. 1515. Vydal 1874 H. Jireček.

ZfSl – Zeitschrift für Slavistik.

ZfSlPh – Zeitschrift für slavische Philologie.

Ž. – **ŽGloss.** = žaltář Glossovaný ze skl. 13. stol., rkp. NMP; glossy s lat. textem otištěny v ČČM 1879, 405 n. (glossy seřazeny abecedně) a ve FIPam., 130 n. (v textové souvislosti). **ŽKap.** = ž. Kapitulní z 2. pol. 14. stol. (NMP); vydán B. Ripplem, Praha 1928. **ŽMus.** = zlomek překladu ze sklonku 13. neb0o zač. 14. stol.; otištěn v ČČM 1886, 133 n., a ve FIPam., 130 n. (paralelně se ŽGloss.). 2 Pod. = ž. Poděbradský z r. 1396, chovaný v Drážďanech; vyd. A. Patera 1899.

Ž Wlittb. = ž. Wittenberský, rkp. asi z 2. třetiny 14. stol.; vyd. J. Gebauer 1880.

[Komárek 1958: 163-168]

ЛИТЕРАТУРА / LITERATURA

- Васильева В.Ф.* Чешский язык. – М.: Дикси-Пресс, 2014. – 512 с.
- Изотов А.И.* Фонетика чешского языка: программа лекционного курса // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 10. – М.: Диалог-МГУ, 1999. – С. 155-159.
- Изотов А.И.* Старославянский язык в сравнительно-историческом освещении: Учебное пособие. – М.: Издательство «Азбуковник», 2010. – 200 с.
- Изотов А.И.* Теоретическая фонетика чешского языка: рабочая программа учебной дисциплины // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 56. – М.: МАКС Пресс, 2017. – С. 92-103.
- Широкова А.Г.* Чешский язык. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1961. – 352 с.
- Широкова А.Г., Васильева В.Ф., Едличка А.* Чешский язык. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 344 с.
- Bělič J.* Nástin české dialektologie. – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1972. – 350 s.
- Čuřín Fr.* Vývoj spisovné češtiny. – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1985. – 180 s.
- Čuřín Fr., Koudela B., Mátl A., Svěrák Fr.* Vývoj českého jazyka a dialektologie. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1964. – 210 s.
- Encyklopedický slovník češtiny / *P. Karlík, M. Nekula, Z. Pleskalová.* – Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002. – 572 s.
- Komárek M.* Historická mluvnice česká: Díl 1. Hláskosloví. – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1956. – 180 s.
- Krčmová M.* Fonetika a fonologie // Příruční mluvnice češtiny / Eds. *P. Karlík, M. Nekula, Z. Rusínová.* – Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995. – S. 21-64.
- Lamprecht A., Šlosar D., Bauer J.* Historický vývoj češtiny. – Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1977. – 310 s.
- Porák J.* Cvičebnice staročeského tvarosloví. – Praha: Univerzita Karlova, 1983. – 224 s.
- Sgall P., Hronek J.* Čeština bez příkras. – Praha, H&H, 1992. – 182 s.